

DESALLEURS ALTÁBORNAGY RÁKÓCZINÁL.

(Első közlemény.)

I.

Ezerszer elmondták s még elmondják, megírják ezerszer, hogy *II. Rákóczi Ferencz* fölkelését *XIV. Lajos* francia király hitegetései, ámitásai, fondorlatai okozták és hogy a Habsburg-háztól való elszakadás szintén az ő műve. Az első vád nem bizonyult igaznak; ¹ a második még vizsgálatra szorul.

Rákóczi nem kézalatti segítséget, hanem *nyílt szövetséget* kért és várt *XIV. Lajostól*. A háború első másfél esztendejében erre nem számíthatott, mert úgy látszott, a francia király méltóságával nem fér össze, hogy egy másik király fölkelő jobbágyával szövetkezzék. Azonban ismétlődhetett volna, a mi 1675-ben történt Sziciliában, mikor *XIV. Lajos* nem tartotta királyi méltóságán alul állónak, hogy francia uralkodó létére pártfogása alá vegye a spanyol királynak Messinában fölkelé alattvalóit s egy sereggel *Vivonne* herceget küldje segítségökre. ²

Ilyen esetek leírásai nagyon tanulságosak újabb fölkelések indítóira. «De hát mire jó az olvasás?» kérdezte a Napkirály éppen *Vivonne-tól*. «Az olvasás olyan a szellemnek, mint a fogoly a gyomornak», felelte akkor a herceg. ³ A király azonban ennél is köny-

¹ Lásd különösen Thalynál, Bercsényi-család, II. 424–25. l.

² Vetésy Rákóczihoz 1707 máj. 23. Fiedler, Aktenstücke, I. 55. A szicíliai esetre nézve l. Rousset, Histoire de Louvois II. 389. s köv. ll. Voltaire, Le siècle de Louis XIV. (Kiadta Rébelliau-Marion) 191–193. Lavisse-Rimbaud, Histoire générale, VI. 118–119. stb.

³ Voltaire u. o. 428. l.

nyebb tápláléknak tartotta a hitegetést. «Jó szókat adott ő felsége — mondta róla Rákóczi párisi követe, Vetésy ;¹ — de a szókért nem szókat, hanem valóságot követel tőlünk.»

A szavak megvitelére követségekben jártas tábornokát, *Desalleurs* marquist szemelte ki, s ő reá várt az a nagy feladat, hogy katonai tanácsadója legyen Rákóczinak, vagy éppen, ha ehhez a kellő formát megtalálják, magát a katonai vezetést is átvegye.² Erre a fontos megbízatásra őt Jean-Baptiste Colbert, *marquis de Torcy* francia külügyminiszter ajánlotta,³ ki a fölkelés sorsára minden francia államférfiú közül a legnagyobb befolyást gyakorolta s Rákóczira most *Desalleurs* útján akart hatni.

Pierre Pucho, comte de Clinchamp et marquis de Desâlleurs (*Des Alleurs*) tábornok ebben az időben még jó erőben levő öreg úr volt. 1643-ban született⁴ s pályáját mint *Mademoiselle de Montpensier* apródja kezdte meg.⁵ Már 1668-ban testőrkapitány volt. 1693-ban, mikor a nagy szövetséges (koalíciós) háborúban a szerencse általában véve a francziáknak kedvezett, XIV. Lajos brigadérossá nevezte ki és május 12-én kitüntette a Szent Lajos-rend *commandeur*-keresztjével, a mely 3000 livre évdíjjal volt összekötve.⁶ 1696-ban azonban, a király kívánatára, ezredét eladta *Villiersnek*⁷ s a tényleges katonaságtól annál szivesebben vált meg, mert a király már amúgy is békeajánlatot tett a szövetségeseknek, a tábornok pedig még abban az esztendőben megházasodott; *Lutzelburg* kisasszonyt vette feleségül.⁸ Változhatatlan bizalmának

¹ Fiedler, I. 55. l.

² De Bonnac, *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople.* (Ism. Kropf, *Századok*, 1897. 551.)

³ *Journal inédite*-je megjelent Párisban, 1884.

⁴ Hengelmüller, *Franz Rákóczi*, I. 158. Rákóczi (Emlékiratai, 126.) 1705-ben, mikor hozzáérkezett, jó erőben levő öreg úrnak mondta. Bercsényi 1709 szept. 7-én írja a fejedelemnek (*Arch. R. VI. 317.*), hogy «hetven esztendeje, mióta rágódik *Disallórs*». E szerint 1639 táján született volna.

⁵ Hengelmüller, I. 158. l.

⁶ U. o. III. 169—170. l. A keresztben Sz. Lajos képe s ez a felirat volt : *Lud. M. Inst. 1693. Hátlapján kereszt, koronás kard s ez a felirat : Bell. Virtutis Præmium.*

⁷ U. o. V. 374. l.

⁸ U. o. V. 395. Hengelmüller, *Franz Rákóczi*, I. 158. l.

jelül a király őt a ryswicki béke megkötése után 1697 deczemberében a brandenburgi választófejedelemhez követté nevezte ki éppen akkor, mikor ott megbukott, sőt fogságba is került báró *Danckelmann Eberhard* miniszterelnök, a kinek elsősorban tulajdonították, hogy Brandenburg a ryswicki békében semmit sem tudott elérni Franciaországgal szemben, a melyet pedig először ebben a háborúban támadott meg. Az új miniszterelnök, wartenbergi *Kolbe Kázmér János*, csak nemrég lépett brandenburgi államszolgálatba s ennek a hajlékony, síma udvari embernek föladata lett, hogy ura, *III. Frigyes* választófejedelem számára királyi koronát szerezzen. Desalleurs eleinte arról biztosíthatta, hogy *XIV. Lajos* készségesen elismeri *III. Frigyes*t királynak. *I. Lipót* császár azonban 1700 július 27-én azt kívánta, hogy a fejedelem a címet tőle fogadja el s a spanyol örökösödés ügyében, *II. Károly* spanyol király halálának esetére, tízezer emberrel segítse őt. A fejedelem párisi követe, *Spanheim*, *XIV. Lajost* nem igen nyugtatta meg azzal a különben sem való állítással, hogy ura csupán a német birodalom s az osztrák örökös tartományok védelmére, tehát nem a támadásra kötelezte magát. A király beérte volna annyival, hogy ha a fejedelem 8000 emberrel segíti is Ausztriát a határok védelmében, egyebekben semleges maradjon. Mivel azonban erről többé szó sem lehetett, Desalleurst Berlinből máshova rendelte; ¹ így az első porosz király megkoronázása 1701 januárus 18-án a francia követ távollétében történt meg, s a porosz királyságot *XIV. Lajos* csak az utrechti békében, 1713 április 11-én, ösmerte el.

Desalleurs még 1700 végén Kölnbe ment, hogy — új küldetéséhez képest — *József Kelemen* kölni érseket és választófejedelemet rávegye a spanyol örökösödési kérdésben a francziákhoz való csatlakozásra, mi a várható háborúban testvérenek, *Miksa Emánuel* bajor választónak, utat nyithatott a német-római császári trónra. 1701 február 3-án Brüsszelben már meg is kötötte a védő- és támadószövetséget *XIV. Lajossal*, testvére pedig, a kire ebben a hadjáratban nagy feladat várt, Versaillesben márczius 9-én követte példáját.

¹ Dangeau, VIII. 9. Whitworth szerint (levele Harley miniszterhez 1704 szept. 27. Simonyi, Angol diplomatai iratok, I. 451.) Berlinben 1698. és 1699. volt követ.

Jó szolgálataiért a király Desalleurst még azon esztendőben 2000, egy év mulva pedig még 1000 tallérral jutalmazta meg.¹

Alig tért haza maréchal de camp ranggal Párisba, *Torcy* külügy-miniszter Lisboába akarta küldeni követnek, hogy Portugáliát, melynek függetlenségét Spanyolország 1668-ban főkép XIV. Lajos beavatkozására ösmerte el, elvonja a tengeri hatalmakkal, Angliával és Hollandiával való szövetségtől. II. *Pedro* király ugyan trónját köszönhette XIV. Lajosnak, de most, a lisboai forradalomtól s a tengeri hatalmak bejelentett blokádjától megijedve, mégis ellenségeihez hajlott. *Desalleurs* kétségtelenül reménytelennek látta küldetését s magánviszonyaira hivatkozva, a megbízást nem fogadta el.² 1703 májusában II. *Pedro* valóban szövetséget kötött a tengeri hatalmakkal XIV. Lajos francia és V. Fülöp spanyol királyok ellen. Megengedte, hogy Károly osztrák főherceg hajóhad élén, hadsereggel jöjjön Portugáliába s onnan induljon a spanyol királyság elfoglalására.³

Desalleurs azonban 1704-ben nem térhetett ki a királynak azon megbízatása elől, hogy érdekeit Magyarországbán, II. *Rákóczi Ferencznél* képviselje. A fejedelem, fegyvereinek első sikereire hivatkozva, már 1703 szeptember 26-án sürgette XIV. Lajost a segítő hadak beküldésére és De Bonac marquis útján részletesen kifejtette a hadak egyesülésének tervezetét.⁴ A hadak helyett 1704 februáriusában *Louis Fierville* d'Hérissi lovag ezredes és brigadéros érkezett Rákóczihoz Miskolcra néhány francia tiszttel és bemutatta megbízólevelét. Becsületessége, szelidsége, jó bánásmódja miatt a magyarok hamar megszerették, de a hadsereg szervezésére alkalmatlannak bizonyult, mert sohasem szolgált másutt, mint a gránátos gyalogságnál, a magyar had pedig többnyire lovasokból állott.⁵ *Rákóczi* ezt nemcsak emlékirataiban, hanem bizo-

¹ Dangeau, VIII. 154., 409. l. Whitworth szerint (id. h.) Kölnben 1700-ban és 1701-ben képviselte XIV. Lajost. A két Wittelsbach szerződésének szövege Martensnél, Recueil des traités, I. kötet, a függelékben.

² Századok, 1875. 487. l.

³ Philippson, Ludwig XIV. 412—413. l.

⁴ Fiedler, II. 437. l.

⁵ Rákóczi emlékiratai, 86 és 126. l. Miller, Epistolæ Archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colocensis Comitibus Széchenyi, I. 126. l

nyára a királyhoz intézett leveleiben is megírta, s így történt, hogy XIV. Lajos 1704 április elsején *Torcy* külügyminiszter ajánlatára Fierville helyett az előkelőbb állású és tapasztalt *Desalleurs* marquist küldte Magyarországra, egyúttal tekintélyének növelése végett altábornaggyá léptetvén elő, hogy Rákóczi külföldi hadainak vezetését átvehesse.¹

Rákóczihoz a király aznap ezt a levelet intézte: ² «Kedves rokon! Azok az észrevételek, a miket Ön közölt velem, s Önnek irántam tanusított buzgósága és hajlandósága nekem annál kedvesebbek, mert az a vitézség és erő, a mit Ön megmutatott, szavakkal ki nem fejezhető. Nem is tudom Ön iránt való érzésemet jobban megmutatni, mint azzal az elhatározással, hogy Önhöz küldöm *Desalleurs* urat, Clinchamp grófját, az én katonai Szent Lajos-rendem lovagját s hadseregem altábornagját. Megparancsoltam neki, biztosítsa Önt arról, hogy közre fogok működni az Ön terveinek végrehajtásában és minden alkalommal gondoskodom Önnek és hazájának javáról. Nem is kételkedem, hogy Ön hitelt ad mindennek, a mit nevemben mond Önnek, különösen annak a biztosításomnak, melyet az én tiszteletemről mond. Kérni fogom Istent, hogy Önt, rokonom, egészségében megőrizni méltóztassék.»

Desalleurs titkárnak *Chamillard*-t választotta maga mellé,³ a ki azután névtelenül, de terjedelmesen leírta a követtel és kíséretével Magyarországra tett utazását,⁴ melyet idáig részletesen nem ösmertünk; azért kissé bővebben szölok róla.

Párisból *Desalleurs* és titkára 1704 május 4-én gyorskocsin indult el és 9-én ért *Lyon*ba, 16-án pedig *Avignon*ba, mely pápai birtok és egy vice-legátus igazgatása alatt áll. Az eléggé sebesen rohanó *Duranceon* átkelve, 18-án érkezett *Marseille*be, a Földközi-tengernek ebbe a szép és jó kikötőjébe, a hol Franciaország gályái

¹ Kropfa Századokban, 1897. 551. l. Legrelle, La diplomatie française, IV. 313. l.

² Fiedler, I. 55. l.

³ Neve 1705 május 19-én Vetésyhez, Rákóczi követéhez írt levelében maradt fenn. Közli Fiedler, II. I., 281. l. Rokona vagy fia *Chamillard* pénzügyi intendánsnak, kire nézve l. Dangeau, IV. 24, 225, 312, 438—439. l.

⁴ Mémoire sur un voyage fait en Hongrie en 1704 et 1705. Folio 136 lapra terjedő igen szép kézirat, díszesen kötve, a M. Nemzeti Muzcum kézirtatárában.

szoktak horgonyozni. Teljes egyhónapi várakozás és készülődés után Desalleurs titkárával és négy francia tiszttel június 18-án szállt hajóra¹ s 19-én érkezett Monacóba, 23-án pedig Genovába, honnan a rossz idő miatt csak 25-én reggel 3 órakor indulhatott tovább. Elhaladt Elba-szigete mellett, a mely akkor a kalóz Flessingé volt s ennek egyik kalózhajójával találkozott is Monte-Christo közelében. Azután a nápolyi partok mellett útbajtette Ischia-szigetét és Caprit. Nápolyban pár napi pihenőt tartott s értekezett az alkirályal. Július 5-én továbbvezve, érintette Stromboli-szigetét s a Lipari-szigeteket, átkelt a Messinai-szoroson s keveset időzött Messinában, honnan azután július 12-én szélsőben indult Calabria² partjai felé. Volt tehát alapja annak a hírnék, a mit *Whitworth Károly*, a bécsi angol követ helyettese, olasz lapok tudósításai nyomán szeptember 11-én írt *Harley Róbert* miniszternek,³ hogy körülbelül két hónappal ezelőtt Desalleurs titkos megbízatással járt Nápolyban és Sziaciliában; de azóta nem érkezett róla hír, csak *valószínűnek* tartották, hogy útját Görög- és Törökországon keresztül Magyarország felé folytatta.

Július 19-én Durazzóban már valóban török területre ért s itt *Pelissier* francia konzul fogadta, a ki tájékoztatta arról, hogyan küldhetné el leveleit és csomagjait a francia udvarhoz és más-hová. Tíz napig időzött itten, elég hosszasan arra, hogy titkára a törökök viszonyairól általános tájékoztatást szerezzen.⁴ *Sutton Róbert* szerint⁵ a francia követ harmincz emberrel kötött ki Durazzónál s a törökök igen szívesen (very civilly) látták, s azután lóháton és kocsikon küldték kíséretével Belgrádba. Nagyobb összegű pénzt és némi fegyvert hozott magával. Rákóczihoz ismételtén küldötteket menesztett, hogy ösmerje válaszat, mielőtt hozzá indulna. Értesülése, bár a követnek nevét sem tudta, alapjában véve helyes volt. *Desalleurs* Durazzót a ruméliai beglerbéggtől eléje küldött aga kíséretében július 29-én hagyta el; augusz-

¹ Legrelle szerint (id. h. IV. 313.) Toulonban, július havában.

² Mémoire, 2—12. l.

³ Simonyi, I. 451. l.

⁴ Mémoire, 13—25. l. V. ö. Legrelle, IV. 313. l.

⁵ Stepneyhez 1704 okt. 21. Simonyi, I. 498. l.

tus 4-től fogva koesin folytatta útját Monastir felé, hova Pekinje (Peki), Elbasan, Struga (Strouga), Ochrida és Prespa (Prespe) helységeken át 20-án érkezett meg a ruméliai beglerbéghez. Némi pihenés után 22-én indult tovább és szeptember 30-án vonult be Belgrádba.¹ Minthogy a basa még nem kapta meg a porta parancsát Desalleurs továbbutazására nézve, várakoznia kellett s titkárnak nemcsak arra maradt ideje, hogy Monastirt egy megbízatással újra megjárja, hanem arra is, hogy Belgrádot leírja.² Desalleurs mindent elkövetett, hogy átmelessen Magyarországba, de utasítások hiányában a temesvári basa ezt nem engedte meg, Konstantinápolyban pedig a nagyvezírek egyre változtak.³ Ez nemcsak őt nyugtalaníthatta, hanem a császárt és szövetségeseit is; mert ha nem látszott is valószínűnek, hogy a törökök fegyveresen beavatkozzanak a magyar ügyekbe, egy harcziás nagyvezír sokat tehet érdekekben, a francziák pedig a magyarokat állandóan kitartásra s a törököket az előttük úgyis nagyon rokonszenves magyarok és erdélyiek megsegítésére biztatják. *Ibrahim* nagyvezír, a ki a háromhavi kormányzás után elfogott *Azem* helyébe lépett, különben is befolyásolható, szelíd, gyöngé ember. Sokat hallgat a kapudánbasára (a tengernagyra), egy *Deville* nevű franczia renegátra, a ki a francziákkal együtt mindent elkövet, hogy Desalleurs és kísérete ne csak bemehessen Magyarországba, hanem oda fegyvereket is szállíthasson be. A bemenetelre nézve rendelet ment Belgrádba, holott a nagyvezír Sutton angol és Talman császári követnek megígérte, hogy a bemenetelt meggátolja.⁴

Desalleurs annyit mindenesetre elért, hogy egyik emberét, *Pelissiert*, előreküldhette Rákóczihoz, de küldöttét a marosvidéki rácz határőrök nem engedték átkelni a Maroson s így kénytelen volt visszatérni Temesvárra. Az ottani basa eltúrte ugyan, hogy

¹ Ezen út részletes leírása Mémoire, 27–33. l.

² U. o. 41–42. l.

³ U. o. 44–45. l.

⁴ Sutton Stepneyhez 1705 jan. 7. Simonyi, I. 618. l. A nagyvezír januárius 15. ismét biztosította a két követet, hogy Desalleurst nem engedi be Magyarországba, ezek azonban tudták, hogy a parancs már elment Belgrádba. (U. o. 620–621.) Akkor már Desalleurs másfél hónapja Temesvárt volt, de még csakugyan nem léphetett magyar területre s így mind a két állításban volt igazság.

Károlyi Sándor tábornok két tiszteje október 28-án meglátogassa és vele tárgyaljon, azoknak hazatérését nem is gátolta, de Pelissiert letartóztatta. Végre megjött a porta engedélye, hogy Temesvárra mehessen, mire Desalleurs a követséggel *Brüé* tolmács kíséretében október 31-én Belgrádból átment Pancsovára, s november 3-án Temesvárra érkezett, hol azonban majdnem két hónapig kellett várakoznia, hogy végre-valahára csakugyan magyar területre léphessen.¹

Ennek a késlekedésnek, a törökök óvatosságán kívül, más okai is voltak. Mivel ugyanis Rákóczi a bajoroknak höchstädt-blenheimi veresége (1704 aug. 13) következtében a győzelemre való szép reménységeit a francziák szerint elvesztette, *XIV. Lajos* — Desalleurshöz november 27-én intézett levele szerint² — ezt az egész küldetést haszontalan halogatásnak tartotta. Pedig a király egy héttel azelőtt³ maga írta *Ferriol* konstantinápolyi követnek, hogy bízik Rákóczi őszinteségében, bár a bécsi udvar megbizottjaival alkudozik; azért tehát meghagyja neki az eddigi pénzsegélyt, sőt talán fel is emeli; de nem teljesítheti Rákóczinak azt a kívánságát, hogy a két nápolyi királyságba küldött francia hadakból egy csapatot Magyarországra rendeljen. Pedig valószínű, hogy *Desalleurs* nápolyi és messinai látogatása alkalmával ez is szóba jött. A császáriak szerint több is történt. *Rákóczi* december 2-án követet küldött Párisba, hol egyébként már volt követe, kit egy független fejedelem követe gyanánt fogadtak, mert «Franciaország immár nyíltan elismeri a fölkelést. Mondják, hogy *D'Ailleurs* (Desalleurs) úr, francia miniszter, 900,000 livre, vagyis 300,000 rajnai tallér segélypénzt hozott Rákóczinak Törökországon át, hogy francia pénzen 30,000 tatárt fogadjanak a fejedelem zsoldjába, mintha a magyarok maguk nem ösmernék azt a mesterséget, hogyan rontsák meg saját hazájukat.»⁴ De megnyugtatta őket az a hír,⁵

¹ Mémoire, 45—48. l. Teljesen hibás a Legrelle-nél (IV. 313.) levő adat, hogy *Ferriol* nov. 25. jelentése szerint Desalleurs okt. 31-én Temesvárt hagyta oda és átkelt a Maroson, hogy *Károlyi* táborába menjen.

² Legrelle, La diplomatie française, IV. 314. l.

³ 1704 nov. 20. U. o.

⁴ Europäische Fama, 1704. XXVIII. 264—265. l.

⁵ Stepney Harleynek 1705 jan. 17. Simonyi, I. 635. l.

hogy a temesvári basa még mindig *«fogva»* tartja Desalleurst s nem engedi meg, hogy a magával hozott nagy összeget elküldje Rákóczinak. Annál bosszúsabban értesültek, hogy *Savoyai Jenő* herceg értesülései szerint ¹ a francziák mégis kieszközltek *«szabadonbocsátását»* s őt a temesvári basa a magával hozott kincsel együtt Rákóczihoz kísértette. Midőn *Stepney* magától a hercegtől újból hallotta, hogy ez februárius elsején csakugyan megtörtént, konstantinápolyi kollegájának, *Sutton*-nak, némi gúnyal írta meg, ² hogy ime, *Azem* vezir nem tartotta meg a neki és *Talman*-nak tett ígérését s idestova Thököly is odamehet, a hová menni szeretne; már várják is Erdélybe.

Desalleurs és kísérete 1705 februárius elsején valóban elindult Temesvárról, átkelt a Temes jegén, 2-án Lugosra, 3-án Zaguzsényba (*Zegousin*), 4-én Karánsebesre érkezett. Idáig a Temes völgyét követte. Itt kissé megpihenve, északkeletnek, a Bisztra völgyén fölfelé indult Erdély felé s februárius 6-án ért a török hódoltság szélére Margára, vagy — mint a titkár írja ³ — Margitára, mely éppen Erdély határán, a Vaskapu-hágó lábánál van. Ott várt reá a fejedelem egyik tisztje, *Bárczy*, kétségein kívül *Bárczy Zsigmond*, a kit Károlyi tábornok a fejedelem előtt is megdicsért *«reguláris indulatjáért»* ⁴ s a fejedelem utóbb ⁵ Mósa László helyett őt tétette meg kővári kapitánynak. A török és a magyar kíséret a találkozásnál egymással szemben a Bisztra partjain állt fel, s *Bárczy* most már átvévén a fedezetet, *Desalleurst* a Vaskapun keresztül a Retyezát tövében gyönyörűen fekvő Klopotivára vezette, hol februárius 7-én és másnap megpihentek. ⁶

¹ *Stepney* Harleynek 1705 febr. 25. U. o. II. 28. l.

² *Stepney* Suttonnak 1705 febr. 28. U. o. II. 37. l.

³ *Mémoire*, 54. l.

⁴ A fejedelem Károlyihoz, 1705 márcz. 8. Arch. R. I. 481. l.

⁵ 1706 május 15. U. o. I. 545. l.

⁶ *Mémoire*, 55—57. l. *Sutton* ennek hírére 1705 márc. 18. méltatlankodva írja (*Simonyi*, II. 48.), hogy *Desalleurst* a törökök nemcsak szabadon bocsátották, hanem a temesvári basa még háromszáz lovasból álló kíséretet is adott mellé az erdélyi határig, hol Rákóczinak egy tisztje fogadta. «Ebből látható — úgymond, hogy a törökök nyíltan kezdik a magyarokat támogatni, mire őket a francziák pénze bírja és — saját hajlandóságuk.»

Gróf Forgách Simon erdélyi főhadparancsnok a fejedelemnek Kolozsvárról már 6-án jelentette,¹ hogy a francia követ beérkezett s ő tájékoztatni fogja az erdélyi hadi állapotokról; de kéri a fejedelem parancsolatát, hogy hova kísértesse. A követség már Klopotiván megkezdte a tájékozódást; a titkár Erdély általános ösmeretetésében megjegyezte, hogy «Erdély Európának első és legtekinélyesebb fejedelemségei közé tartozik», a melynek most két parancsnoka van, az egyik Rákóczié: gróf Forgách; a másik a császáré: Rabutin tábornok, a kinek azonban csak három város van hatalmában s fővárosa Hermannstadt.

Februárius 9-én már Gyógy faluba érkezett,² 10-én pedig Gyulafehérvárra (Alba Julle vagy Weissenburg), mely — a titkár szerint — régi város, a szászok építették, most azonban Rabutin katonáinak pusztításai következtében majdnem rom. Másnap ott pihentek. Harmadnap Nagyenyed (Nage Eknies) várában, 13-án a kis Torda városában voltak, hol nagy sóbányák vannak. 14-én Kolozsvárt, (Clausembourg) *Forgách* tábornok, a ki feleségével³ együtt itt lakik, egy kis csapatral nagyszerűen fogadta Desalleurst, a jezsuiták pedig a követ és Forgách tiszteletére egy kis iskolai komédiát adattak elő a tanulókkal.⁴ A lázas titkár a jezsuitáknál maradt szálláson azután is, hogy Desalleurs 16-án Kolozsvárról tovább utazott azzal a két tiszttel és azokkal a katonákkal, a kiket házigazdája, gróf Forgách rendelt melléje díszkíséretül. A követ a beteg titkárt, ötven oláh arannyal megajándékozva, Forgách pártfogása alatt hagyta és Forgách rendelkezésére bocsátotta az ott tartózkodása idején megérkezett két francia hadmérnököt is.⁵ Az egyik *Le Maire*, a másik *Damoiseau* hadmérnökkari dandárnok volt; az utóbbi azonnal átvette Medgyes⁶ ostromának vezetését s bár Forgách beavatkozása miatt sértődve visszahívását ki-

¹ Történelmi Tár, 1906. 435. l.

² A Mémoire 59. lapján Gogné, a mi nem lehet más, mint Gyógy (Algyógy), Erdélynek akkor kedvelt fürdője.

³ Gróf Esterházy Ágnes.

⁴ Mémoire, 63. l. A kolozsvári jezsuita színdarabokról l. Ferenczi Zoltán A kolozsvári színészet története, 47—48. l. Ezt nem említi.

⁵ Mémoire, 60—64. l. A két hadmérnök neve Rákóczi emlékiratában, 125. l.

⁶ Mémoire 65. l. szerint Minguez, Colosuartól öt mérföldre.

vánta,¹ a vár bevétele után megmaradt a fejedelem szolgálatában. Később különösen Ungvár megerősítése körül szerzett érdemeket² s a fejedelem, 300 arany végkielégítéssel, 1710 márczius 15-én csak saját és Desalleurs kívánságára bocsátotta haza Franciaországba.³

Desalleurs valószínűleg ugyanazon úton ment Eger felé, a melyet utóbb titkára is követett; állomásai tehát ezek voltak: Magyaregregy (Marcar Egregin), Zilah vára (Bourg Zilaly), Kémer (Kemer), azután Margitta (Margart), hol «az erdélyi hegyeken átkelt» s onnan az alföldön folytatta útját Hosszúpályin (Pali) keresztül Debreczenbe, a mely nagy város, köztársaság módjára kormányozza magát, igen gazdag, mert mindennel kereskedik s erős helyőrsége és tízezer fegyverfogható embere van. Útbaesett Hortobágy (Orbital), mely a síkságon csak két házból áll s a Tiszán Csegénéél (Stegue) kelt át. Neki is megmutathatták (mint titkárának) azt a romladozó emléket, a melyet a török tisztek II. Szulejmán szultán tiszteletére emeltek.⁴

Desalleurs körülbelül ezen az úton közeledett Egerhez, hol akkor a fejedelem tartózkodott. Ottan már márczius 8-án előkészületeket tettek fogadására, 10-én pedig a fejedelem *Ottlyk György* udvarmestert «főember-szolgáival, bejáróival, étekfogóival és hat zászlóalja karabélyosaival», valamint saját fejedelmi hintájával és vezeték-lovaival küldte eléje, hogy másnap reggel, mielőtt éjjeli szállásáról megindulna, díszesen fogadja. Márczius 11-én tehát *Desalleurs* nagy pompával vonult be Egerbe s déli 11—12 óra közt fényesen vonult el a fejedelem szállása, vagyis *Telekesy István* püspök házai előtt. Szállásán kipihenvén magát, alkonyat táján titkos kihallgatásra ment a fejedelemhez.⁵

A titkos beszélgetés alkalmával emlékiratot nyújtott át, a melyben részletesen kérdezősködött a háború, az erősségek, a hadiszerek stb. állapotáról. Nagyon meglepte, hogy a fejedelem

¹ Rákóczi emlékiratai, 125. l.

² Arch. R. II. 239. l. V. 635. l. VIII. 386. l. jegyz.

³ Arch. R. II. 71. l.

⁴ U. o. 68—73. l.

⁵ Vass György naplója. MHH. XXXV. 451. l.

kimerítő válaszát már két óra múlva megkapta azzal a biztosítással együtt, hogy a békekötést minden rendelkezésre álló eszközzel meg fogja akadályozni.¹

Másnap, márczius 12-én, a fejedelem ünnepies kihallgatáson fogadta őt. *Desalleurs* nagy pompával, «felöltöztetett lovakkal», hintón, kék hajdúk kíséretében vonult fel szállásáról a püspöki palotához, hol a palotások és az udvari emberek hármassorban állva várták a fejedelem elé. Átadta megbízó-levelét és biztosította őt *XIV. Lajos* király pártfogásáról. A fejedelem udvariasan válaszolt, de kétségkívül kedvetlenül, mert a rendkívüli követ a várva-várt fegyvereket, tiszteket és pénzt nem hozta magával. A követ a kihallgatásról ugyanolyan fénnel távozott, mint a milyennel jött. Másnap pedig első ízben volt a fejedelem asztalának vendége.²

Dr. MÁRKI SÁNDOR.

¹ Rákóczi emlékiratai, 125. l. és *Desalleurs* jelentése *XIV. Lajos*hoz márczius 14.-ről a francia külügyminisztériumban; említi *Hengelmüller*, I. 172. l.

² U. o. és *Vass György* naplója, 451. l.

ADATOK GRÓF NÁDASDY FERENCZ TÁBORNAGY ÉLETRAJZÁHOZ.

(1709—1783.)

A Hadtörténelmi Közlemények 1915. évi folyama közölte gróf Nádasdy Ferencz tábornagy kimerítő életrajzát a hősi halált halt *Thurzó Kálmán* tollából. A jeles szerző fölhasználta, értékesített minden adatot, a mit hősiére vonatkozólag levéltárakban s egyebütt talált, művének elején azonban maga is bevallja, hogy megbízható személyi adatok nem állottak rendelkezésére, mivel a gróf Nádasdy család nádasdladányi levéltárához nem férhetett. Ezt a hiányt igyekszünk pótolni némileg azzal, hogy a Nádasdy-levéltár gazdag anyagából közöljük azokat az adatokat, a melyek a jeles tábornagy életéből vagy teljesen ismeretlenek, vagy pedig helyesbítik a már ismert adatokat.

*

Gróf Nádasdy Ferencz születési évét életírói eddig mindig hibásan közölték. Nagy Iván¹ 1708 október 27-re teszi születési évét és napját, mások 1708 szept. 30-ra.² E régebbi följegyzések és források után induló adatok azonban tévesek. Nádasdy Ferencz tábornagnak a nádasdladányi levéltárban őrzött keresztlevélmásolata szerint³ a születési idő: 1709 szeptember 30. A kereszt-

¹ *Nagy Iván* Magyarország családai, VIII., 24. l.

² *Geschichte des k. u. k. Husaren-Regimentes Graf Nádasdy* Nr. 9. — 46. l.

³ A keresztlevélmásolat a következő:

Ego Nicolaus Xaverius Klander SS. Theologiæ Doctor, Protonotarius Apostolicus, Reverendissimi ac Celsissimi S. R. Imperii Principis et Episcopi Seccoviensis Consiliarius Ecclesiasticus, Parochus Civitatis Regedinensis in in-

levélkivonat 1777-ből való, tehát még a tábornagy életében készült, sőt lehetséges, hogy éppen az ő kívánságára. Hősünk születési helye: Regede, Radkersburg Alsó-Stájerországban.

Talán különösnek látszik, hogy gróf Nádasdy Ferencz nem a család akkori fészkeben, a vasmegyei¹ Felső-Lendva várában született, hanem Regedén vagy Radkersburgban. E kis alsó-stájerországi város közel fekszik a magyar határszélhez, közel Felső-Lendvához. A Nádasdy család itt családi házzal bírt, a melyről hősünk atyja, Nádasdy Ferencz majoratus-alapító is

feriori Styria ac Decanus in collibus Slavonicis tenore præsentium testor: *Franciscum Michaelem* Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Domini Francisci Josephi Comitis a Nádasd, perpetui terræ Fogaras et Bonorum Superioris Lendvæ Hæreditarii, Sacro-Cæsareæque Majestati Consiliiarii, Camerarii, Generalis Campi vigiliarum Præfecti etc et Conjugis eius Excellentissimæ, Illustrissimæ Dominæ Dominæ Rosæ Rebeccæ-natæ Comitissæ a Schrattenbach filium legitimum natum die 30ma Septembris anno 1709 ac eadem die Ritu Catholico baptissatum fuisse ab admodum Reverendo Domino Mathia Wiser, pro tunc loci Decano, levantibus Patrinis duobus pauperibus, nempe: Martino Plasgo et Anna Terskin. In quorum fidem hæc propria manu subscripsi ac meo Proto-Notariatus Sigillo munivi in ædibus Decanalibus, Regedini die 18^a mensis Augusti anno a Virgineo Partu millesimo septingentesimo septuagesimo septimo

L. S.

Idem qui supra.

Nádasdy-levéltár. Oklevelek II. 612.

(A keresztlevél magyar fordítása.)

Én Klander Xavér Miklós, a szent theologia doktora, apostoli főjegyző, a főtisztelendő és főmagasságú római szent birodalmi hercegnek, Seccau püspökének egyházi tanácsosa, az alsó Stájerországban fekvő Regede város plébánosa és a szláv dombokon levő kerület esperese, jelen soraink értelmében bizonyítjuk, hogy kegyelmes és méltóságos gróf Nádasdy Ferencz József úrnak, Fogarasföld örökös urának, a felső-lendvai birtokok örökösének, a császári felség tanácsosának, kamarásának, vezérőrnagynak és feleségének, kegyelmes és méltóságos Róza Rebekka úrnőnek, született Schrattenbach grófnőnek 1709 szeptember hó 30-ik napján *Ferencz Mihály* nevű törvényes fia született, a kit a katolikus egyház szertartása szerint nagyontisztelendő Wiser Máttyás, a plébánia akkori esperese ugyanazon a napon meg is keresztelt, az újszülöttet két szegény, Plasgo Márton és Terskin Anna tartották a keresztvízre. A minek bizonyosságául ezeket sajátkezüleg aláírtam és esperesi hivatalomban apostoli főjegyzői pecsétemmel megerősítettem, Regedében augusztus hó 18-ik napján, a Szűz szülésétől számitott 1777-ik esztendőben. Pecsét helye. Ugyanaz, ki fönt.

¹ Thurzó Kálmánt a zalamegyei Alsó-Lendva megtévesztette és Felső-Lendvát Zala megyébe helyezte.

megemlékezik végrendeletében,¹ midőn azt a felső-lendvai majoratushoz tartozó javadalmak között felsorolja, s a hol hősünknek és öccsének, Józsefnek örökös lakást biztosít. Így érthetjük meg azután, hogy Nádasdy Ferencz születési helye Regede, a hol a család általában sokat tartózkodott, így hősünk születési idején is.

Nádasdy Ferencz lovassági tábornok már említett végrendelete érdekes képet fest a család akkori anyagi helyzetéről. A Nádasdyak 1671 után szomorú viszonyok közé jutottak, mivel összes ingó és ingatlan vagyonukat, a melynek értéke több millióra rugott,² a mi abban az időben mérhetetlen nagyságú vagyon volt — elkobozták. A császárhoz benyújtott kérvényeikre mindenkor elutasító választ kaptak és csak némi kárpótlás gyanánt, kegyelemből kaptak vissza 24 ezer forintot. A királyi kegy és jóindulat azonban kárpótolta némileg a családot, midőn I. József a kihalt *Bottka-család* vesziprem-, fehér- és vasmegyei birtokait hűséges tábornokának, Nádasdy Ferencznek adományozta 1711-ben.³ A végrendelező Nádasdy Ferencz így már abban a helyzetben volt, hogy két királyilag jóváhagyott és megerősített majoratusról rendelkezhetett: a Bottka-család birtokaiból alakított lepsényiről és a felső-lendvairól.⁴

Ferencz azonban, mint harmadszülött fiú mindezen javakból semmit sem kapott. Örökségképpen csak évi hatszáz forintot hagyott reá édesatyja, melyet idősebbik bátyja, *Lipót* fizetett ki neki a felső-lendvai majoratus jövedelméből. Ehhez az évi járadékhoz kapta később a *Révay-család*⁵ révén örökölt Szent-János nevű birtokot, melyen azonban ifjabb testvérével, József

¹ *Nádasdy-levéltár*. Oklevelek II. nro. 92.

² Bona tam Mobilia, quam Immobilia, Paterna et Materna sed et Paterno et Materno Avitica summa aliquot Millionum excesserint, ea tamen confiscata fuerint. U. o.

³ Ugyancsak ebben az évben gróf Nádasdy Tamás, Ferenczünk nagybátyja, 20 ezer forint értékben az Uzovics-féle birtokokat kapja, míg gróf Nádasdy Boldizsár Rattky Dániel, György, Ferencz, Jánoky Zsigmond és Ráday Pál birtokaira kap utalványt 80 ezer forint erejéig.

⁴ A majoratus-alapító végrendelet 1722 május 1-én kelt.

⁵ Ferenczünk dédőregánya a híres Révay Judith volt, gróf Nádasdy Pálnak a felesége.

Keresztéllyel és három nővérével kellett osztozkodnia. A majortusi intézmény ez igazságtalansága így elég szűkös viszonyok közé juttatta a fiatal Nádasdyt s mintegy ráuntatta arra, hogy a maga erejéből, tehetsége és képessége révén szerezzon magának a Nádasdy névhez méltó pozíciót.

Hősünk családi viszonyairól még a következőket tartjuk érdemesnek följegyezni. Atyja, a családban Ferencz néven a negyedik, kitűnő gazda volt, a ki minden eszközt megragadott arra, hogy a Nádasdy nemzetség régi fényét és elvesztett pozícióját visszaszerezze. Végrendeletében maga mondja el, hogy 45 évi katonáskodása alatt hűségesen szolgált három uralkodójának. Katonai pályája alatt számtalan csatában vett részt; végig harczolta az 1676-iki török hadjáratot,¹ jelen volt Temesvár, Belgrád bevételénél és Buda visszafoglalásánál, 1714-ben pedig a Rajna mellett szerzett dicsőséget a Nádasdy névnek. Háromszor kötött házasságot; első felesége volt: *Széchy Erzsébet grófnő*, második *Herberstein Margit grófnő* s a harmadik *Schrattenbach Róza Rebekka grófnő*. Első házasságból nem született gyermeke. Második házasságából született leánya *Teréz*, ki anyjának Herberstein Margit grófnőnek halála után Pozsonyban Orsolya-rendi apáca lett. Harmadik házasságából hét gyermeke született és pedig: *Julia*, *Lipót-Flórián*, ki atyjának 1723-ban bekövetkezett halálakor a felső-lendvai majortust örökölte, ki később magyar kancellár és Komárom vármegye örökös főispánja lett; *Boldizsár* a lepszényi majortus örököse, ki szintén a magyar kancellári méltóságot nyerte el; *József*, ki katonai pályára lépett és ezredesi rangra emelkedett, s két leány: *Mária Anna* s *Franecziska Katalin* s végül *Ferencz Mihály*, ki Boldizsár után született, a ki mint tábornagy és horvát bán minden bizonnyal nagy hírt-nevet szerzett családjának.

Ferencz anyját korán, 8 éves korában elveszítette, (meghalt 1717 szeptember 27-én), így teljesen atyjának és legidősebb nővérnek, Juliának gondozása alá került, ki mint jó nővér, nagy szeretettel gondozta kisebb testvéreit és páratlan szorgalommal vezette

¹ Az 1676. évről a történelem nem említ török hadjáratot. Talán kisebb török esetepatéról van szó, vagy a végrendelet írója hibázta el a számot.

atyjának háztartását.¹ Atyja hálás szeretettel emlékezik meg róla végrendeletében s hogy jóságáért némiképpen megjutalmazza, neki a köteles részen kívül még kétezer forintot hagyományoz. Ez a jólelkű nővér volt tehát a kiskorú Ferencznek mintegy második anyja, a ki fölnevelte és bizonyára beléjojtotta azoknak a hősi tulajdonságoknak magvait, melyeknek később oly számos tanujelét adta.

Nádasdy Ferencz lovassági tábornoknak 1723-ban történt halála után legidősebb fia : Lipót Flórián lett a család feje és egyúttal gyámja még kiskorú testvéreinek. A 14 éves Ferencz is bátyja gyámsága és gondnoksága alá került, aki a legnagyobb szeretettel és odaadással gondoskodott neveltetéséről. Hálás is volt érte mindenkor s még élete későbbi korszakában is, mikor pedig már a maga ura volt, minden ügyében-bajában nagy bizalommal fordult bátyjához. Többi testvéreihez is a legbensőbb szeretet szálai fűzték, amiről későbbi levelei bőségesen tanuskodnak.

Ifjúságáról, neveltetéséről, sajnos, vajmi keveset tudunk. A nádasdladányi levéltárban sem találunk erre vonatkozólag semmiféle adatot. Talán ezeket maga Ferencz vette magához ; az 1776-iki varasdi tűzvész azonban ezeket is és egyéb hadtörténelmi fontosságú iratait is elpusztította.

Neveltetését bátyja, Lipót felügyelete alatt jórészt a családi házban kapta. A kor kívánalmainak megfelelően megtanult latinul, németül, francziául és magyarul s a mellett természetesen kiképzést nyert a hadi tudományokban és a kardforgatásban. A kor elnémetesítő iránya azonban a felső-lendvai várkastélyban is éreztette hatását. A társalgás, a családtagok egymással való levelezése legnagyobb részt német nyelven történt. Ferencz bátyja, Lipót egy 1746 július 2-án kelt *Batthyány Lajos*hoz intézett levelében sajnálkozva vallja be, hogy nem bírja eléggé a magyar nyelvet. «Követem alázatosan — így ír — hogy a magyar conceptusomban nem bízván, deák nyelven válaszolok». A családi környezet kétségen kívül mély nyomokat hagyott a fiatal Ferencz lelkében. Hogy

¹ Erga fratres et sorores suas, quasi materna cura, tam in infirmitatibus quam in observatione hor. estatis et virtutibus solertissime invigilavit. Lásd *Nádasdy-levéltár* Oklevelek nro. 92.

azonban a folytonos külföldi tartózkodás és katonáskodás ellenére is jól bírta a magyar nyelvet, azt bánsága idejéből fönmaradt levelei és gazdasági följegyzései is bizonyítják. Érzésben és gondolkodásban pedig mindenkor hűséges fia volt magyar hazájának.

*

Szem előtt tartva e sorok célját, nem kísérjük végig Nádasdy Ferenczet fényes katonai pályafutásán, hanem a következőkben szereplésének és működésének egy olyan tényéről akartunk részletesebben megemlékezni, a melyet a *Thurzó-féle életrajz* csak röviden érint. Mária Terézia 1752-ben megbízta Nádasdy Ferenczet a magyar- és erdélyországi lovascsapatok felügyeletével. A királyné e nagyfontosságú rendelkezését mélyreható reformok előzték meg.

Az örökösödési háború, melyben II. Frigyes hadvezéri talentuma, taktikájának újszerűsége és szervező tehetsége, melyhez a lángész mindent átfogó éleslátása járult, arra bírták *Mária Teréziát* s hadvezéreit, hogy a hadseregben megfelelő reformokról gondoskodjanak. Azok a súlyos és nehéz vereségek, melyek a királyné csapatait *II. Frigyes* hadaival szemben érték, megérlelték a katonai reorganizáció és egységesítés gondolatát.

Frigyes háborúit rendszeres, egyöntetű szabályzattal begyakorolt, kitűnő tisztek és vezérek által kiképzett hadsereggel vívta meg. Ezzel szemben az osztrák seregnél minden lényegyet elnyelt a forma.¹

Mária Teréziának néhány gyakorlott huszárezreden kívül alig volt számbavehető, szervezett lovas hada. Az ezredek számbelileg is alig ütötték meg a rendes mértéket, a taktikát illetőleg pedig a kifejlésekben és fordulatokban voltak lassúak. A gyalogság mind-egyre többet nyert jelentőségében, a nehéz vértess lovasság pedig kezdte elveszíteni értékét és használhatóságát. Az örökösödési háború kezdetén a porosz gyalogság határozott fölénnyben volt az osztrák gyalogság fölött, csak a lovascsapatok, főképp a magyar huszárezredek mérkőzhettek meg Frigyes kitűnő lovasságával.²

¹ *Széchy Károly* Gvadányi József. 91. l.

² *Geschichte des k. u. k. Husaren-Regimentes Graf Nádasdy Nro 9. 38. és köv. l.*

Ámde ezeknél is inkább az ősi vitézség, harczikészség és bátorság szülte azokat a csodálatos hőstetteket, melyek bámulatra ragadták egész Európát. A rendszeres kiképzés, begyakorlottság és fegyelmettség hiánya nagyon érezhető volt ezeknél is. Azonfelül a huszárezredeknel egészen kivételes állapotok uralkodtak. Az ezredtulajdonos majdnem teljesen önállóan — sokszor minden rendszer nélkül — maga szabta meg ezrede szolgálati és fegyelmi szabályzatát. Mindegyik huszárezred jóformán külön szolgálati szabályzatot követett. A Khevenhüller-féle 1726-ban kiadott szabályzat igyekezett ugyan egységességet teremteni a lovascsapatoknál, rendelkezéseit azonban nem hajtották végre, s azokat sokszor vagy megtoldották, vagy elhagytak belőlük.

Ezt a hiányzó egyöntetűséget törekedett pótolni az 1751-iki, huszárezredek részére készített «*Regulament*», mely aztán a katonai élet minden részletére kiterjeszkedett, kezdve a létszámtól a felszerelés utolsó darabjáig. E szabályzatot Mária Terézia már ugyanazon évben kötelezővé tette az összes magyar huszárezredekben.

Egy évig volt már érvényben az új szabályrendelet, mikor Mária Terézia kiküldötte gróf Nádasdy Ferenczet, mint a magyarországi lovascsapatok felügyelőjét a magyar huszárezredek megvizsgálására. Részletes jelentést kért tőle a királyné, vajjon az új regulamentum hatása észlelhető-e már s javult-e a helyzet a gyakorlatozást és fegyelmet illetőleg az egyes huszárezredekben.

A nagyérdékű jelentést, melyben Nádasdy kiküldetéséről és szemleútjáról beszámol, közöljük egész terjedelmében, mivel nemcsak érdekes adalékokkal gyarapítja huszárezredek történetét s egyben világos képet nyújt a huszárság életéről, hanem mert ezáltal is jobban megismerhetjük Nádasdy jeles katonai képességeit, éles szemét és széleskörű ismereteit.

Nádasdy szemleútjának ¹ első állomása: *Huszt*. Itt táboroz a *Beleznay-huszárezred*. Ezredese Beleznay Miklós, a ki azonban a katonai szabályokban és gyakorlatokban kevés jártassággal bír; ő felsége parancsára azonban — mely az ezredekben kitűnő kikép-

¹ A kiküldetés okmányát lásd *Nádasdy-levéltár*. Oklevelek II. nro. 136. — Nádasdyéhoz hasonló megbízatást kapott Andrassy tábornok is a magyar gyalogoszerekek felülvizsgálására. L. u. o.

zést és szigorú fegyelmet követel — a legnagyobb készséggel fog törekedni arra, hogy mindent elsajátítson. Nádasdy azt véleményezi, hogy őt az ezred és a szolgálat érdekében máshova helyezték át. Az alezredes szintén nem felel meg a követelményeknek, általában az ezred erélyesebb vezetését kíván, miért is megfelelő embert kell az ezred élére állítani. A két első kapitány: Nagy László és gróf Zellary már korosak, a harmadik ellenben — az ezredtulajdonos fia — nagyon fiatal; a negyedik, Szatmáry Imre érdemes tiszt, kit a felosztatott Trips-ezredből helyeztek át a Beleznay-ezredhez. E kitűnő katona képességeiről egyébként a Braun tábornoktól kapott bizonyítványai is tanuskodnak. Az ötödik kapitány nem tartózkodik ezredénél, a hatodik, Szőrényi József távozófélben van ezredétől. A hadnagyok közül legkiválóbb Turcsányi, míg Szallay hadnagy egy Fejér megyében folyó pöre miatt, Steiner hadnagy pedig betegsége miatt az ezredtől eltávoztak. A zászlósok közül Farkas és Roboz betegség miatt távol vannak; legtehetségesebb katona közöttük Blaskovics. Mivel az ezred vezetése így a követelményeknek nem felel meg, szükségessé válik új ezredes kinevezése, a ki a katonai szolgálatban nagyobb jártassággal bír, a ki az ezredet a katonai gyakorlatokba bevezetné és megfegyvelné.

Nádasdy huszti tartózkodását másra is fölhasználta; jelentésében elmondja, hogy szemügyre vette az ott fekvő várat és az a vélemény gyökeresedett meg benne, hogy azt minden körülmények között fenn kell tartani, mivel ellenséges támadás — beütés esetére a Moldvával határos vidéken ez a vár az egyedüli és legjobb menedékhelye a vidék népének. Ezután, mint a huszti katolikus paptól kapott információt megemlíti, hogy messze vidéken nincsen katolikus templom.

Nádasdy innen tovább folytatva útját június 14-én megérkezik Alvinczra, hogy a *Festetich-ezredet* megvizsgálja. A szemlét 16-án tartja meg. A vizsgálat eredménye azonban nagyon lesújtó, mert azt írja jelentésében, hogy ebben az ezredben talált legkevesebb rendet; a tisztikar egyáltalán nem áll hivatása magaslatán, miért is az a legsürgősebb teendő, hogy az ezred jó hírve érdekében új ezredest és őrnagyot kapjon. Az ezredes ugyanis nagyon közepes tehetségű ember, az őrnagy pedig már öreg. A két

legidősebb kapitány, Bogyay és Rudnay többet gondol a saját háztartásával és gazdaságával, mint a csapatok jó kiképzésével és rendbentartásával. Petrovszky századost gróf Wallis tábornok tartja magánál, a negyedik kapitány állandóan betegeskedik, az ötödik pedig, báró Andrássy István kinevezése óta csak egyszer volt ezredénél; az utolsó kapitány — az ezredtulajdonos fia — nagyon fiatal, de derék ember, kitől idővel nagyon sokat lehet várni, ám a fiatalember érdekében célravezetőbbnek s helyesebbnek tartaná Nádasdy egy másik ezredhez való áthelyezését, a hol nem lennének reá annyi tekintettel, mint itt. A hadnagyok közül Jagodics Márton derék katona ugyan, de a szolgálatban nem elég buzgó, miként a többiek sem. A zászlósok: Csányi, Molnár, Vorsikovszky és Sofré a gyakorlatozásban fáradhatatlanok; az altisztek közül azonban főleg az őrmesterek nagyon rosszak. Az ezred teljes reorganizálására Nádasdy szükségesnek véli a két főtiszt, az ezredes és az őrnagy nyugdíjaztatását s az ezred kaszárnyában való elhelyezését, hogy ezáltal a legénység a fegyelemhez és rendhez teljesen hozzászokjék.

A *Kálnoky-ezredről* már egészen más a véleménye Nádasdynak. Ez Brassóban állomásozik, a hol a lefolytatott gyakorlatokban feltűnő ügyességet tanusított; e mellett el van látva a szükséges hadifőlszerelésekkel, ruházattal és meglehetősen jó lovakkal. Az ezred viselete különösen megnyerte Nádasdy tetszését, mert azt írja jelentésében, hogy az nemcsak szépnek mondható, hanem le is köti a szemlélő figyelmét. Az ezredes állandóan beteg; ezredénél keveset időzik, a mint hogy a gyakorlatokban sem vett részt. Az alezredes azonban — báró Jósika — tehetséges tiszt, kitűnő katona, a ki tábornokával különösen gondját viseli ezredének, miért is méltányos dolog, hogy ő legyen az ezredparancsnok. Rajta kívül van ugyan még egy ide beosztott alezredes is, a ki azonban állandóan a köszvényével vesződik s így hadiszolgálatra teljesen alkalmatlan.

A kapitányok közül Csedő nagyon tehetséges tiszt; szolgált a gyalogságnál is, őrnaggyá bármikor előléptethető; Kálnoky András kapitány derék, jó katona. Az ezredhez beosztott kapitányok közül egyik sem akar a táborban mutatkozni. A hadnagyok: Kálóczy Ferencz és Demkovich László nagyon lelkiismeretesen

végzik kötelességüket, e mellett tehetséges katonák; az ezred általában jeles tisztekkal rendelkezik.

Ezután a *Splényi-ezred* kerül sorra, mely a Dezsőffy-ezreddel együtt Sárospatak mellett táboroz. Nádasdy véleménye szerint az összes ezredek között a Splény-ezred áll a legelső helyen mind a gyakorlatokat, mind a szabályrendeletek megtartását illetőleg. Ezredese Berzeviczy Miklós már koros ember, így bajjal fog többé a táborozásban részt vehetni; egyébként az ő érdeme az, hogy az ezred kitűnő állapotban van és hogy el van látva az összes hadifőlszerelésekkel, ruházattal, lovakkal. Az alezredes, Komáromy József mindenben teljesen az ezredes intenciói szerint jár el s idővel kiváló ezredparancsnok lesz; az őrnagy, Almásy még fiatalember, a ki feljebbvalótól nagyon sokat tanulhat és a legszebb reményekre jósolt.

Van még az ezrednél egy beosztott őrnagy, az ezredtulajdonos fia, aki ugyan szintén fiatalember még, de tehetséges tiszt, a ki hogy valóban kiképezhesse magát, ajánlatos volna egy másik ezredhez való áthelyezése.

A három legidősebb kapitány: Roth János, Baszlaviczy Ferencz és Peéry Imre már teljesen alkalmatlanok katonai szolgálatra; közülük az első sok sebe miatt ő felsége kegyes engedelméből fizetéséből otthon éldegél. Vas István kapitány teljesen szolgálatának él. Az idősebbik hadnagy, Kalmásy Ádám legalázatosabban arra kéri ő felségét, hogy tekintettel hosszas szolgálatára, rangját megtartva nagybátyjához távozhassék. A másik hadnagy Bitter Fábíán — a ki a gyakorlatokban nagy jártasságot árul el — kamarai szolgálatot kér, mivel sérve miatt bajosan teljesíthetne ezentúl katonai szolgálatot. Az ezredhez beosztott hadnagy, Schiferer és Buday Mihály zászlós az ellenséggel szemben nagyon kitűntették magukat.

A *Dezsőffy-ezred* már koránt sincs ilyen jó állapotban; ámbár az Olaszországban viselt háború óta nagyon sokat javult, a szolgálatot illetőleg mégis a gyengébb ezredek közé kell sorolni, mert sok fiatal kevésbé tehetséges tisztje van. Az őrnagy — az ezredtulajdonos fia — a katonai gyakorlatban teljesen tájékozatlan és ennél az ezrednél sikerrel működni nem tud; Nádasdy tehát azt véleményezi, hogy helyezték át egy másik ezredhez s a helyét

megfelelő új emberrel töltsék be. Mivel azonban az ezrednél szolgálót teljesítő kapitányok közül erre a tisztségre egyik sem válna be, azért egy másik ezredből kell ide őrnagyot kinevezni. Az ezredtulajdonos az ezredessel és alezredessel egyetértésben ugyan semmi fáradságtól sem riad vissza, hogy az ezredet jó állapotba helyezze; Nádasdy azonban nagy bajnak tartja a vezető tiszt gyengeségét és tapasztalatlanságát, mert ez az alsóbrangú tisztekre is nagyon káros hatással van. Az ide beosztott hadnagy, Nagy Gábor, szorgalmas tanulással jeles tisztté képezheti ki magát.

A *Károlyi-ezred*, mely a Ghillányi-ezreddel Eperjes mellett táboroz, a katonai gyakorlatokban és fegyelemben majdnem ugyanazon fokon áll, mint a Festetich- vagy a Dezsőffy-ezred. Az ezredes mellett az alezredes, Reviczky János nagyon szorgalmas és minden fáradozása odairányul, hogy az új szabályrendeleteket az ezredben bevezesse és életbe léptesse. Az őrnagy ellenben — Spisich Sándor — szolgálattételre már nemcsak hogy gyenge, hanem betegsége miatt képtelen is, mégis minden méltányosság és illendőség ellenére szorgalmazza előléptetését, pedig erre érdemei egyáltalán nincsenek. Ürügyül felhozza hosszadalmas szolgálatát, ezenkívül azonban semmivel sem dicsekedhetik. Az első kapitány, Comeáty elég tehetséges tiszt, jó őrnagy válnék belőle. Van még az ezrednél egy beosztott őrnagy is — Nappert János, a ki ezelőtt a Baranyay-huszárezrednél volt szállásmester; nagyon jó tollforgató s inkább polgári, mint katonai pályára való. A második kapitány, Hódosy János teljesen alkalmatlan katonai szolgálatra; a negyedik — az ezredtulajdonos fia — még tanul, miért is a jelenlegi táborozásban és gyakorlatokban nem is vett részt; a hatodik, báró Liebenbergh egy másik ezredbe szeretné magát helyezettetni. Van az ezrednél hat beosztott kapitány, kik közül Marchal József és Lipasy Endre tehetséges tisztek, jó katonák; a harmadik csak néha mutatkozik az ezrednél, mert az ezredtulajdonos elnézéséből saját gazdaságán tartózkodik; a negyedik Rosty Károly szimpatikus egyéniség; Bagosy Endre, az ezredtulajdonos barátja, a ki csak a legmagasabb királyi engedéllyel jött az ezredhez; az ötödik kapitány Török András — hasonlóképpen, mint az ezredtulajdonos fia — jogot tanul Egerben és az ezredhez való kinevezéséért körülbelül 100 aranyat fizetett. A had-

nagyok között kevés a tehetséges tiszt, ugyanígy áll a dolog a zászlósokkal is; ezért szükségesnek tartja Nádasdy egy vagy két olyan törzstisztnak az ezredhez való áthelyezését, akik nemcsak képességgel bírnak a szolgálattételre, hanem azt örömmel teljesítik is.

A *Ghillányi-ezred* törzstisztekkel jól el van látva, a kik az új szabályrendeletek bevezetésén sokat fáradoznak; az alezredes, Hebertanz Sebestyén azonban már olyan koros, hogy teljes rokkantnak vehető; az első kapitány Noszdroviczky Pál az őrnagyi rangra magát nagyon érdemessé tette. A kapitányok közül Mőhrenthal József eladósodott, e miatt pörbe keveredett s adóssai közül alig fog valakit is kártalanítani; báró Ghillányi Ferencz hasonló helyzetben van. Ez utóbbi az ezredszemlén sem jelent meg s jóformán azt sem tudják, hogy hol tartózkodik. Van még az ezrednél egy beosztott alezredes, Nimpteh János, katonai szolgálatra azonban teljesen alkalmatlan. Az ezredben vannak nagyon tehetséges tiszték, ilyenek különösen Ziska József hadnagy és egy beosztott kapitány, Balásovicz József, kikről az elismerés hangján kell megemlékezni.

Nádasdy ezután a *Dunántúlon Ság mellett* (Vas megye) állomásozó és táborozó huszárezredek fölött tart szemlét; jelentésében, miként fentebb is tette, kiterjeszkedik a fegyelemre, ruházatra, hadifőlszerelésre, tiszték és a legénység képzettségére.

A *Baranyay-huszárezrednek* nagyon jó törzstisztjei vannak, a kiknek élén gróf Szapáry Péter ezredes különös gonddal vezeti az ezredet, miért is a legnagyobb elismerés illeti meg. Az őrnagy, Pallásty Ferencz szintén tehetséges katona, kit ezért tanácsos lenne egy másik — talán gyengébb ezredhez áthelyezni. Van az ezrednél egy beosztott alezredes, Liptay János, a ki fizetés nélkül legmagasabb engedéllyel otthon tartózkodik, a ki nemhogy hasznára lenne ezredének, hanem még sok alkalmatlanságot is okoz. A kapitányok közül Jurar László a legtehetségesebb; a hadgyakorlatokban kitűnő és fáradhatatlan. A hadnagyok szintén tehetséges tiszték, közülük a három legidősebb: Gimberth, Farkas és Ottlik, valamint az ezredhez beosztottak közül Braun Lőrincz és Schütz György rokkantaknak vannak kijelentve; a zászlósok közül Lenth György, Szalóky Mihály, az ezredhez beosztottak

közül pedig Kayser Taddeus és Primas Lipót teljesen alkalmatlanok katonai szolgálatra. Egyébként ebből az ezredből Ujházi Ferencz alezredes vezetésével két század Ausztriában állomásozik.

A *Nádasdy-huszárezredről* szóló jelentésében Nádasdy minden részrehajlás nélkül igyekszik az ezred állapotáról szerzett tapasztalatait papírra vetni, miként azt a többi ezredről szóló referációjában is tette. Ez az ezred a katonai gyakorlatokban és hadiszabályzatokban — mint arról ő felsége a mult évben saját szemével is meggyőződhetett — teljesen jártas és igyekszik magát ezekben napról-napra tökéletesíteni. Az alezredes, Zobel József, ezredes hiányában teljes odaadással vezeti az ezred ügyeit; számos tanújelét adta rátermettségének és azon képességének, hogy egy ezred vezetésére nagyon is alkalmas, miért is Nádasdy őt őfelsége kegyeibe ajánlja, főleg ha valamely ezrednél zavar vagy rendtelenség fordulna elő. Az őrnagy, báró Kusinszky György derék katona, ki a most lefolyt gyakorlatokban is azon volt, hogy rátermettségének minél több tanújelét adja; szüksége van azonban olyan feljebbvalóra, kitől rendet és fegyelmet tanulhat. Az első kapitány, Bedly György századával Felső-Ausztriában állomásozik; tehetséges tiszt, de már olyan koros, hogy további előléptetésre nem ajánlható. A második kapitány Szinczenorff semmi fáradságot nem kimél, hogy további előléptetésére érdemeket szerezzen, a harmadik ellenben, Rosty Antal, a ki szintén Felső-Ausztriában állomásozik, többet beteg, mint egészséges és az utána következő kapitánnyal, Görgey Boldizsárral igyekszik századától szabadulni. A hadnagyok közül báró Luzsinszky és gróf Berényi fiatalok ugyan még, de tehetséges katonák, a kik vitézségüknek számos próbáját adták a dicsóséggel viselt németalföldi hadjáratban, melyben az ezred is részt vett. Rosty Miklós, az első hadnagy katonai szolgálatra nagyon alkalmasnak látszik; tehetséges katona. Az ötödik kapitány báró Andrassy Károly és a hatodik Cseredy Pál 1741 óta, mint Nádasdy adjutánsai szolgálnak; részt vettek minden hadjáratban, mindketten tehetséges tiszttek. A legfiatalabb kapitány Neuendorff Károly, a ki a legújabban kiadott katonai szabályrendeletek bevezetésén és a gyakorlatok betanításán sokat fáradozott; nagy hasznára volt az ezrednek, különben is nagyon tehetséges katona, ki Nádasdy véleménye szerint nagyon kiérdemelte

már az őrnagyi rangot. Kapitányi ranggal szolgál az ezrednél egy főhadnagy, a ki ugyan koros már, de érdemes katona; akár polgári, akár kamarai¹ szolgálatra alkalmas volna; egyébként nagyon jól kezeli a tollat — németül. A hadnagyok általában, (kivéve Thury Jánost, Bernó Mihályt és Szántó Istvánt, kik állandóan rokkantak) úgyszintén az összes zászlósok mind jók, derekasan teljesítik szolgálatukat és megérdemlik a dicséretet.

A herczeg *Esterházy-huszárezred* kétségen kívül a legjobb lovasezredek egyike. Az ezredes, Handlay Ábrahám kora miatt az új szabályrendelet és szolgálat begyakorlásával nem igyekezett eléggé az ezredet arra a színvonalra emelni, melyre a többi ezredek buzgón törekcsenek. Az alezredes, Barkóczy Mihály tehetséges katona. Van az ezrednél egy beosztott alezredes is, gróf Esterházy Imre, a ki — jelenleg Nápolyban tartózkodik — nagyon tehetséges katona, kit Nádasdy a legnagyobb elismerés hangján ajánl ő felsége kegyeibe. Kívánatos és óhajtandó volna, hogy katonai pályáját folytassa, miért is jó lenne őt egy ezred élére állítani. Az őrnagy hosszú szolgálata alatt sok tapasztalatot szerzett katona, a ki azonban szolgálattételre kevés kedvét mutat. A legidősebb kapitány Herrl Venczel teljesen rokkant, Zichy Ferencz kapitányból ellenben jó őrnagy válnék; az ezredhez beosztott Geiger Tamás kapitány nem vett részt a táborozásban és a hadgyakorlatokban. A hadnagyok és zászlósok általában mind derék katonák, kik nemes vetélkedéssel azon vannak, hogy magukat a dicséretre érdemessé tegyék.

Nádasdy ezzel befejezi a királynéhez benyújtott részletes jelentését, még csak általánosságban tesz egy-két megjegyzést. Nevezetesen főlemlíti, hogy az ezredeknel általában nagy a tiszt-hiány, a minek az a következménye, hogy a legénység betanítása nem jár a kívánt eredménnyel; ugyancsak nagyon hátrányos az is, hogy az ezredeknel nincs elegendő kovács, miáltal nagyon sok ló meghibásodik vagy pedig olyan állapotba jut, hogy teljesen hasznavehetetlenné lesz.²

¹ Udvari.

² A jelentés fogalmazványa a *Nádasdy-levéltárban* II. nro 137 alatt található; czíme: Haub Bericht über die in Hungarn und Siebenbürgen Campirten Housaren Regimenten. D.Comitis Francisci de Nádasd.

Nádasdy a huszárezredek feletti felügyeletet 1754 április 3-ig gyakorolta, ekkor nevezte ki őt Mária Terézia Buda parancsnokává. A huszárezredek, bár sajnosan nélkülözték Nádasdy jeles haditapasztalatait, mindjobban előre haladtak fegyelemben, kiképzésben és így fölkészülve várták az alkalmat, hogy összemérhessék fegyvereiket legnagyobb és méltó ellenfelükkel, II. Friggyessel.

*

Nádasdy Ferencz magánéletének minden bizonynal egyik legfontosabb eseménye: házasságkötése. *Thurzó Kálmán* már említett életrajzában a házasságkötés időpontjául 1744 február 3-dikát jelöli meg. Adata azonban, melyet *Würzbach Biographisches Lexicon*-jából vett át — téves. A családi levéltár egyik okirata szerint¹ Nádasdy Ferencz csak 1745 február 8-án köt házassági szerződést *Rottal Mária Maximilianával, gróf Rottal Ferencz Antal* titkos tanácsos leányával. E szerint tehát az esküvő semmiképpen sem történhetett meg 1744 febr. 3-án. A szerződéskötés *gróf Rottal Ferencz Antal, gróf Nádasdy Lipót és két esztergomi kanonok* jelenlétében történt. E szerint gróf Nádasdy Ferencz leendő feleségének megajánl 20,000 forintot készpénzben, melyet egybekelésük után azonnal letesz biztosított helyen; 3000 forintot pedig mindjárt kifizet «sub titulo paraphernalium».² Halála esetére hagyatékából két részletben fizetendő évi 1800 forintot biztosít özvegyének; ha azonban hagyatékából ez ki nem kerülne, bátyja, Lipót kötelezi magát annak megfizetésére, egyben az özvegynek a radkersburgi házban örökös lakást biztosít, a mire egyébként az atyai végrendelet is kötelezi. Ezzel szemben a menyasszony évi 2000 forint apanázst- kap szüleitől.

Nádasdy elég későn, 36 éves korában házasodott. Több oka volt erre. Az egyik bizonyára az, hogy a folytonos háborúskodás jóformán minden szabad idejét lefoglalta, hiszen kora ifjúságától fogva állandóan harczok közepette élt s leszámítva a téli táborozásokat, majdnem minden idejét a harcztéren töltötte. A másik ok, mely őt a házasságkötéstől visszatartotta, szintén súlyosan esett a

¹ Nádasdy Ferencz házassági szerződése : Okiratok II. nro. 211.

² Jegyajándék czímén.

latba : t. i. szerény anyagi viszonyai. A bátyjától kapott évi 600 forint apanázs s katonai fizetése nem volt elegendő arra, hogy családot alapíthasson. Csak mikor már előkelő katonai rangra jutott, gondolhatott komolyan e lépésre.

A házasságkötése utáni években úgyszólván évről-évre javul anyagi helyzete. Mint altábornagy későbbben mint lovassági tábornok, tábornagy, Fejér megye főispánja, Buda parancsnoka, horvát bán, a horvát báni tanács elnöke, a Mária Terézia-rend nagykeresztese elég szép jövedelemhez jutott, de szüksége is volt reá, mert hiszen közéleti szereplése, háztartása bizonyára nagy összeget emésztett fel.

Bátyjának, Lipótnak jószívűsége nem egy ízben mentette ki pénzzavarából, s ha már nem akarta a jószívű testvér áldozatkészségét igénybe venni, csak akkor folyamodott idegen segítséghez. Anyagi helyzetének javítása juttatta Nádasdyt arra a gondolatra is, hogy Mária Teréziához beadványt intézzon (1753 márczius 18), melyben arra kéri a királynét, hogy a *Fejér vármegyében fekvő martonvásári uradalmat*, mely birtokosának, *Beniczky Sándornak* magvaszakadtával a királyi kincstárra szállana, neki adományozza. A királyné Nádasdyhoz intézett leiratában a kérelem teljesítését a legkegyelmesebben megígéri.¹ A birtok azonban mégsem került Nádasdy tulajdonába, mert 1762 nov. 18-án — mikor az uradalom birtokosa még életben volt — a királyi ígéret alapján, 10,000 forint kölcsön fejében zálogként lekötötte azt *udvari agensének, Caballini Györgynek.*²

Nádasdy Ferencz anyagi helyzetét az 1761. év gyökeresen megváltoztatta. Meghalt második bátyja *Boldizsár, a lepsényi majoratus birtokosa*. Mivel pedig örököst nem hagyott hátra, a majoratus jog szerinti élvezője Nádasdy Ferencz lett, a ki nagy elfoglaltsága és országos gondjai mellett is talált időt arra, hogy a *fejérmegyei Lepsényből s a veszprémmegyei Nánából (Bakony) és*

¹ *Nádasdy-levéltár.* Okiratok II. nro 138.

² U. o. Okiratok II. nro. 143. és 144. — A magyar főurak szokása szerint Nádasdy is tartott Bécsben egy megbízott embert, a ki őt az udvar és társaság híreiről, ujdonságairól értesítette, tájékoztatta és apróbb ügyeit elintézte, a mint ezt a hozzá intézett több százra rúgó levél bizonyítja.

Dudarból álló majoratusi birtok gazdaságát maga vezesse és irányítsa. A gazdálkodásban a legaprólékosabb dologra is kiterjedt a figyelme, a mint azt gazdasági számadásai és gazdatisztjeinek adott utasításai tanúsítják.

Nádasdy katonai méltóságain kívül két fontos, polgári, közjogi állást töltött be. Az egyik *fejérmegyei főispánsága*. Még javában harczolt Nádasdy Olaszországban, midőn a királyné gróf *Esterházy Ferencz* halála után 1747 május 31-én Fejér megye főispánjává kinevezte.¹ A kinevezési okiratot a megye általános közgyűlésén (1747) aug. 21-én közölték a megye karaival és rendjeivel, a kik nagy örömmel és lelkesedéssel fogadták a már akkor nagy hírű lovasvezér főispáni kinevezését. Nádasdy azonban, bár szintén igen örült a királyné ez újabb kegyének, a megye ügyeinek vezetését egyelőre nem láthatta el a maga személyében, mivel kipróbált karjára és vitézségére nagy szüksége volt még Mária Teréziának. A megye adminisztrációját helyette bátyja Boldizsár vezette; mikor azonban a béke évei beköszöntöttek, maga vette át a megye vezetését, a mennyire ebben a horvát báni ügyek és a hadsereg újjászervezési munkálatai nem gátolták.

A másik nagyfontosságú közjogi állás, a melyben majdnem három évtizedet töltött el Nádasdy munkában: a *horvát báni méltóság volt*. Gróf *Batthyány Károly* után nevezte ki őt e fényes méltóságra *Mária Terézia* 1756 szept. 26-án.² Nádasdy e nagy kitüntetést nem tekintette jövedelmező színekurának, mely csak fényt és tekintélyt ad viselőjének. Mint az ország egyik zászlósurának természetesen részt kellett vennie az országos politikában is, a mitől eddig, mint katona táv tartotta magát. Részt vett az *1764. országgyűlésen*. Bölc mérséklet és józan megfontoltság vezette magatartásában; hódolattal hajolt meg királynéja akarata előtt, de nemzete ügyét is aggódó jóindulattal tette magáévá. Az országgyűlés előtt a következő jellegzetes szavakat írja nagynénjének Pozsonyból: *Adná Isten, hogy az országgyűlés az udvar óhajai*

¹ *Nádasdy-levéltár*. Oklevelek II. nro. 125.

² *Nádasdy-levéltár*. Oklevelek II. nro 133.

szerint és a haza javára végződnek, a mihez azonban, bármennyire ohajtánám is, kevés a bizodalمام.¹

Bánsága alatt a horvát politikában nem történik változás; Horvátország tovább halad a békés fejlődés útján. A horvát rendek a magyar országgyűléseken rendszerint az oppozíció mellett foglalnak állást, otthon pedig szigorúan őrködnek alkotmányos jogaik felett. Mikor Mária Terézia a magyar helytartótanács mintájára Varasd székhellyel föllállítja a báni táblát s annak elnökévé 1767 aug. 11-én Nádasdyt nevezi ki,² a horvát rendek ebben nemcsak a bán jogkörének, hanem a rendek jogainak megcsorbítását is látták. Tiltakozásuknak az volt az eredménye, hogy Mária Terézia a báni táblát 1779-ben eltörölte.³

Sokkal nagyobb fontosságú volt Nádasdy bánsága katonai tekintetben. Mint a 3 horvát báni ezrednek megbízott ezredese és tulajdonosa minden eszközzel arra törekedett, hogy a horvát csapatokat tökéletesítse és mintaszerűekké tegye. Mária Terézia nagy hasznát vette Nádasdy ezirányú munkásságának. A jóformán szünet nélkül folyó háborúk miatt nagyon sok katonára volt szükség. A királyné úgyszólván évről-évre megismételte Nádasdyhoz intézett ujjonezkérő levelét⁴ s a bán a királyi fölszólításnak oly mértékben tett eleget, hogy Guido Ferrari szerint Nádasdy közreműködése révén Horvátországból évenként a hadsereg nemcsak hathatós, alig remélt támogatást kapott a háborúk folyamán, hanem a küldött csapatoknak fegyelmezettség, begyakorlottság és vitézség dolgában alig akadt párja.⁵

A szerencsétlen leutheni csata után (1757 decz. 5.) Nádasdy végképpen búcsút mondott a katonai pályának. Bajtársaival azonban, főleg pedig a Nádasdy huszárezreddel tovább is összeköttetésben maradt. Fájó szívvel nélkülözték barátai a csatatéren, de nem felejtkeztek meg róla ellenségei, ellenfelei sem. Érdekes

¹ U. o. Levelezések B. nro. 89. (1764 jul. 6.) Gott gebe nur, dass dieser Landtag nach Wüntsch des Hofs und zum Vergnügen des Vaterlandes geendiget werde, welches mehr zu wuntschen, als zu hoffen.

² Nádasdy-levéltár Oklevelek II. nro. 135.

³ Szilágyi Sándor A magyar nemzet történelme. VIII. kötet 308–309. l.

⁴ Nádasdy-levéltár Levelezések B. nro. 469. Bánsága idejéből 14 drb levél.

⁵ Katona István Historia Critica. 20. kötet 573. l.

dokumentuma ennek az a levél, melyet *Skerlecz Gábor ezredes* küldött Nádasdynak *Alsó-Bobriczból* 1760 május 9-én. Általában — így ír levelében¹ — nagyon sokan szöknek át a porosz táborból az osztrák-magyar hadsereghez. A szökevények között tiszték is akadnak szép számmal. Ezek vallják, hogy a porosz katonák, de maga *II. Frigyes* is nem egyszer tudakolja, kérdezi, vajjon mikor jön vissza Nádasdy a csatatérre? Az ilyen tudósítások után bizonyára maga Nádasdy is vágyott vissza a harcztérre, hisz minden ízében-porczikájában katona volt, de fegyelmezett lelke megnyugodott királynéja végzésében s szívvel-lélekkel élt magas hivatalának s családjának. Kezdetben talán nehéz volt megszoknia a kis jelentéktelen város, Varasd csendességét s elfelejtenie mel-
lőztetését és kegyvesztettségét.² *Bátyjánál, Lipótnál, (meghalt*

¹ *Nádasdy-levéltár.* Levelezések B. nro. 671.

² Itt igazítom helyre Thurzó néhány kisebb tévedését is. 1. A *Hadtört. Közl.* (1915) 455. lapján ezeket írja: «Csak sokára, 1759-ben tört ki belőle a méltatlankodás mellőzése miatt, a mikor *bátyjához Lipóthoz intézett* és egyedüli magyar levelében ezeket írja . . . » A levelet, melynek eredetije a Nádasdy-levéltárban található, Nádasdy nem Lipót bátyjához intézte, mert az már 1758 május 31-én meghalt, hanem *másik testvérbátyjához, Boldizsárhoz, kiről azonban Thurzó semmit sem tud.* 2. A *H. K.* 459. lapján ezeket olvassuk: «Korára való tekintettel előremenetele ugyan gyors, de nem kivételes, habár bizonyos, hogy családi neve, *atyjának* és *bátyjának* befolyása ez irányban is érvényesült». Nádasdy *28 éves korában*, 1736-ban, lett ezredes és *ezredparancsnok (Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro. 119), *1741 aug. 31-én vezérőrnagy* (generalis campi vigiliarum praefectus. *Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro. 120), ugyanazon évben decz. 4-én *ezredtulajdonos lett 33 éves korában.* (*Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro 121.) A katonai ranglétrán való emelkedése tehát elég kivételesnek mondható. Hogy bátyjának sokat köszönhetett Nádasdy, az bizonyos, *atyjának befolyásáról azonban szó sem lehet, mert az 1723-ban meghalt, mikor Nádasdy még csak 14 éves gyermek volt.* 3. A *komárommegyei főispánságot a Nádasdy-családnak 1751-ben Lipót szerezte meg.* Hogy azonban az ő halála után Nádasdy Ferencz lett volna a komáromi főispán, arra semmiféle adatunk nincs. Különben az már azért sem valószínű, mert bánsága mellett a fejérmegyei főispánság is elég gondot adott neki, de meg kor szerint sem őt illette volna a főispánság, hanem bátyját Boldizsárt, mivel Lipót fia még kiskorú volt. A megyei följegyzések szerint *Nádasdy Boldizsár 1758 január 15-én* foglalta el Komárom megye főispáni székét és *1761-ben bekövetkezett haláláig* kormányozta a megyét. 1761-ben a főispánságot gróf *Nádasdy Mihály*, Lipót Flórián még mindig kiskorú fia örökölte, kinek kiskorúsága idejére Mária Terézia királyné gróf *Zichy Istvánt* nevezte ki helytartóvá. *Gróf Nádasdy*

1758 május 31-én) ki előbb királyi tárnokmester, később magyar királyi kancellár volt s így családjával majdnem állandóan Bécsben tartózkodott — nagyon sokszor megfordult, de mégsem volt annyira otthonos a bécsi szalonokban, mint kartársai: *Laudon, Lacy vagy Pellegrini*. Az udvari élet csillogása, az akkor szárnyait bontogató szellemi és tudományos élet, a szórakozások ezer alkalmatossága, ha vonzották is Bécsbe, a császárvárost csak akkor kereste fel, ha fontosabb ügyek odaszóllították. Udvari agense révén minden udvari eseményről, hogy ne mondjam pletykáról, a felsőbb tízezer itt-ott elejtett intimitásairól úgy is értesült, de azért mégis kellett néhanapján mutatkoznia, hogy a társadalmi és udvari élet sorából ki ne kapcsolódjék. A magyar arisztokraczia nagy része Bécsben lakott, hogy az udvar fényében sütkérezhessen. Az Esterházyak, Apponyiak, Széchenyiek, Festetichek, Andrássyak, Pálffyak, Batthyányiak stb. állandóan Bécsben tartózkodtak. Mint Khevenhüller följegyzéseiből tudjuk, a Pálffyak, Batthyányiak, Esterházyak Mária Terézia 1758-ban kiadott instrukciója értelmében hetenként kétszer vagy háromszor ebédeltek az udvarnál, a Bethlenek egy hónapban egyszer, *Nádasdy egész télen kétszer*.¹

Igy éledegelt Nádasdy, idejét családja és hivatalos működése, kötelessége közt megosztva, midőn 1778-ban nagy események voltak készülöben, melyekben Nádasdynak is nagy szerepet szántak. Az 1777-ben elhalálozott bajor választófejedelem *Miksa József* a pfalzi választót, *Károly Tivadart* tette örökösévé, a ki Alsó-Bajorországot titokban átengedte Mária Teréziának. II. Frigyesnek ez nem volt inyére s megizente a háborút. Mária Terézia az ügyet békés úton akarta elintézni, míg fia József a háború mellett kardoskodott. Az összecsapásra majdnem minden készen állott. A vármegyék és egyesek — mint 1741-ben is — saját költségükön lovasapatokat szereltek fel és állítottak zászló alá. A magyar fölkelő sereg vezéréül a 70 éves Nádasdyt szemelték ki, kihez *II. József, mint hadügyfi főnök* azt írta, hogy készülődjék a küszöbön álló háborúra.² A nemesi fölkelésről és Nádasdy harczi kész-

Mihály 1822-ig viselte a komáromi főispáni tisztelet. Így Thurzó adata, melyet *Kerhelich Boldizsár: Annae 1748—1767* cz. művéből vesz át, teljesen téves.

¹ *Morvay Győző* Galánthai gróf Fekete János. 53. l.

² *Nádasdy-levéltár*. Levelezések B. nro. 374.

ségéről így ír a királyné vejéhez *Albert* herceghez: «az insurrectiót s a segély folytatását csak azon esetben venném igénybe, ha a balszerencse szükségessé tenné. *Nádasdy* szinte ég a vágytól az insurrectiót vezérelhetni. De az én óhajlásom is az, hogy ne legyen rá szükség, mert inkább kívánok egy sovány békét, mint egy dicsőségteljes háborút, mely engem gyermekeimtől, tábornokaim, katonáim színétől fosztana meg. Így gondolkodni nemde egy öregasszony és anya sajátja, de egyszersmind egy keresztény fejedelem kötelessége». ¹ A királyné óhaja beteljesedett. A háborús felhők elvonultak. 1779 május 13-án *Teschenben* megkötötték a békét, így *Nádasdynak* nem nyílt alkalma többé, hogy vitézségét és kipróbált hadvezéri tehetségét újra bemutassa. Csendesen élt tovább *Varasdon* és csak egy olyan jelentős esemény, mint *Mária Terézia* halála szólítja ki székhelyéről. *Elkiséri* királynéját utolsó útjára, hogy azután nemsokára ő is kövesse azt, a kiért annyi csatában küzdött vitézül a harcmezőn.

Mikor *Nádasdy* 70. évét túlhaladta, betegeskedni kezdett. Az edzett, erős katonán erőt vett a betegség; a hős katona a győztes vezér ezúttal alul maradt. Meghalt 1783 május 15-én *Varasdon*, hol nagy pompával temették el.

Ezekből a töredékes vonásokból talán nem tudjuk eléggé megalkotni *Nádasdy* igazi jellemrajzát, nagy katonai tehetségét, azért ideiktatjuk befejezőül, egyik legelső életírójának, *Guido Ferrarinak* róla írt szép sorait: «Csodálatos vitézség és bátorság volt a fő jellemvonása, a mihez élesen ítélő, magasan szárnyaló észtehetség járult. A puhaságot sohasem ismerte, a háború fáradalmi soha meg nem törték; pihenésről tudni sem akart addig, míg a reábizott ügyet derekasan végre nem hajtotta. Kevés beszédű volt; inkább a tett embere, mint a cifra szavaké. Itélőképessége csodálatosan éles volt, akár a multakról kellett ítélnie, akár a jövődőről kellett véleményt nyilvánítania. Merész volt és szerencséskezű s elhatározásaiban époly határozott, mint a tett végrehajtásában». ²

Egy névtelen tisztelője emlékére a következő *epitaphiumot*

¹ *Horváth Mihály* Magyarország történelme. 5. kötet 268—269. l.

² *Guido Ferrari* Vita Austriacorum Imperatorum ac Ducum Viennæ 1775. 89. l.

írta: Hic tumulus, tanto viro Egregius Tegit, Claudit Domi Patriæ Civem ac Patrem Pium, ac Virum Christianum, Militem ac æquum Iudicem, Belli Fortem ac Strenuum Heroem, Qui nunquam Victus, Semper Victor Fœderatos adversus Austriam Hostes plus vice simplici domuit, Fregit, Fugavit, Hostium ipsorum Laude Quam Clade major: Clarissimum aevo *Franciscum Comittem de Nadasd*, Exercitus Austriaci Supremum Belli Ducem, Regnorum Dalmatiæ, Croatiæ, Slavoniæ Banum, Qui Mortalibus Vinculis solutis Anno ætatis LXXV ad æternam Beatitudinem Transivit Idibus Maii MDCCLXXXIII, Cui æternum devotus Cliens G. B. L. M. M. P.¹

Magyarul: Ez a sírhalom egy nagy embert takar, a ki a békében hazájának hűséges polgára, kegyes atyja, keresztényérzésű férfiú, katona és igazságos bíró volt; a háborúban merész, nagybátorságú hős, kit soha le nem győztek s a ki mint győző az Ausztria ellen szövetkezett ellenséget több ízben teljesen legyőzte, összetörte s megfutamtította, kinek nagyságát jobban mutatja ellenségeinek dicsérete, mint a fölöttük aratott győzelem: Gróf Nádasdy Ferencz, az osztrák hadsereg hadvezére, Dalmácia, Horvátország, Szlavonia bánja nyugszik itt, ki életének 75. évében halandó porhüvelyéből az örök boldogság honába költözött 1783 május 15-én, kinek örökké hálás szolgája: G. B. L. M. M. P.

SEBESTYÉN JÓZSEF.

¹ *Nádasdy-levéltár*. Oklevelek III. nro. 1198.

MAGYARORSZÁG HADIEREJE A XVI. SZÁZADBAN.

(Harmadik közlemény.)¹

III. Élelmezés.

Említettük már, hogy az ellenség előtt háborúban levő katonaság tábori pótlékot, havonként 2 frtot kapott. Ebből kellett magát élelmeznie. A várak őrségeinek élelmezéséről a kapitányoknak kellett gondoskodniok.

Országgyűléseink sokat foglalkoztak úgy a táboroknak, mint a végváraknak élelmiszerekkel való ellátásával. Az alispánoknak meghagyták törvényeink, hogy 2—3 megyebeli nemeset magukhoz véve, szabják meg minden élelmiszernek árát és azt, hogy melyik község mennyit képes szállítani. Ez volt a limitatio. Az élelmiszerek helyes limitatiójára a nádornak vagy főkapitánynak kellett ügyelnie, a kik magukhoz véve a hadimarsalt és a főlovászmestert — Agazonium magister — a kinek mindig ez volt a kötelessége s a kapitányokkal és alispánokkal ők állapították meg az árakat. Ez meg is történt és ez ellen panasz a katonaság részéről csak 1596-ban történt.² A horvát-szlavon rendek az 1538-iki kőrösi gyűlésen elhatározták a limitatiót és azt, hogy az összes mágnások, nemesek és káptalanok kötelesek minden terményüknek egy huszadrészét a végvárak szükségleteire saját költségükön oda szállítani, a hova azt a bánok parancsolják.³

Hogy semmi új nincs a nap alatt, mutatja az 1521-iki limitatio, a mikor a pénz értéktelensége miatt felverték az élelmiszerek árát

¹ Előzményét lásd az 1916. évfolyamban.

² 1542 (besztercebányai) art. 21. 1552 art. 14. 1557 art. 7. 1559 art. 16 stb.

³ Art. 11.

és csak még nagyobb lett az általános drágaság. «Mert — mondja az egykorú krónikairó Sperfogel lőcsei tanácsnok — micsoda esztelenség valakit arra kényszeríteni, hogy a mit drága áron vett, azt potom áron adja el és a maga kárával vigye ki a vásárba eladó holmiját. Mikor aztán későbbben 9 unciányi pénzt kezdtek verni, a lőcseiek Ő felsége parancsára és a vármegye határozatából kifolyóan ármeghatározást rendeltek el... Ám a bölcsőbb emberek előre megmondották, hogy ez nem vezet semmi jóra, már csak azért sem, mert az olyant, a mi bőven volt a vármegyében, drágábbra, a mit máshonnan kellett behozni, olcsóbbra becsülték, nagy kárára és megalázásával minden kézművesnek és kereskedőnek... az emberek átkozták a nemesek alávalóságát, kik minden eladó holmijokat, úgymint marhát, gabonát és mi mást háromszor akkora áron adták el, rá sem hederítve erre a szabályrendeletre.»¹ Egészen hasonlítanak az akkori viszonyok a maiakhoz. A kézművesek és kereskedők akkor is elégedetlenkedtek és akkor is voltak árdragítók és a mint látni fogjuk, az egész századon át akadtak.

Az élelmiszereket minden birtokról a lehető legnagyobb mennyiségben kellett szállítani a táborba s a ki azt vakmerően vagy hanyagságból elmulasztaná, az élelmiszerek elvesztésével bűnhődjék.² A kik nem engedik, hogy birtokaikról élelmiszereket szállítsanak, mindannyiszor, a hányszor rajta érik, hatszoros büntetéssel büntetessenek és az élelmiszereknek a táborokba vitelére kényszeríttessenek.³ Azt is belátták az országgyűlések, hogy az őrségeknek és a végváraknak kétféle élelemre van szükségük. Egyik, a mit őstrom vagy más szükség esetére el kell tenni; a másik a katonaság mindennapi ételmezésére és ellátására való. Az elsőről, — mondják a Kk. és Rk. — praefectusai útján kétségen kívül gondoskodni fog a király, a másokra vonatkozólag a Rk. a lehetőségig fognak gondoskodni, hogy a jobbágyok a végvárakba elegendő élelmiszert vigyenek és azt méltányos áron adják el.⁴ Az elsőnél az országgyűlés csakis a végvárak birtokaira gondolha-

¹ *Hain* i. m. 30—31. old.

² 1545 art. 29. 1557 art. 7.

³ 1599 art. 29.

⁴ 1563 art. 10.

tott, a melyek minden eshetőségre bőven elláthatták az őrséget, feltételezve, hogy a jövedelem nem kallódik el.

A másodikra vonatkozólag elrendelték, hogy mivel akár általános, akár részleges felkelés van, sok élelemre van szükség, azért a sereggel szomszédos községek a magister victualium rendeltére mindenkor kötelesek szekerekkel, fogatokkal mindenféle élelmiszert szállítani. A fuvardíjakat így állapították meg:

1 bécsi akó borért	1 mérföldre	a szállítás díja	1 magyar denár, ¹
1 köből búza vagy rozsért	...1	» a «	« 1 magyar denár
1 köből zab, árpa, lednek	1	« a «	« 1 bécsi numus
minden más dologért mázs.-ként	1	« a «	« 1 magyar denár.

1597-ben meg, hogy a múlt években előfordult rendetlenségeknek véget vessenek, elhatározták, hogy minden dicáltatni szokott 25 porta után egy jó, a szállításra alkalmas szekeret 4 lóval vagy 6 ökörrel készen kell tartani. A táborban levő fő élelmezési biztos napi egy tallért² fizessen a fuvarosnak attól a naptól kezdve, a melyiken szekerét megrakta, beleszámítva azokat a napokat is; a melyeken az élelmezési biztosok a szekereket a táborban visszatartották. A vármegyék ilyen szekereket nem egyszer mindenkorra, de minden esetben adnak.³

Látjuk tehát, hogy az országgyűléseken nem múltott volna a seregeknek és őrségeknek élelmiszerekkel ellátása. Hogy az ellátás sokkal tökéletesebb legyen, sokszor kérték a királyt, nevezzen ki a szervezésre és rendezésre magyar gabona-biztosokat — magistri annonæ, — piaczi biztosokat — magistri fori — és élelmezési præfectusokat. Még azt is megtették, hogy a táborba menő fuvarosoknak vámmentességet adtak.

Az élelmiszerek hiányának más okai voltak. A Rk. ezt is őszintén megmondták. Első az, hogy a katonák soha sem kapják meg rendesen zsoldjukat és már szokássá vált, hogy mikor a jobbágyok a végek piacaira viszik árúikat, a pénzben szűkölködő katonák azt erővel elrabolják, vagy ha az árút hitelbe megkapják,

¹ 1 magy. frt = 100 m. denár. 1 numus = 1 fillér.

² A tallért rendesen egyenlőnek vették 1 m. frttal.

³ 1537 art. 7. 1597 art. 25.

azt sohasem fizetik meg. A táborokba élelmiszert szállítókat a katonák mindenképen zaklatják: marháikat fizetés nélkül elveszik és levágják; a tisztek és profoszok a táborba vitt élelmiszereknek egy részét elveszik, másik részét aztán fizetés nélkül elszedik a katonák; a fuvarosoktól a tisztek mindenféle czímeiken pénzt zsarolnak ki; a fuvarosokat saját takarmányaik, fájok szállítására és más munkára kényszerítik. Az árúknak taxatióját rábízta a német tábori marsalra, a ki aztán a profoszokkal együtt tetszése szerint állapította meg az árat, a mit követtek a többi kapitányok is. A hidakat saját embereikkel szállották meg és a szállítóktól szokatlan pénzeket és a szállított árúknak egy részét kizsarolták. Még a betegeknek, a hadban megsebesülteknek sem engedtek vámnélküli átmenetet. A végvárak kapitányai előre összevásárolják, vagy a parasztoktól erőszakkal vagy csekély árért, a mi tetszésüktől függ, veszik el az élelmicikkeket és azzal kereskednek. A külföldi katonák személyválogatás nélkül jobbnak, nemesnek, főpapnak, mágnásnak mindenét elrabolták; több helyen, a mit maguk nem fogyaszthattak el, lovaikkal etették meg, eladták vagy szétszórták. «Hosszú lenne elősorolni azon nehéz és elviselhetetlen jogtalanságokat, elnyomatást, a mit az ország lakói a legeltetéseknel szenvednek.» A gyilkosság, lopás és más bűntények napirenden vannak. Sok a panasz a vallonok és más idegen katonák ellen s azokat, a kik az ország védelmére jöttek, az ország lakói már ellenségnek tekintik, mert semmivel sem jobbak a töröknél. A magyar urak nem okai a nagy nyomorúságnak, az elővételeket nem ők csinálták, a mit bizonyít az is, hogy ők szegény jobbágyaiknak gabonát osztottak ki, a mit azonban az ellenség vagy a királyi katonák tőlük kegyetlenül elraboltak. Végre 1603-ban már kimondták, hogy gabonát nem adhatnak, mert a katonák úgy kirabolták az országot, hogy sok lakó a legnagyobb nyomorultabb koldulásból kénytelen tengetni életét.¹ Már az 1559-iki törvényeket megerősítő záradékban sajnálatosaknak mondja Ferdinánd király a katonaság és a tisztek folytonosan szaporodó kihágásait s magyar és más tanácsosait már felhívta, hogy neki azokról jelentést tegyenek. De ha megtörténtek is a jelentések,

¹ Corpus juris sok helyen

azok eredménytelenek maradtak. Hiábavalók voltak úgy a Rk., mint a városok panaszai. Jellemző arra, hogy minők voltak a válaszok, Mátyás főhercegnek 1599 szept. 22-én Sopron városához írt levele. A város, tekintettel az átvonuló és beszállásolt katonák által okozott károokra, az azon évi taxa elengedését kérte s válaszul ezt kapta: «Noha jól tudjuk, hogy a mostani hosszú háború mint mindenkire, úgy rátok is sok terhet és kellemetlenséget hozott; de ezen calamitások általánosak és senkit sem kíméltek meg. Nem tudjuk, minők most Ó felsége pénzügyi viszonyai... mikor a ti jóvoltotokért épen úgy folyik a háború mint a másokéért, azért a kért elengedést nem helyezhetem kilátásba, de Ó felsége nevében kegyesen megkeresünk és komolyan intünk, hogy... a taxát minél előbb fizessétek be.»¹

A katonaság XVI. századbeli állapotáról legklasszikusabb tanúk az egykorúak. Forgách Ferencz nagyvárad püspök, Forgách Simon főkapitány, Illésházy István nádor, mindhárman tevékeny részesei az akkori közállapotoknak, mindhárman királyi emberek; úgy magas állásuk, mint tanultságuk teljesen kizárja azt, hogy alaptalanul kedvezőtlen nyilatkozatokat tettek volna a királyról, főhercegekről és a királyi hadseregről. Az ő szavaikat hozom fel a katonaság állapotának és viselkedésének ismertetésére. 1552. (Forgách F.) Ferdinánd pedig a helyett, hogy maga táborba szállott volna, a mint azzal szokása szerint kérkedett, a szokásos késlekedéssel, megbízhatatlan katonáival, kiket a véletlen, a kegyosztogatás vagy a pénz vitt hozzá, mérhetetlen területeket elveszítve, hiába kísérlette meg a háborút. A katonág se ételmet, se pénzt nem kapva, csaknem mindnyájan elhagyták a katonaságot... Mikor Castaldo és Báthori András hivatalukról lemondottak és Ferdinánd Erdélybe kormányzóul Dobó Istvánt, Kendy Ferenczet és Bornemissza Pál gyulafehérvári püspököt nevezte ki; ezek átvéve a szép és gazdag tartományt, annak nem gyámjaivá, de rablóivá lettek. A katonaságot a falukon kóborolni hagyva, azt rendesen nem éllemeztek s azok, a hol ételmet ingyen nem kaptak, elvették azt. Oly nagy volt a katonaság romlottsága, hogy a katona, kinek csizmája nem volt, házigazdául csizmadiát keresett, a ki

¹ Libri debitorum d. fol. 55.

neki és szolgálainak eszímákat ingyen adjon ; a kinek ruhája nem volt, szabót választott gazdájául tetszése szerint s azt kényszerítette felruházására. Mindenben ez volt a katonai ratio. Ha az ország adójából vagy a bányákból valami arany, ezüst begyűlt, azt maguk közt osztották szét. Ha olykor Ferdinánd zsoldot küldött, alig adtak belőle néha egyik-másik katonának, hanem azt az ország zsákmányolására utalták . . .¹

Forgách Simon (a Forgách Ferencz Históriajához írt jegyzeteiben) így ír a katonaságról : «Mert ugyan törvények az, hogy mikor alábocsátják őket, akkor adnak csak egy hópénzt nekik, azután kóborlással élnek, a hol nincs mit kóborlani, ott élhel hálnak ; mert senki élést nem viszen utánuk, miért hogy nincsen mivel megvenniük, ha penig visznek is valami élést, nincsen mit adni érte ; ha meg ér szegén betegedni, egy jó falatot egy ital bort nincs mivel venni . . .» 1557 nyarán a császáriak részéről semmi egyéb nem történt, mint hogy a nyomorult földnépet rabolta, nem is az ellenség földjén, hanem a saját birodalmán belül, mert a katonáknak nem adtak zsoldot és ételmet, de ezt magának kellett úgy a maga, mint állatjai részére szereznie ; vagy rabolt, ha ezt megtudták, a rabolt tárgy értékét levonták zsoldjából, a mit azonban soha se ő, se a nép sohasem látott . . . Ilyen volt az osztrákok uralma alatt a katonai ügy.² A katonai fegyelem régen felbomlott, a katonák faluról-falura kóboroltak, raboltak, zsákmányoltak, a parancsnak nem engedelmeskedtek, zsoldot ritkán kaptak, az volt a legkedvesebb előttük, a ki leghatalmasabb volt arra, hogy a katonaságnak minél több zsákmányt adhat.³ Az 1556-iki háború után a Csepelszigetre ment téli szállásra a katonaságnak egy része. «Elszéledve a szigeten mindenféle lascivia — fajtalanság — és luxus — mértéktelenség — által kiélve a falukat, városokat, folyton változtatták szállásaikat, még azzal se érték be, hogy lovaiknak, noha szalma bőven volt, csépeletlen gabonát használtak alomnak. A kastélyokból, házakból kiűzték a nemes embereket, úrnőket. Ez épen úgy történt a császárnak távol-, mint jelen-

¹ 112. old.

² 157—158. old.

³ 257. old.

létében s a lakosságot inkább legyőzte a császári katonaság, mint az ellenség. Útközben a császár szemeláttára hordták szét a gabonát s a táborban szalma helyett mindenik abból készített magának nagy halom fekvőhelyet. stb.)¹

Illésházy István így jellemzi a XVI. század végső éveinek tábori életét: «Mathias herczeg oly engedelmes ember lón, semmi büntetést az táborban nem mívele és ezokáért sok számtalan emberölések esnek vala, egy nap sem volt, hogy magyart nem öltek; paráznasággal, részegséggel, vendégséggel, kalmár árúval, udvari pompával úgy annira rakva vala a tábor, hogy nem az szent istennek, de még az jámbor embereknek is iszonyú benne maradni. Az kapitánok ha 10 órán az ételhez ültek, délután 4—5 órán részegen keltek fel az asztaltul, ki alumni ment, ki mulatni az mezőre. Mathias herczeg két hétig sem jött ki a táborbul; öt-hat mérföldig mindenfelé az falukot, városokat mind elpusztították, az szegénységnek minden marhájokat, lovakat, barmokat elhordották pénz nélkül, az mezőn vetéseket mind elkaszálták, az lovaknak adták, annakutána az kévéket is szabadon hordották mint ellenségét és az lovak alját is abból vetették meg. Az hadakozó tanács vele vala az herczeggel, Ungnod Dávid, ki felette részeges ember vala, ez mellett két német kapitán, kik soha sem hadba soha nem voltak, törököt sem láttak és Ferdinandus gróf a Hardek győri kapitán.»²

A végvárakról 1598-ban írta: Ez időben a magyaroknak a császártól semmi fizetése és szolgálatjok nem volt, a végházakban is inkább mind németeket tartotak, igen kevés magyart, azoknak sem fizettek, ha búcsúztak el nem bocsátották őket, nagy éhséggel, koplalással tartották a végházakat. A mellett a közel levő falvakat, városokat pusztították és a törökkel való csatározásból éltek. Két esztendő alatt 2—3 hópénzt adtak. E miatt végre a németek Esztergomban feltámadtak, aztán a szolgáló vitézljő magyar nép is. A hadnagyokat kizárták a várból, többeket megöltek és a várat maguknak tartották, még meg nem fizettek. Bűnbocsánatot is kellett nekik adni, mert azzal fenyegetődztek, hogy a töröknek feladják a várat.³

¹ 346. old.

² 9—10. old.

³ 55. old.

Mennyire hiteles ezeknek az egykorúaknak előadása, kitűnik az országgyűléseknek a tisztek és katonák rablásai, zsarolásai, féktelenkedései miatt volt számtalan panaszából. Látjuk itt annak az okát is, hogy miért nem szállítottak és nem szállíthattak elegendő élelmet a táborokba és a végvárakba. Hogy a felhozott tanúk nem túloztak, látjuk egy pár adatból. Például : 1564-ben a murányi katonák panaszolkodtak a biztosok előtt, hogy már mintegy 46 hónap óta nem kaptak zsoldot s e miatt becsületes ruházatuk sincs, a mit a biztosok is láttak.¹ A szepesi kamara 1572 febr. 27-én jelentette a királynak, hogy a katonák nyugtalanzkodnak, sokszor megverik a tiszteket is, a kamara nem képes fizetésükre a készpénzt előteremteni, — 1571-ben összes bevétele volt 20,553 frt, kiadása a várak havi segélyére 25,200 frt. Élelmet kell tehát a katonák közt kiosztani, nehogy azok kénytelenek legyenek a szomszéd falvakra törni. 1574-ben a kamara a király küldöttjével együtt tárgyalt a kállói katonákkal, a kik a havi segéllyel be nem érve, egész havi zsoldjukat követelték. Hiába ígérték nekik egy félhavi zsoldot, ők a várnak elhagyásával fenyegetődöztek. Utóljára is a más végvárak segélyéből elvont pénzzel segítettek ideiglenesen a bajon.² 1597 aug. 2-án az óvári táborból rendelte Miksa főherczeg a pozsonyi kamarának, hogy a Csallóközben levő 300 magyar gyalogos és 100 lovasnak hátrálékos fizetését fizesse az ki a sz. kir. városok taxájából. Gondoskodják továbbá az esztergomi érsekség jövedelmeiből tartatni szokott katonaság fizetéséről, nehogy azok a fizetés elmaradása miatt elmaradjanak a mostani háborútól. A kamara erre a rendeletre 1598-ban kifizetett 100 frt 50 denárt.³ 1598 okt. 13-án a bécsi udvari kamara átírt a pozsonyi kamarához, hogy a király a csallóközi katonáknak 1598 szept. végéig már 24,439 frt 12 krral adós. A katonákkal olyan szerződést létesítettek, hogy kifizetnek nekik készpénzben 4000 rajnai frtot, posztóban 2000 r. frtot és 5000 r. frtot kifizetés végett átutalnak a pozsonyi udvari kamarához ; *a többit a katonák elengedik a királynak.* Az 5000 frtot fizesse ki tehát a pozsonyi kamara

¹ *Orsz. levélt.* Urbarium arcis Murány.

² Szepesi kamara Liber expeditionum 114, 268 fol.

³ Libri debitorum IV.

minél előbb a dicából, vagy ha az nem elegendő, más jövedelméből. Fizettek a csallóközi katonáknak 1598-ban «diversis vicibus» — azaz részletenkint — 4438 frt 50 denárt, 1599-ben 1436 frt 60 denárt, 1600-ban 283 frt 10 denárt.¹ A katonák tehát elengedtek a királynak 13,439 r. frt 12 krt = 10,751 m. frt 30 kr. A 24,439 r. frt 12 kr = 19,547 m. frt 30 kr.-ra kaptak 6158 m, frt 30 denárt = 7410 r. frt 36 denár.

Hiábavaló volt a két magyar kamarának minden igyekezete, hiába szedték fel a királyok a rengeteg kölcsönöket, hiába kaptak a vár és más jószágok elzálogosításából és eladásából; Ferdinánd: 446,678; Miksa: 646,944; Rudolf: 1.340,551, összesen 2.432,973 frtot, a magyar és német tisztek gazdálkodása, illetve garázdálkodása mellett nem volt a hadsereg részére soha elég se pénz, se posztó.

IV. A hadsereg berendezése.

A német birodalmi hadseregnek berendezéséről teljes képet ad a XVI. század egyik legkiválóbb hadvezére Schwendi Lázár.² Mióta a Habsburgok Magyarország királyi székébe ültek, a német és a szintén csak ezen néven nevezhető más idegen — olasz, spanyol, vallon — katonaság volt hazánkban és így Schwendi is csak ennek képét rajzolta meg művében vagy más szóval mondva, a hazánkban volt idegen katonaságnak berendezése teljesen azonos volt a német birodalmi hadseregével. Ezt kiválóan abból látjuk, hogy a török ellen viselendő háborúkról szólván legtöbbit, minthogy ezek itt folytak le, természetyszerűen a Magyarországon volt haderőre is vonatkoznak szavai.

A hadsereg lovasságból és gyalogságból állott. Ezekhez járult a tüzérség és a szekereszek. A XVI. században a lovasság csak a

¹ Libri debitorum V.

² Kriegs Discurs von Bestellung dess gantzen Kriegswesens und von den Kriegsämptern, weilandt des Edlen Teutschen Helden Herrn *Lazarussen* von *Schwendi*, Freyherrn zu Hohen Landsperg, Herrn zu Kilchoffen, Pfandherrn zu Burekheim, Driberg und des H. Reichs Vogtey Kaisersperg. Röm. Keys. Maiest. Rath und Feldtobersten in Ober Ungern. etc. Frankfurt am Mayn... im Jahr 1593. — Schwendi Lázár egykorú arcképével kiadta: Hans Lewenklaw von Amelbeurn. Nemz. Muz. Könyvtára Milit. 183.

vérteseket, — Kürassierer — nehéz lovasság és a huszárokat — könnyű lovasság foglalta magában. Némely írók említik még a lovasok közt az «Archibuserie»-ket, a lovas lövészeket, de ezekkel Magyarországon seholsem találkoztam. A 30 éves háború folyamán ezekből lettek a dragonyosok.¹

A gyalogság a német és más idegen Knecht-ek, Landsknechtek-ből és a magyar hajdukból állott.

Mindkét katonaságot a «Musterung»-okon, magyarosan «Mustrá»-kon, a mit törvényeink latinul «Lustratio»-knak neveznek, állították ki.

A magyar nemesi és megyei hadaknak lustratiójáról szoltunk már.² A Magyarországon is szolgált császári hadsereg Musterungja és a magyar lustratio közös vonása az, hogy mindkettőn egyformán igyekeztek az urak a helyzetet saját előnyükre kihasználni. Nálunk a lustratiók fölött a felügyelet a fő- és alispánokra volt bízva, a német és más idegen hadaknál a minden ezred részére kinevezett Muster-Commissar-okra, a kikhez albiztosok — Untercommissari — és a Musterschreiberek — írnökök — voltak beosztva. A Mustercommissariusnak feladata volt a főhadúr érdekeire felügyelni, nehogy az urak a hadra alkalmatlan embereket és lovakat állítsanak be, nehogy egymás embereit vagy lovait többször is besoroztassák, hogy a már besorozott embereknek és a lovakra, a málhásszekerekre — Trosswagen — és a szekérvárhoz való szekerekre megállapított összegeket a kapitányok pontosan ki osszák. Itt a Mustercommissariusnak voltak alárendelve az ezredestől lefelé az összes parancsnokok, a kik csak az azok által jóknak talált embereket, lovagló- és ígáslovakat meg szekereket vehették át.³

Míg a magyar nemesek csak abban az esetben tartoztak személyesen felkelni, ha a király személyesen jelent meg a táborban; a német birodalomban minden gróf, úr és nemes köteles volt az előre kihirdetett Musterung napján a kijelölt helyen jól felszerelt

¹ Geschichte derer kays. königl. Regimenter etc. bis zum Jahr 1762. Frankfurt am Mayn 1762. — N. Muz. Milit. 327/c. 171. old.

² *Hadtörténelmi Közlemények* 1916. I. füz. 16. old és 23. old.

³ *Kriegs Discurs* 106—111., 141., 157. l.

lovasaival félhavi zsold- és a lovaglópénz átvétele ellenében megjelenni, a Musterung napjától számított egymásután következő három hónapon át lovagolni, illetve mindaddig szolgálni, a meddig a császár és a birodalom érdeke kívánja.¹

Ugyancsak a Musterungokon válogatták ki és fogadták fel a hadra alkalmas gyalogosokat, tüzéreket és szekereseket.

A hadseregnek fentebb említett kiállítására csak a német birodalomra vonatkozott, csak annak érdekében tartoztak az urak és nemesek embereikkel fegyvert fogni — és a hadba állani. A mint Schwendi mondja, a nagy királyságok és birodalmak rendszerint saját alattvalóikkal, különösen lovassággal szoktak harcolni. Ezért szükséges az alattvalókat hadirendhez szoktatni és begyako-rolni, hogy már természetüknél fogva állhatatosak és bátrak legyenek. Sokszor azonban szükség van arra, hogy a harcban jártas és tapasztalt idegen harcosokat fogadjanak zsoldba. Különösen a törökök elleni háborúban szükséges saját örökös tartományaikból való katonákat készen tartani, mert az idegenek soha sem olyan hűek, engedelmesek és harczra készek. Az erősségekben is, a melyeknek birtokától sokszor egész országrészeknek birtoka függ, inkább a harcban jártas belföldieket kell tartani, mint idegeneket.²

A Habsburg-házból való királyaink különösen kezdetben nem igen tartották meg ezeket az arany tanácsokat, de többnyire idege- neket tettek a magyar végvárakba. Ezt hamar alkalmuk volt meg- bányítani. Már 1529-ben a Besserer Kristóf vezetése alatt Budára küldött 1100 német a törökök ostromának hatodik napján megkötözve elzárta a vár parancsnokát Nádasdyt s a várat szabad elvonulás feltétele alatt feladta. Ugyanakkor üresen hagyták az idegenért harcolni nem akaró németek Esztergomot, Tatát, Komáromot, Győrt, melyeket aztán birtokába vett a török, 1543-ban Lascano és Salamanca kapitányok Esztergomot, Tasso Hannibál Tatát

¹ A Schwendi L. által szerkesztett és az 1570-iki speieri birodalmi gyűlésen a rendek által elfogadott és a császár által jóváhagyott «Feld- und Reuterrecht, item der teutschen Knecht Articul» 1. pont. (Kiadva H. Lewenklaw v. A. által, mint a Kriegs Discurs függeléke.)

² Kriegs Discurs 15—16.

erélyes védelem nélkül, inkább összeharácsolt kincseik megmentésére, mint a katonai becsületre gondolva, elhagyták. 1552-ben Temesváron a hős Losonczyt a spanyol és cseh őrség kényszerítette a vár feladására. Ugyanakkor Szolnokot hűtlenül elhagyták a német, spanyol és cseh katonák. Győrt 1594-ben az idegenért nem lelkesülő Hardeck Ferdinánd német és olasz őrségével együtt föladta.¹ Sok hasonló eset igazolja az idegen hadaknak a végvárainkban veszélyes voltát, míg azt látjuk, hogy a magyarok mindig a végsőkig védték hazájukat. Ezt mutatják például 1533-ban Kőszegen Jurisits, 1543-ban Székesfehérváron Varkócz, 1552-ben Egerben Dobó, 1566-ban Szigetváron Zrinyi. És mégis azt láttuk, hogy sokszor volt szükség, épen a magyar urak biztatása folytán arra, hogy a királyok idegen őrségeket, idegen kapitányok alatt helyezzenek várainkba.

Sajnosan ugyan, de a történeti igazságnak megfelelően ki kellett mutatnunk azt is, hogy a magyar urak mennyiben voltak hibásak abban, hogy a magyarnak hadi erényei a XVI. században miért nem érvényesültek kellően.

A magyar országgyűlések által megajánlott vármegyei hadba is lustratio útján jutottak be az emberek; a nemesek jobbágyai, sőt magok a nemesek is alávetették magukat a mustrának s a ki gyenge, beteg vagy öreg volt, az otthon maradt és szolgálatát pénzzel váltotta meg. A szabad hajdúkat szintén mustra után szegődtették. A király költségén tartott lovasokat az urak is így válogatták össze. Az 1545-iki 26. art. kimondta, hogy úgy az urak, mint a nemesek a lustratio idejére mutassák ki az egyes vármegyékben bírt birtokaik után kiállítandó embereik számát. A magistri lustrationum (Musterung-Commissarius) az összes emberek kimutatásának másolatát adja át az egyes vármegyék alispánjainak vagy az országos kapitánynak, hogy azok tudják, vajjon az urak és nemesek minden megyéből hiány nélkül kiállították-e a katonákat, nehogy hiány vagy csalás legyen. A kivonatokat minden úr és nemes is megkaphatja, hogy igazolni tudja azt, hogy kötelezettségének eleget tett.² A katonaság kiállítására és a lustratiókra

¹ Horváth M. Magyarország történelme IV. 64–65, 192, 250, 420. l.

² Corp. juris a nagyszombati decr. VIII.

vonatkozó törvényekben, a mint azt már láttuk is, nem volt hiány, — csak a végrehajtásban, a mikor az urak és nemesek minden módot jónak találtak, csakhogy a törvényeket kijátszassák. Legkönnyebben ment a szabad hajdúknak zsoldba fogadása, mert azok házi tűzhelyüktől elzavart emberek voltak és szívesen vállalkoztak akár a végvárak védelmére, akár nyílt harcokra, — csak pénzt és zsákmányt kellett nekik igérni.

A hadsereg alkotórészei: Magyarországon törvény állapította meg azt, hogy a király, akár jelen van az országban, akár nincs, mindig kellő számu és pedig ne csak *magyar*, hanem *külföldi* sereget is tartson készenlétben a királyság maradványainak a külső ellenségtől megvédésére meg a lázadók féken tartására és megbüntetésére.¹ Mindig volt nálunk magyar és külföldi hadsereg, és pedig lovasság és gyalogság. A külföldiek mind mint nehéz lovasok, vértések — [Kürassierek, — a magyarok mint könnyű lovasok — huszárok — szolgáltak. A külföldi gyalogosok voltak a Knechtek, Landsknechtek, a magyar gyalogosok, hivatalosan mindig «pedites hungari» a német fizetőmesterek rendszeren «Trabant»-oknak s a mi különösen hangzik: «Haramien»-eknek is nevezték olykor.

Az idegen katonák közül a Kürassierek — vértések — egyedül a legfőbb hadúrnak vagy helyettesének, des Kriegsherren General-Leutenant — Lieutenant — oder Feldoberster-nek voltak alája rendelve, a ki fölöttük minden ügyben a Reichs-Reiterbestallung szabályai szerint ítélt. A magyar lovasok a magyar főkapitányoknak vagy a kik idegen tisztek alatt szolgáltak, ezredeseiknek voltak alárendelve. Ugyan így voltak a gyalogosok is.

A legfőbb hadúrnak a háború alatt a táborban kellett volna lennie. Ha azonban nem lehet ott, helyettesül egy *General Lieutenant* vagy *Feldoberstert*, vezérezredest nevez ki. Ez nagy hatalommal bírt ugyan, de nem volt teljes hatalmú, hanem a főhadúr, vagy a melléje rendelt haditanács nélkül semmi vállalatba nem foghatott. Ez alul még a főhadúr rokonai a királyi hercegek sem voltak kivéve.

A királynak General-Lieutenantjai voltak Magyarországon a XVI. században: retzensteini báró *Katzianer János* (1527—1538);

¹ 1546 art. 12.

báró *Roygendorf Vilmos* (1538—1541); piadenai gróf és cassanói márkai *Castaldo Ker. János* (1541—1564); hohlen-landsbergi báró *Schwendi Lázár* (1564—1567); gróf *Salm Miklós* (1567—1580); gróf *Mannsfeld Károly* birodalmi herceg, (1594—1595); gróf *Schwartzenberg Adolf* (1598—1600); hustai gróf *Basta György* (1604).¹ Időközben Rudolf király uralkodása idejében királyi helytartók voltak még a király fivérei Miksa, Mátyás és Ernő kir. hercegek.

A General-Lieutenantnak vagy General-Feldobersternek az egész háború összes teendőinek intézésével ezernyi dolga volt.² Legfőbb gondjának tehát alantasai helyes összeválogatását kellett tekintenie.

Segítségére volt a *haditanács*. Ennek hivataluknál fogva tagjai voltak: a király helyettese, a Feldmarschall, (tábornagy), az Oberster-Zeugmeister (a tüzérség főparancsnoka) az Oberst-Proviantmeister (a főélelmező mester). Ezek alkották a titkos haditanácsot s a királynak vagy helyettesének elsősorban ezekkel kellett megtanácskoznia és elrendeznie a hadsereg összes ügyeit. Ez után hívta össze a főhadúr vagy helyettese az általános haditanácsot. Erre meghívta a lovasság és gyalogság összes ezredeseit és kapitányait. Eléljök terjesztette a titkos haditanács megállapodásait; mint saját rendeleteit; kikérte véleményüket s ha valami jobbat tudtak vagy valami változtatást óhajtottak, ezeket figyelembe igyekezett venni, hogy így annál hivebben és szigorúbban tartsák meg.³ A haditanácsnak külön elnökével csak a XVI. század végén találkozunk. Ilyenül elsőnek találjuk Ungnad Dávid bárót, a ki 1583-ban lett a haditanács elnökévé 1200 frt évi fizetéssel és 300 frt subsidiummal.⁴ Erről írta 1596-ban Illésházy István nádor följegyzéseibe, hogy «Az hadakozó tanács vele vala az herceggel — Mátyással — Ungnad Dávid, ki felette részeges ember vala, ez mellett két német kapitány, kik soha sem hadba soha nem voltak; törököt sem láttak, és Ferdinandus gróf a Hardeck győri kapitár».⁵

¹ Gesch. derer kais. kön. Regimenter 268—269.

² Kriegs Discurs 24—75. old.

³ U. ott 22.

⁴ Copula Annorum fol. 201 és Gesch. d. k. k. Regimenter 267.

⁵ 10. old.

Mátyás főherczeg ezekre hallgatott és nem a törökkel való harcmodorát legjobban ismerő magyar urakra. Az 1569-iki országgyűlésen a Kk. és Rk. kívánták, hogy az ország hadi ügyeiben való tanácskozás végett a haditanácsban mindig legyen két magyar tanácsos. De ez is csak jámbor óhajtás maradt, mint sok más és 1649-től 1741-ig több ízben megújították ezt a kérést, de mindig hiába. A hadvezetés mindig német kezekben maradt.¹

A Feldobersternek rendesen volt egy helyettese a *Feldherrn-Liuetenant*. Ez vette át a vezérezredesnek parancsait s azt általában mindenben helyettesítette, a mikor az az intézkedésben akadályozva volt. Különben ez bizonyos számú lovasnak parancsnoka volt, mint Oberster — ezredes. — Ha a vezérezredesnek nem volt helyettese, parancsait a *Feldmarschall*, tábornagy teljesítette. A Feldmarschall hivatalból tagja volt a belső titkos haditanácsnak. Ő volt a lovasok főparancsnoka, a kinek az összes ezredesek s a többi tisztek alá voltak rendelve. A lovasság fölött a Reiterrecht értelmében, mint legfőbb bíró ítélkezett. A gyalogság ezredesei nem voltak közvetlenül alája rendelve, de a mit a Feldoberst rendeletéből parancsolt, azt kötelesek voltak teljesíteni. A Feldmarschallnak mindenben helyettese az *Untermarschall* — altábornagy. A *General-Reuteroberst* — tábornok, a lovasság felügyelője, helye van a haditanácsban. Az *Oberster über etliche Fahnen Reuter*, — néhány lovaszászlóaljnak ezredese. Az *Oberster-Wachtmeister über die Reuter*, — a lovassági őrnagy. A *Rittmeister*, lovassági kapitány. Ennek helyettese a *Reuter-Fändrich*, lovassági zászlós. A legelső zajra kezébe veszi a zászlót s azzal siet az alarm — riadó — helyére. A kapitányi helyettese és segítője a hadrend felállításában. A *Reuter-Wachtmeister*, lovassági őrmester, legfőbb teendője, a lovasságot az őrésre vezetni és ott arra felügyelni. A lovasság választott még minden 50 lovas fölé egy *Rottmeister*t, a ki fölöttük — a Róta fölött — a felügyeletet gyakorolta.

A gyalogságnak tisztjei voltak: *General Oberster über die Fussknecht* a gyalogság felügyelője, helye volt a haditanácsban. *Landsknecht-Oberster*, a gyalogság ezredese. *Oberst-Wachtmeister über die Knecht*, a gyalogsági őrnagy. *Hauptmann*, gyalogsági

¹ 1569 art. 38. 1649 art. 8. 1655 art. 7. 1659 art. 14. 1741 art. 11.

kapitány. *Landsknecht-Fändrich* a gyalogsági zászlós. *Wachtmeister* gyalogsági őrmester. *Feldwebel* gyalogsági őrmester, az ezredes nevezi ki, kisebb hatásköre van, mint a *Wachtmeisternek*. *Webel* — káplárok — ezek is vezetnek őrségeket, különösen küldöncz szolgálatot tesznek és az ezredes ajánlása folytán a legénység havonkint választja őket.

Mindezeknek teendői részletesen elő vannak írva.¹

A magyar lovasokról, a huszárokról Schwendi egyáltalában nem szól. A *Geschichte d. k. k. Regimenten* írója csak azt említi, hogy mióta az ausztriai ház Magyarország koronáját elnyerte, mindig voltak huszárjai. Ezek lépték át elsőnek az Elbát és kezdték meg a csatát Mühlbergnél; ők voltak, a kik elfogták János Frigyes szász választófejedelemet. Rudolf király idejében a törökök elleni harcokban gyakrabban van róluk szó. Magának Mátyás főhercegnek, a ki többször vezérelte a hadsereget Magyarországon, volt egy 500 emberből álló huszárezrede. Továbbá említik még a Pálffy-huszárokat 600 fővel, a Forgách-féléket 500-al, Nádasdy zászlóalját 100 emberrel és még másokat.² Arról mitsem említ, hogy a magyar seregnek Nyáry Ferencz halála után vezérévé lett Bakyth Péter volt az, aki huszárjaival a schmalkaldeni háborúban (1547-ben) elfogta János Frigyes szász választót.³ Pethő János 100 könnyű fegyverzetű lovasával szintén akkor ugyanott vitézkedett.⁴ Báthori András 1556-ban saját költségén vezetett Csehországba 100 könnyű lovas és 32 gyalogost.⁵ Nádasdy Tamás, mikor 1554-ben nádorrá lett, 500 lovas és 500 gyalogost tartott. A magyar urak az egész századon át mindig tartottak a királyok rendelkezésére 100—600 huszárt és gyalogosokat.⁶ Ezekkel és tisztjeikkel mindenkor a sereget tartó úr rendelkezett és ő ítélkezett fölöttük.

Más beszámítás alá esnek a vármegyék lovasai, a kik saját kapitányaik alatt az illető vidék főkapitányainak voltak alája

¹ *Kriegs Discurs.*

² 203. old.

³ *Nagy Iván* Magyarország családai. I. 98.

⁴ *Demkó* Hadtört. Közl. 1916. I. 30.

⁵ *Lib. regius* II. 219.

⁶ *Demkó* Hadtört. Közl. 1916. I. 29—31.

rendelve. Ezek voltak azok, a kiket küldő vármegyéik után neveztek győri, komáromi, borsodi stb. huszároknak.

Megint mások voltak a végvárok, palánkok védelmére, a törökök elleni portyázásokra esetről-esetre, rendszerint az országgyűlés által megszavazott dicák terhére felfogadott lovasok, a kik mindig az illető vár parancsnokának hatósága alá tartoztak.

A magyar gyalogosok között is megkülönböztetjük az urak és nemesek által a magyar főkapitányok parancsa alá állítottakat és a várak őrségeiül felfogadott, a várak kapitányai alá rendelt szabad hajdúkat.

A várak kapitányai, alkapitányai, hadnagyai, zászlósai közt feles számmal találunk magyarokat, úgy az altisztek között is. Ezek a fegyelmet csak úgy gyakorolták, mint a német tisztek, annál is inkább, mert a legtöbb esetben magyar és idegen katonaság vegyesen volt a várakban és a főkapitány legtöbbször német volt, különösen a nagyobb helyeken.

A fegyvelemről és büntetésekről külön szólnunk.

A lovasságon és gyalogságon kívül volt a *tüzérség*. Ennek főparancsnoka volt az *Oberst-Zeugmeister* (az Artilleriorum supremus magister, a tüzérségnek legfőbb mestere).

Magyarországon Kassa volt a tüzérségnek főhelye. Itt a szepesi kamara számadási könyveiből és felterjesztéseiből megállapíthatjuk két tüzérségi főparancsnoknak nevét: 1573-ban Zelling Károly Lajos, 1584-ben Planke János volt Oberstzeugmeister.¹ Magyarország északkeleti részében Kassáról, a nyugati részben Bécsből irányították a tüzérség ügyeit. Ágyúk és hadiszerek főszállítói a felsőmagyarországi városok voltak, a hol már a XV. században is működtek az ágyúöntőműhelyek, a lőpormalmok és a puskaművesek. Legkevésbé sem vonható tehát kétségbe, hogy a német és a magyar hadak a XVI. században már el voltak különféle lőőszerszámokkal látva. Mikor Mátyás főherceg 1596-ban Eger felszabadítására ment, 120 ágyút vitt magával; Mátyás főhercegnek 1598-ban Buda alatt 125 nehéz ágyúja volt, ezek között 23 Karthaun és 35 faltörő. 1598-ban Pálffy Miklós és Schwarzenberg Győr kapuját az 1580-ban feltalált petárdával

¹ Országos levéltár.

törték be.¹ Nemcsak a király őrsegeivel ellátott, hanem a magános urak várai is el voltak látva ágyúkkal és más lövészerszámokkal. A városok meg éppen bőviben voltak azoknak.

Az Oberst-Zeugmeisternek nem hiába volt korlátlan rendelkezési hatalma. Ha kellő pénzzel is rendelkezhetett volna, nagy hatalmával és az alárendelt nagy személyzettel megvédhette volna hazánkat a török hódoltságtól. A Zeugmeisternek alárendeltjei voltak: a lövészerszámok száma és a hadjárat szerint egy vagy több helyettese. Kassán volt 1573-ban Mayer Kelemen *Obristen Zeugmeisteramts-Leutenant*. Ugyanott ugyanazon minőségben volt 1584-ben Illenfeldt András.² *Zeugschreiber* — irnok. Egy vagy több *Schanzmeister* — sánczmester, a kinek a szükséghez képest sánczmunkások — *Schanzbauern* — voltak alárendelve. Ezek készítették a sánczmesternek szintén alárendelt egy vagy több hídmester — *Brückenmeister* — utasításai szerint a hajó- és más hidakat, utakat, ösvényeket. Hozzájuk tartoztak még különféle mesteremberek, mint az építési felügyelő, építészeti irnokok, építőmesterek, számvevők, ácsok, kovácsok stb. Minden nagy ágyú mellé be volt osztva két puskaműves — *Büchsenmeister* — és kezelésére egy vagy több nemesember. Felügyeletre minden ágyú mellé 10–20 sánczmunkás. A *Bergmeisterek* — bányamesterek, a kik a bányász-legényekkel — *Bergknappe* — készítik az aknákat. A *Wagenburgmeister* az *oberster Wagenmeisterrel* és a *Wagenmeisterekkal* — főszekérmester és szekérmesterek. Ennek a Zeugmeister a Feldmarschallal együtt adja a rendeletet arra, hogyan kell a tüzéségnek, a munitiónak, az élelmiszereknek és a podgyászszekereknek menniök, hogyan kell elhelyezni a szekérvárat. Az *oberster Wegmeister* — a főútmester az egy vagy két útmesterrel. A *ló-commissariusok* a tüzéségi lovak előállításához. Egy *Oberster* és néhány *Untergeschirmeister* — fő- és alszerszámmesterek. *Ezredek* és *kapitányok* a sánczmunkások fölött. Külön gyalogos — *Knecht* — ezrede van a lövészerszámok feletti felügyeletre, ezek ezredesük, kapitányaik és más parancsnokaik alatt állanak, úgy mint a többi gyalogosok. Végre a *tüzérek* és a külön *Profos*.

¹ Dr. Demkó Kálmán A felsőmagyarországi városok életéről a XV–VII. szd. M. Tud. Akad. 1890. 80–84. l.

² Szepesi kamara számadási könyve. Orsz. levélt.

Az *Oberst-Proviantmeister*, — a főélelmezőmester a Feldmarschall és a Zeugmeister után a legelőkelőbb hivatalos embere a háborúnak. Alája tartoznak az élelmezőmesterek — *Unterproviantmeister* — és az élelmező szolgák — *Commissdiener*. Az *annonariae* *praefectus* — élelmezési főfelügyelő, és a várakban meg a táborokban levő *annonariusok*. Alája van még rendelve az élelmiszerek árait megállapító több profos.¹ A magyar országgyűlések — igaz nem nagyon hizelgően — többször emlegetik a *magister victualiumot*, az *Oberst-Proviantmeistert* és profosait és kívánják, hogy a *generalis annonæ* *magister* mellett legyenek magyar *praefectusok* is, kívánnak a magyarok részére külön piaczi biztosokat — *magistri fori*, — kívánják, hogy a király vagy a főherczeg nevezzen ki három magyar élelmezési biztost, hogy ezek ellenőrizzék a táborba és a végvárak piaczáira szállított élelmiszereket és azok árait.² A kívánság kívánságnak maradt.

A *Capitain de Justicia* vagy *Oberst-Profos*, a főhadbíró vagy főprofos. Külön lovasok állanak rendelkezésére külön hadnaggal, továbbá trabantok, profosok és más szolgák. A táborban és az ellenség előtt nagy hatásköre van s a Feldmarschallal és ezredesekkel egyetértően büntet, de van külön büntetőjoga is. Neki vannak alárendelve mint helyettesei az egyes ezredeknél levő *Rumor-meisterek*, a kik az egyes csapatokból vett lovasokkal felügyelnek a rendre és csendre.³ Az 1536-iki XVIII. t.-cz. a magyar katonaság részére is rendelt az igazságszolgáltatás végrehajtására egy kapitányt, a ki a melléje rendelt lovasokkal végrehajtja a kir. helytartó stb.-ek ítéleteit.

Az *Oberst-Quartiermeister*, főszállásmester. A Feldmarschallal előre megy megvizsgálni a táborhelyet, felügyel a tábor készítésére, kijelöli a lovasság, gyalogság, tüzérség helyét, kijelöli a főbb tisztek szállásait. Alatta vannak az alantas tisztek és zászlósok szállásait kijelölő *Quartiermeisterek* — szállásmesterek — és a *Führer-ek*. *Furiererek*, a kik a zászlót szállására kísérik és a tiszteknek megmutatják kijelölt szállásaikat.⁴

¹ Kriegs Discurs 83—89. és 90—94.

² 1538. kőrösi gyűlés art. 11. 1557 art. 7. 1596 art. 24, 26. 1597 art. 25. 1599 art. 21.

³ Kriegs Discurs 94—95.

⁴ U. ott 96, 104, 105.

A *Kriegszahlmeisterek*, hadi fizetőmesterek.¹

A királynak mindig idegen General-Lieutenantjai, mint főhadvezérek, mindig rendelkeztek a magyar főkapitányokkal is. Gyakran látjuk, hogy úgy ezek, mint alantasaik salariumaikat a császári hadi fizetőmesterek útján kapták. A magyar hadseregnek, úgy a táborokban, mint a végvárakban levőknek élelmezése, elszállásolása, fegyverzete, ruházata, ellátása dolgaiban mindig a német főtisztek rendelkezései és akarata volt az irányt adó. A végvárakban a magyar és idegen kapitányok és más tisztek mellett rendszerint idegen annonariusokat, Zahlmeistereket, Bauschreibereket stb. találunk jeléül annak, hogy eltekintve a magyar katonaságnak magyar vezényleti nyelvétől, egész hadi szervezetünk az idegen német mintára volt már a XVI. században berendezve.

Az ezredek és azoknak beosztása. A Magyarországon volt hadaknak 1595., 1596-iki, az 1602., 1603., 1604. évekből fennmaradt hadseregjegyzékeiből (Liste) azt látjuk, hogy egy vértés — Kürassierer — ezred akkor átlagosan 1000 emberből állott. De voltak kisebb számuak is, a Hohenlohe-féle és a rajnai gróf ezredei 1500 emberből állottak.² 1554-ben egy lovasezred 1200 ember volt 12 kapitánnyal és ugyanannyi trombitással. Egy század tehát 100 lovas volt.³ Ugyanazon évben a nádorrá választott Nádasdy Tamás köteleztette arra, hogy 500 lovas tartson 5 kapitánnyal, tehát itt is 100 lovas tartozott egy kapitány alá.⁴ A magyar főurak által a király költségén tartott lovasok száma 100–600 közt váltakozott. Ezek a könnyű fegyverzetű huszárok nem képeztek egész ezredeket, csak egy-egy zászlóalj, így például Nádasdy nádornak az 500 huszárhoz csak egy zászlósa volt.

A Reuterbestallung szerint egy Rittmeister zászlaja alá mintegy 300 ló tartozik a Musterungs-Commissarius és az ezredes tetszése és beosztása szerint. Minden besorozott ló után havonként 1 frt Rittmeistergeld-et kap. Minden 50 lóra egy Rottmeister, minden 12 lóra egy Trossklöpfer — málhakocsis — ügyel föl.

¹ U. ott 111–113.

² Gesch. d. k. k. Reg. 120.

³ *Acsády* Hadtört. Közl. 1888. I. évf. 249.

⁴ Lib. debitorum I. fol. 1.

A Rittmeister tehát havonkint mintegy 300 frtot kapott. Hadnagyának havi fizetése volt 32 frt, a zászlós és a káplán vagy prædicator 24—24, a Rottmeister 25; a trombitások, irnok, Feldscherer (borbély, sebész), Furierer, puskaműves, kovács 12—12; 2 trabant á 8, a Trossklöpperek és nyergesek 6—6 frtot kaptak havonkint. A Rittmeister 12, a zászlós 6 lovat tarthatott. Egy nemesnek nem lehetett több mint 6—8, egy grófnak vagy úrnak 10—12 lova. A kinek legalább 5—10 lova van, annak azokra egy legény jár; csak annak jár 2 legény, a kinek teljesen meg van a 12 lova. A melyik úrnak vagy nemesnek 6 vagy több lova van, azoknak őrzésére egy hosszú puskával ellátott legényt köteles tartani.¹ Itt hihetőleg egy 300 lovasból álló csoport képezett egy escadront és a 300 lovasnak Rittmeistere, magyarosan svadronyos kapitány volt. 5 escadront számítva egy ezredre, az ezred 1500 lovasból állott, a mirő fentebb van említve.

Az egyes ezredek még II. Ferdinánd király idejében is 5—10 századból — Compagnie — à 100 ember állottak, csak III. Ferdinánd korában 1647-től alakították át a lovas ezredek egyformán 1000—1000 emberből állókra 5—5 escadronnal és 10—10 századdal.²

A gyalogságot illetőleg ezt olvassuk: I. Ferdinánd idejében a Helfenstein-féle gyalogezred 4000, a Teuffel Erasmusé 3000, II. Rudolf (nálunk I. Rudolf) korában 1596-ban a Schönau-féle 4000 emberből állott. Úgy látszik, hogy Rudolf idejében kezdték az ezredek egyformán 3000 emberre tenni, a mint az a magyarországi hadaknak 1602., 1603., 1604-iki jegyzékeiből kiténik. Azonban a Bréuner-féle ezred ekkor is 5000, mások meg 1500—2000 emberből állottak. Nemzetiségüket illetőleg a gyalogosok németek, olaszok és vallonok voltak. A magyarok, a kiket hajdúknak is neveztek, szintén igen erős ezredek képeztek. Így 1596-ban az erdői gróf Pálffy Miklós magyar gyalogos vagy hajdú ezrede 2000 embert számlált.³ Egy 1554-iki kimutatás szerint egy gyalogos ezredben 1000 ember volt 5 kapitánnyal 100 tizedessel. Itt tehát

¹ Kriegs Discurs 122—124.

² Gesch. d. k. k. Reg. 120.

³ U. ott 1—2.

egy kapitány alatt 200 ember állott; minthogy 5 zászlótartó is volt, a 200 ember alakított egy zászlóaljat.¹

A «H. Reichs Articul auf die teutschen Knecht»² azt mondja, hogy minden zászlóaljban — unter jeden Fendlin — 400 ember legyen. Ezek között 100 gyalogos — Knecht — hosszú nyárssal és rövid tűzfegyverrel van felszerelve, fele részének, — t. i. a kiknek havi 8 forinton felül van fizetésük — teljes fegyverzetben kell lenniök, azaz egész karvédő vasat vagy pánczélinget kell viselniök. A másik 100 közül a zászló fedezésére és esetleg más szolgálatokra is használható 50 ember pallossal — Schlachtschwert — vagy más alkalmas rövid fegyverrel, pl. alabárdal legyen felfegyverezve és e mellett hevederen viseljen egy rövid tűzköves puskát. 50 ember csak hosszú nyárssal bír. A hátralevő 200 gyalogosnak lövészek — Hakenschütz — kell lennie. Ennek fegyverzete: jó sisak, vívótőr — Rappier — jó taplós puska. Ezeket havonkint gyakorolni kell, hogy a puskát arczukhoz szorítva tudjanak lőni. A ki nem jól lő, annak fegyverzetét el kell venni és csak egy nyársat adni neki, helyébe pedig egy alkalmas közönséges gyalogost kell beállítani. Minthogy az idegen népek a lövészek közt Doppelhakennel — 16 latos golyókat lövő puskák — ellátott gyalogosokat is tartanak; minden zászlóaljnál legyen 10 lövész Doppelhakennel.

Minden zászlóalj gyalogos — Knecht — mellett, valamivel magasabb fizetéssel, kell tartani legkevesebb 8—10 nemes embert vagy más a hadban jártast, a kik saját költségükön tartott lovakkal mindig készen álljanak, különösen a lövészek vezetésére.

A XVI. század közepe táján, 1570-ben a speieri birodalmi gyűlés által elfogadott szabályzat megalkotásakor annak szerzője Schwendi tanúsága szerint tehát egy német — és más idegen — gyalogos zászlóalj 400 emberből állott a fenti beosztással.

A magyar katonákról említettük már, hogy azok, — a megyeiek is — «minden hadi szükségletben alá legyenek rendelve az ország főkapitányainak éppen úgy, mint Ó felségének más zsoldos katonái».³ A táborban levő magyar gyalogosok sem lehettek tehát

¹ Hadtört. Közl. 1888. 249. old.

² Szintén Schwendi L. szerkesztette. Kriegs Discurs 150—165.

³ Demkó Hadtört. Közl. 1916. 1—2. füz. 21. l.

másképpen szervezve. A végvárakban ritkán találunk 400 vagy ennél több gyalogost, legtöbbször 50—200-ig van. Ezek a szükség szerint voltak beosztva és felfegyverezve. A Dersffy Ferencnek 1596-ban elzálogosított Szádvárban a király 60 német gyalogost tartott puskákkal és zászlóartóval, a kevésbé fenyegetett Sárosban Dersffy 1596-ban saját költségén 25 német gyalogost; Krusith János 1569-ben Likavában csak 10 puskás gyalogost; Magóchy Gáspár 1573-ban Munkács őrségére 36 lovas és ugyanannyi gyalogost tartott.¹ Kassán 1574-ben 134 lővész és 86 más fegyverzetű gyalogos volt.²

1554-ben egy gyalogezredben 1000 ember volt 5 kapitánnyal és 5 zászlóartóval, egy kapitányra és egy zászlóartóra tehát 200—200 ember esett, így egy zászlóalj csak 200 emberből állott.³ Ugyancsak 1554-ben Nádasdy Tamás nádornak 500 gyalogosa mellett 5 kapitányt és 5 zászlóartót találunk, itt egy kapitányra és egy zászlóartóra 100—100 ember esik. Ennek magyarázatát abban leljük, hogy a nádor saját személye mellett megtarthatott 100 lovas és 100 gyalogost, a többi a szükség szerint szétosztotta a végvárakba⁴ és így kellettek nagyobb számmal a kapitányok és a zászlóartók. A zászlóaljak tehát a körülmények szerint voltak kisebbek és nagyobbak.

II. Ferdinánd idejében is különféle számú emberrel voltak gyalogos ezredek. Így voltak 6—10 századból állók, de a zászlóalj — Compagnie, oder das Fähnlein-Knechte — a német ezredekben mindig 300 ember volt. Csak III. Ferdinánd alatt 1647-ben osztották be a gyalogezredek egyenlően 2000—2000 emberrel, mindenikben 10 század — Compagnie — 2—200 emberrel és az egész ezred csak 2 zászlóalj — Battaillon — 1000—1000 emberrel.⁵

A tábor. A táborütésnél a biztosság és kényelem szempontjai voltak irányadók. A mint a Feldmarschall a főszállásmesterrel kiszemelték a tábor helyét s ez utóbbi kijelölte az egyes szállásokat, megkezdődött a berendezés munkája. Főszempont volt, hogy

¹ Lib. regius IV. 176, 179. II. 639, 753.

² Szepesi kamara Quadripartitum fol. 15.

³ *Acsády* Hadtört. Közl. 1888. 249. l.

⁴ Lib. debitorum I. fol. 1.

⁵ Gesch. d. k. k. Rg. 2.

helye legyen az élelmiszerek, az etetésre, ivóvízre és tüzelőfára gond volt. Kijelölték a gyülekezőhelyet, a hol a riadójelre az egész sereget fel lehetett állítani. Ez elé állították a lövegeket szembe az ellenséggel. A gyülekező hely — Lärmenplatz — mögött volt a gyalogos ezredek helye, e mögött meg a középén a főhadúr vagy helyettesének szállása. Ennek egyik oldalán a Zeugmeister a tüzérséggel, munitióval, a melyik el volt sánczolva. A másik oldalon volt a Capitain de Iusticia, a főélelmezőmester és közöttük az élelmiszerek. Hátul a lovasság. A táborban vagy azon kívül biztos helyen voltak elhelyezve a fuvarosok, a tüzérési lovak és szekerek.¹

Az egészset körülvette a szekérsáncz. Ehhez tartoztak különösen a harci szekerek. Ezek mindenikén volt hat-hat Doppelhaker.² (16 latos golyókat lőtt) a kellő ládákban levő kellő töltényekkel és hozzávalókkal. Mindenik mellé felügyelet és kezelés végett 6—6 lövészadtak. A szekérvárhoz használhattak 1 fontos golyókat lövő falkonetteket is. 5—10 ilyen kisebb ágyúval ellátott harci szekér egy egységet képezett, lánczokkal volt egymáshoz csatolva, úgy hogy könnyen mozgósítható és igen előnyösen volt használható a váratlanul támadó ellenség ellen.

A veszélyesebb helyek sánczokkal voltak elzárva. Körül vették az ágyúkat is erős sánczokkal, sőt, ha közel volt az ellenség, minden ezred köteles volt helyét még külön sánczokkal is megerősíteni.³ A tábort természetesen jól ellátták lovas- és gyalogőrséggel. Az előbbi folytonosan az ellenség közelében portyázott s annak mozdulatairól értesítette a tábort, melynek első védelmi vonala mindig a szekérvár volt, a melyik az ellenségnek támadását egy időre feltartóztathatta.

Nagy szerepe volt a Losung-nak, a jelszónak. Ezt mindig a Feldmarschall állapította meg és a mikor felváltották az őroket, vagy ha valaki az őrségről megszökött, a jelszót azonnal megváltoztatták.⁴

¹ Kriegs Discurs 34.

² A fegyverek részletes ismertetését l. dr. Demkó K. A felsőmagyarországi városok életéről a XV—XVII. századokban 83—85. l.

³ Kriegs Discurs 31—34.

⁴ U. ott 41—44., 88—89. és több helyen.

A *tábori rend* volt : a hadi nép között fegyelmet és rendet kell tartani. Mindenki óvakodjék az istenkáromlástól, az igazágszolgáltatásba való beleavatkozástól, a megszállás után és az őrségen a verekedéstől, lármától. Meg kell védeni a főhadúr vagy helyettesének szállását, kerülni az árulást, csoportosulást, a táborban vagy azon kívül a rablást és erőszakoskodást. A zsákmányt a szabad piacon kell elárusítani és tiszteletben tartani a főhadúr jogát a legmagasabb rangú foglyokra, az ágyúkra, munitióra és az élelmiszerekre. Sérthetetlenek a szentelt helyek, személyek, a nők, öregek, gyermekek és a *salva guardia* felirattal ellátott helyek. Parancs nélkül nem szabad gyűjtogatni. Engedély nélkül nem szabad a tábort elhagyni vagy az indulás után előre szaladni. Nem szabad a táboron, a sánczokon át vagy az őrségi helyeken más mint a rendes utakon járni. A kereskedőknek árúik elvesztésének terhe alatt tilos ellenséges árúkat árulniok. A táborból minden oda nem tartozót el kell távolítani. Rendelkezések vannak az ételmezésről, a kereskedésről, a lovak etetéséről, a menetelésről, a podgyász és a szekerek vonulásáról és a kíséretekről.¹ A mikről külön-külön részletezve is van szó. Kívánatosnak jelzi Schwendi azt is, hogy a hadinép és különösen az ezredesek meg a parancsnokok tartózkodjanak az élelmiszerek mértéktelen fogyasztásától, a nagy ebédektől, a naponkinti dözsöléstől, takarékos és józan életet éljenek.²

Hogyan tartották meg ezeket a szép, czélszerű szabályokat a tisztek és katonák, arról sokat panaszkodtak a magyar országgyűlések, leírja Illésházy István nádor, mint szemtanú ilyenképen : «Mátyás herczeg oly engedelmes ember lón, semmi büntetést az táborban nem mívele és ezokáért sok számtalan emberölések esnek vala . . . paráznasággal, részegséggel, vendégséggel, kalmár-árúval, udvari pompával úgy annira rakva vala az tábor, hogy nem az szent istennek, de még az jámbor embereknek is iszonyú vala benne maradni. Az kapitányok, ha 10 órán az ételhez ültek, délután 4—5 órán részegen keltek fel az asztaltól, ki alunni ment, ki mulatni az mezőre. Mathias herczeg két hétig sem jött ki az táborbul ;

¹ U. ott 23.

² U. ott 36.

öt-hat mérföldig mindenfelé az falukat, városokat mind elpusztították, az szegénységnek minden marhájokat, lovakat, barmokat elhordották pénz nélkül, az mezőn vetéseket mind elkaszálták, az lovaknak adták, annakutána az kévüket is szabadon hordották mint ellenségét és az lovak alját is abból-vetették meg. . . »¹

Büntetések. A rend ellen vétők büntetéseinek megállapításában nem volt hiány, csak a végrehajtásban. Nemcsak Illésházy írja, hogy Mátyás herczeg (1594) «semmi büntetést az táborban nem mivele», hanem Forgách Ferencz is azt mondja (1556): «És ezen emberek tömege közül az ilyen kihágások miatt csak egynek is megbüntetését senki se nem látta se nem hallotta. A régi katonai fegyelem teljesen kiveszett.»²

Említettük már, hogy a német lovasok fölött minden ügyben csak a Reichs-Reuterbestallung szabályai szerint lehetett ítélni. Maga ez az ítélezés is annyira körülményes volt, hogy alig csodálhatjuk, ha ezt ritkán vették igénybe. A «Wie das Reuterrecht gehalten werden soll» című fejezet³ szerint a Feldmarschall rendeletére trómbitaszóval kellett a táborban kihirdetni és az érdekelteknek tudtára adni, hogy «Reuterrecht»-et akarnak tartani. A Feldmarschall az előző estére tanácskozássra hív meg 1 lovassági ezredet, 3 kapitányt, 3 hadnagyot, 3 zászlóst, 3 Rottmeistert. Ha nagyszámú lovasság volt a táborban, különösen ha bűnügyben vagy fontosabb becsületügyben kellett ítélezni, megkettőzték a bíróságot és az 24 személyből állott. Hogy a tekintély és a félelem nagyobb legyen, a Feldmarschall lakása előtt összegyülekezett bíróság előtt egy hírnök meztelen éles kardot vitt és egy trombitás ment elől. A bíróság tagjai, ha bűnügyben mentek ítélezni, vállukon vitték hegyével maguk felé fordított kardjukat, más esetekben oldalukon hagyták azt. A bűn-, becsület- vagy a hadiigazgatás ügyeiben ítélező bíróságnál maga a Feldmarschall elnökölt, polgári ügyeknél helyettesét megbízhatta. Majd kardját és a szabályzatot maga elé tette az asztalra, a bírák meg bűnügyeknél kardjukat

¹ Gróf Illésházy István feljegyzései 1592—1603. 9—10. l.

² Ghimesi Forgách Ferencz nagyváradai püspök : Magyar históriája 1640—1572. 346. l.

³ Schwendi : Kriegs Discurs 146—149.

hegyével a föld felé irányítva foglaltak helyet, aztán megesküdtek, hogy minden kedvezés nélkül igazságosan fognak ítélni. Azután a profos bevezette a bűnöst, ha meg polgári ügy volt, a vádló és vádlott megjelentek és kihallgatták őket. Ha előkelő személyek szerepeltek a bűn- vagy becsületügyben, a Feldmarschall jelentést tett a Feldoberstnek és ennek utasítása szerint kisebbítették vagy enyhítették a büntetést. Mikor bűnügyekben ítéletet kezdtek mondani, a Feldmarschall kezébe vette kardját és annak hegyét maga felé tartotta, a többiek kardjukat hegyével maguk alá tartották; mikor azonban az ítélet meg volt hozva és azt felolvasták, mindnyájan maguk felé fordították kardjuk hegyét. Az ítélet kihirdetése után a Feldmarschall eltörte a botot. Ezután a bírák ugyanolyan rendben, mint a hogy jöttek, eltávoztak. Az ítéletet két példányban állították ki, egyiket beírták a jogkönyvbe, a másikat elküldték örök emlékezet okáért a maincezi választófejedelem levéltárának megőrzés végett.

Büntetések voltak: a botozás (an Leib), becsületvesztés, pénzbírság, a zsold elvonása, a Feldmarschall által való dorgálás, kikötés, vasraverés; a feljebbvaló elleni támadás és engedetlenség büntetése halál. Ha egy lovas az őrségen fontos ok nélkül leszállott lováról, elvették lovát és sisakját és besorozták a gyalogosok közé. A lovasoknál mindezeknek kimondása a fent említett bíróság ítélete alapján történt. A gyalogságnál az ezredes élet és halál ura volt, a kinél volt a kegyelmezési jog is. A halálra ítéltnek vagyona az ezredest illette. A kisebb büntetéseket elintézte a kapitány. A legénység és a kereskedők közt felmerült kisebb ügyekben a profosok ítélték, a kik a fontosabb dolgokról tettek jelentést az ezredesnek. A főhadúrnak vagy helyettesének azonban a legaprólékosabb részletekig ügyelnie kell arra, hogy a hadinép ne legyen kitéve a parancsnokok csalásának, hűtlenségének, igazságtalanságának. A katonaságnál legyen büntetés és rend, de ne legyen gyűlölség vagy zsarnokoskodás. A hadban uralkodjék a haditörvény és ne az ezredesek és a többi parancsnokok.

Vallás. A hadi szabályok tiltják a káromkodást, a mértéktelenséget és paráznalkodást. Hogy a legénység ezt kerülje, arra a vallásosság ébren tartásával kell ügyelniök a tábori lelkészeknek. Ilyeneket minden ezred tartott és az ezredkáplánokat, prædicat oro-

kat havi 24 frttal díjazták. Minden ezredesnek meg volt hagyva, hogy ezredében lelkészeket tartson. Vasárnaponkint, a mint arra a trombita jelt ad, a nemesek szolgálkikkal mennek az istentiszteletre vagy prædicatióra és annak végét bevárni kötelesek. A kit istentisztelet idején korcsmában vagy más könnyelmű helyen találnak, ha az illető szolgál, azt vasra verik, fogságra vetik; ha nemes ember vagy úr, a kapitány vagy az ezredes megdorgálja. Ismétlődés esetén a Feldmarschall elé, nem javulás esetén a törvényszék elé idézik és mások elrettentő példájául megbüntetik, kizárják a hadiszolgálatból. A korcsmában talált gyalogosokat a profos vasra veretheti, elzárathatja és az ezredesnek bejelenti büntetés végett.

Istentisztelet és prædicatio alatt a kereskedőknek és korcsmárosoknak bort, sört vagy más szeszes italokat kimérniök nem szabad.

A magyar törvények is gondoskodtak a magyar katonaság vallásos életéről. Az 1542-iki besztercebányai gyűlés határozatából minden szerzetes rend mindenik kolostorból 2—2 tagot köteles volt a háborúba küldeni, hogy azok Istent kiengeszteljék, a táborban levőknek az evangéliumot magyarázzák, prædicáljanak, a bűnöket javítsák, a gyónást meghallgassák és mindenkit buzdítsanak, megerősítsenek a keresztény hitben.¹ A káptalanok is tartoztak az istentisztelet tartása és tanítás végett 2—2 tagot küldeni a táborba. Az 1552-iki országgyűlés 1—1 tagnak küldésére kötelezte a káptalanokat, úgy hogy ezeknek költségeit az otthonmaradottak viseljék.²

A betegek és a sebesültek ápolása. Hadifoglyok. Schwendi elbeszéli, hogy a németeknél gyakran, különösen Magyarországon történik, hogy a megbetegedett és megsebesült katonákat segítség nélkül meghalni és elpusztulni hagyják, a miből a csapatoknak nagy apadása és gyengülése, sok panasz a felsőbbbségek ellen és a magyarországi háborúk ellen nagy undor következik be a hadi-nép között.³ Forgách Simon főkapitány, Schwendinek kortársa

¹ Art. 41.

² Art. 3. f.

³ Kriegs Discurs 114.

és hadibajtársa, a Forgách Ferencz püspök Magyar históriájához írt jegyzetei közt megörökítette számunkra azt, hogy Schwendinek mennyire volt igaza. De Forgách egyúttal megmondja a nagy halálzásznak okát is, írván: «Mert ugyan törvények az, hogy mikor alábocsátják őket, akkor adnak csak egy hópénzt nekik, azután kóborlással élnek, a hol nincs mit kóborlani, ott éhen hálnak; mert senki élést nem viszen utánok, miért hogy nincsen mivel megvenniük, ha pedig visznek is valami élést, nincsen mit adni érte; *ha megér szegén betegedni*, egy jó falatot, egy ital bort nincs mivel venni, soha fel nem táplálhatja magát, hanem meg kell halni; magok is annyira elunják egymást, hogy aztán a betegeknek feléjük sem mennek, hanem az melikkel asszonyember vagyon, míg az egészséges, az a mint lehet bánik vele, ha az is megbetegszik, senki feléjük sem megyen oztán, hogy ki nem mehetnek helekből, az táborok elbüdösül, eldöglik és nagy nyomorúságos halálokval hálnak meg; mert sok meggyógyulna benne, ha volna mit enniök és inniök, de az fizetlenség miatt éhség leszen köztük, abból dőghalál, oztán hamisan az magyar égnek tulajdonítják.»¹

Schwendí a beteg és sebesült katonák gondozására felállítandó kórháznak egészen részletes tervezetét dolgozta ki: «Von Erhaltung des kranken und verwundten Kriegsvolks, und Anrichtung einer Spitalordnung unter den Regimenten» czímmel.²

Ha ez a szép terv megvalósult volna, véget vetett volna azoknak a sajnosan megvolt állapotoknak, a mikről fentebb szólottunk. Tanácskoztak is a fölött Bécsben és a király 1596-ban leírt a magyar országgyűléshez. ettől kívánva azt, hogy a beteg és sebesült katonák részére a magyarok állítsanak fel kórházakat. Hogy a magyar országgyűlésnek volt érzéke a katonák szenvedései iránt, megmutatta az 1553-iki gyűlésen. Egernek 1552-iki híres védelme alkalmával ugyanis sok vitéz megsebesült, sokan részint egészen elveszítették egyes tagjaikat, részint megcsönkítva kerültek ki a harczból úgy, hogy élelmük megkeresésére képtelenné lettek. A Kk. és Rk. kimondották, hogy: «*mindazok, a kik az egész országnak hasznára voltak, méltóak arra, hogy mindeneknek és az*

¹ 157—158. old. 1566-hoz.

² Kriegs Discurs 114—117. l.

összességnek bőkezűségét érezték». Ugyanakkor több nemes és katona, a kik hősiesen küzdöttek a hazáért, de török fogságba estek és nem volt váltságdíjuk, az országgyűléshez folyamodtak segélyért. A Kk. és Rk. a király beleegyezésével elhatározták, hogy a király részére megszavazott hadiadón felül még minden jobbágyuk után a sajátjukból fizetnek 10—10 magyar denárt s ezt azoknak kezéhez juttatják, a kiket arra az egriek és a hadifoglyok közül kijelölnek, hogy abból mindenki rangja és érdemei szerint részesüljön. Ezt a pénzt vigyék fel azok, a kiket a vármegyék a törvény megszerkesztése végett Pozsonyba fognak küldeni s itt adják át Ő felsége kamarája számvevőjének Mosóczy Literatus Lászlónak, a ki ezt az egriekhez és a foglyokhoz juttatja.¹ Ez az 1553-ban 36 vármegyében összeírt 52,121 porta után,² egy portára csak 4 jobbágyot számítva is 10,488 mfrt 40 denárt tett ki, a mi az akkori pénzérték szerint több mint 100,000 frt volt az 1910-iki pénzértékhez viszonyítva. Jelentékeny összeg ahhoz képest, a mit a királyok utalványoztak. Például Mátyás főherczeg 1595 július 31-én Fischer János naszádosnak, a ki jobb lábát veszítette el, 10 frt segélyt utalványozott a magyar kamaránál. 1596-ban Horváth István, a törökök által elfogott és Esztergom alatt megölt kém özvegyének és árvájának egyszersmindenkorra utalványoztatott 18 frt. 1588-ban Szöllőssy Ferencz hadifogolynak kiváltására 25 frtot engedélyezett Mátyás főherczeg. 1589-ben Erneszt főherczeg Pernessy András kanizsai kapitány fiának, Györgynek a török fogságból kiváltására 50 frtot engedélyezett. E mellett Pernessy György még 1592-ben is a rabságban ült, a mikor a kanizsai őrség katonái négy havi zsoldjukat, a mit már régebben kiérdemelt fizetésükből vont le a kamara, 480 frtot adtak vezetőjük fiának kiváltására. Ezt 1592 szept. 25-én kifizetni rendelte Mátyás főherczeg. Deák András veszprémi katonának a török fogságból kiváltására a vásonkői, tihanyi és palotai katonák összeadták hátrálékos zsoldjukat, összesen 524 magyar frt 77 denárt. Mátyás főherczeg ezt 1593-ban minden késedelem nélkül rendelte kifizetni. A m. kir. udvari kamara kifizette azt *1598 október 27-én*, addig Deák a török rab-

¹ Art. 25.

² *Acsády* Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában 243—244.

ságban maradt. A magyar katonáknak bajtársi segítesre készségét is szép világításba helyezik a felhozott esetek. Az udvari kamara rendkívül szorult helyzetére, vagy talán nembánomságára mutat az, hogy a katonák által összeadott pénzt csaknem hat év multával fizette ki. Inkább az utóbbira enged következtetni az a tény, hogy a mikor 1580-ban Labián Lukács és Rieding János egri német katonák a török fogságába jutottak, a magyar udvari kamara azonnal megadta Eisenreich Wolfgangnak a két német katona váltságdíjául kifizetett 574 frt 77 denárt.¹

Hiába való volt úgy a Kk. és Rk.-nak az egri sebesültek és a hadifoglyok iránti jóakarata, mint a katonák áldozatkészsége; a mikor a magyar dicasteriumok annyira nem törődtek a magyar katonákkal. Az országgyűlés által 1553-ban az egri katonák és a foglyok felsegítésére megszavazott összeg tényleg be is folyt, de azt egyes alispánok saját magán használatukra visszatartották és 1554-ben törvénnyel kellett őket azon pénzek kiadására kényszeríteni, hogy azok céljuknak megfelelően szétoszthatók legyenek.²

Az országgyűlés az 1596-iki királyi leiratra nem adott ugyan kedvező választ, de némi áldozattól most sem zárkózott el. Kifejtik a Kk. és Rk., hogy igen kegyes, keresztényi és az emberi méltósághoz illő a cél, de minthogy már túlságosan igénybe vannak véve, állandó kórházak építtetésére nem vállalkozhatnak. Azt vélik tehát, hogy minden táborban kellene sok ember befogadására alkalmas sátorokat készíteni, a melyekben a sebesült és beteg katonákat a király orvosai és sebészei gyógyítsák. Erre a célra könyörödomány czímen megajánlanak az urak és nemesek által sajátjukból minden porta után fizetendő 10—10 magyar fillért — numus. A kiknek portáik nincsenek, azok az alispánok lelkiismeretes becslése szerint járuljanak a nemes célhoz. Azt azonban kikötik, hogy minden táborban és minden sátorban az ütközet közben vagy ellenséges támadás alkalmával és nem czivódás vagy verekedésnél, megsebesült úgy bel-, mint külföldi katonák gondosan. ápoltassanak.³ Mi történt az urak és nemesek által

¹ Mindezeket l. a Libri debitorumban. Orsz. levélt.

² Art. 18.

³ Art. 30.

tényleg befizetett pénzzel, nem tudom, de azt látom, hogy az 1599-iki országgyűlés azt kívánja, hogy a befizetett könyöradomány-pénzről számadás tétessék.¹ Ebből azt lehet következtetni, hogy ez a pénz is szórén-szálán elkallódott és minthogy további említés nincs a kórházakról, a betegápoló-sátorokból sem lett semmi, hanem minden maradt a régiben.

Volt ugyan a német hadseregben szabályzat arról, hogy a beteg katonáknak a kapitányok előleget adjanak, nehogy azoknak az éhség és szükség miatt el kelljen pusztulniok. Minden ezredben kellett lennie kórházmesternek — Spitalmeister — és kórházi szabályzatnak, hogy a betegeken segítsenek. Ha hosszabb időn át vannak egy helyen, vagy felszedik a tábort, a betegeket a legközelebbi községbe kellett szállítani és elhelyezni. Az ilyen kórházakban kell lennie a betegek felügyelőinek, fenntartásukra pedig az urak előlegén kívül minden embernek zsoldjából le kell vonni havonkint 1 Batzen-t (1 Batzen vagy Paczen = 4 magyar krajczár), a miről a felügyelő számadással tartozik. Ha valaki a kórházban meghal, az után a kórház örököl.² A ki megbetegszik vagy a harcban megsebesül, zsoldját továbbra is kapja.³ Ez elméletben mindenestre igen szép volt, de azt láttuk, hogy a katonaság zsoldját igen ritkán kapta meg, a kapitányok előlegeket nem igen adhattak, számadást meg, még ha lett volna is miről, nem volt szokásban se adni, se követelni. Csak úgy volt bizony a dolog, a hogy Forgách Simon leírta azt.

Zsákmány. A zsákmányolásra talán sehol és soha sem volt több tér és alkalom, mint Magyarországon a XVI. században. Arról, hogy a török mennyi ezer embert fűzött rabságra és adta el őket rabszolgául, hogy mennyi értéket zsákmányolt hazánkban, nem is beszélünk, hiszen az egészen természetes volt az ellenségtől.

Egykorú, hitelt érdemlő magyar írók beszélnek el, hogy az idegen és magyar katonaság sokkal több kárt, pusztítást vitt végbe a magyar javakban, mint az ellenség. Ezt már semmiképen sem találhatjuk természetesnek. Nem szólunk a magyar főurak birtok-

¹ Art. 32.

² Kriegs Discurs 101—102.

³ U. o. 161.

rablásairól, várak kölcsönös erőszakos elvevéséről, a szüretnek elszedéséről és más rablókalandokról, hiszen ez mind a nagyúri passiókhoz tartozott abban az időben. Csak egy futó pillantást vetünk a haza védelmére tartott idegen és hazai katonaságra, a melyeknek mentiségére hozhatjuk fel, hogy azt a rablásra és zsákmányolásra egyrészt a szükség kényszerítette, másrészt meg előljárói és fellebbvalói példája vitte rá. Forgách Ferencz püspök és kancellár írja: «Mikor Castaldo és Báthory András hivatalukról lemondtak és Ferdinánd Erdélybe kormányzókul Dobó Istvánt, Kendy Ferenczet és Bornemissza Pál gyulafehérvári püspököt nevezte ki, ezek átvéve a szép és gazdag tartományt, annak nem gyámjaivá, de rablóivá lettek. A katonaságot a falukon kóborolni hagyva, azt rendesen nem élelmezték s azok a hol élelmet ingyen nem kaptak, elvették azt. Oly nagy volt a katonaság romlottsága, hogy a katona, a kinek csizmája nem volt, házigazdául csizmadiát keresett; a ki neki és szolgálinak csizmákat ingyen adjon; a kinek ruhája nem volt, szabót választott gazdájául tetszése szerint s ezt kényszerítette felruházására. Mindenben ez volt a katonai ratio. Ha az ország adójából vagy a bányákból valami arany, ezüst begyűlt, ezt maguk közt osztották szét, egynek sem volt elég az ország bőséges vagyona. Ha olykor Ferdinánd zsoldot küldött, alig adtak belőle néha egyik-másik katonának, hanem azt az országnak *zsákmányolására* és nem fenntartására utalták, *beleegyeztek a leggyorsabb vagyonszerzésbe*, a mi egyik oka volt annak, hogy az országot mindnyájan kegyetlenül pusztították».¹ «A katonai fegyelem régen felbomlott . . . az volt a legkedvesebb előttiük, a ki leghatalmasabb volt arra, hogy a katonaságnak minél több zsákmányt adhat.»² Még csak Illésházy István nádor szavait idézem: «A katonák kóborlását, hogy megengedték, annak egyik oka az volt, hogy a kárt mind feliratták és pénzzé tették. A szolgáló népnek ugyanis azt mondták, hogy ime ennyi kárt tettél, fizess meg azt és én is megfizetek neked. Így a szolgáló népnek 2—3 hópénzét elfogták, de a károsoknak egy pénzt se adtak abból. A másik ok az volt, hogy a melyik úr jól bírta magát és bőven volt jószágá,

¹ Magyar históriája 112. (1553).

² U. ott 258.

arra rá szállították az idegen nemzetet és elpusztíták jószágát.¹ A magyar országgyűlések decretumai telve vannak panaszokkal a katonák és kapitányok ellen, de azok mind hiába valók voltak.

Schwendi nem az ilyen zsákmányolásról, hanem a harczokban, az elfoglalt városok és falvakban szerzettekről mondja: a mi időnkben az ütközetben és ostromok alkalmával ejtett zsákmányra nézve a szokás az, hogy mindenki megtartja azt, a mit elfoglalt vagy szerzett. Egyes hivataloknak azonban némi jogaik vannak. Így a lovasoknál a Feldmarschallnak és ezredesnek, a gyalogosoknál az ezredesnek, kapitánynak és zászlósnek. A gyalogosoknál az ezredesek úgy vélik, hogy őket a zsákmánynak egy tizedrésze illeti, de ez a mi időnkben már ki ment a szokásból és az ezredest a rész csak akkor illeti meg, ha az ő vagy a fővezér parancsára megy ki a sereg egy része zsákmányolásra; különben csak akkor kap valamit, ha egyes kiválóbb egyének tiszteletből juttatnak neki, a mi ritkán szokott történni. A kapitány, zászlós és a legénység által választott zsákmányosztók — Beutmeister — két-két részt kapnak, a lovas annyit kap, mint két gyalogos. A városok elfoglalásánál a vezető ezredest — Feldoberst — is rész illeti. A lövészszerzők, a munitio és az élelmiszerek a legfőbb hadúréi; az ingóságok mint: pénz, ékszerek, ezüstneműek, foglyok, lovak a fővezért illetik, a ki azt kiosztja a katonák közt.² Ez a magyaroknál is így volt. Példa rá Szatmár esete. 1565-ben Szatmárnak akkori birtokosa Balassa Menyhért Zay Ferenczel szövetkezve kivitte a szatmári őrség nagy részét a szomszédos helyek szüretjének elrablására, «mert a katonaság is olyan volt akkor, hogy azt hitte, neki szabad a szövetségesek területén is rabolni és zsákmányolni.» Szatmár az előtt a somlyai Báthoriaké volt. Báthori, a váradi kapitány, az őrség nélkül hagyott várat megtámadta, elfoglalta azt és Balassának felesége és gyermekei kezébe kerültek. Báthori a kincseket katonáinak engedte át. Mondják, hogy tízezer font nyers ezüstöt, igen sok aranyat, arany és ezüst edényeket, női ruhákat és temérdek összerabolt bútort találtak.³

¹ Följegyzései 1592—1602. 99—100. 1

² Kriegs Discurs 65.

³ Forgách id. mű 275—76.

Forgách Simon az 1558-iki sajó-kazai ütközet után írja: «1200 lóra oszlott a *kótyavetye*, maga az gyermekekre, is adtak... Bebek megesküdt ugyan, de meg nem állá, mert az ő jobbágyi kezébe sok rab, sok nyereség esék vala, kiktől mind elvette és annyival több volt az ő nyeresége. De azért semmit elő nem ada az kótyavetyére, noha hitére váltig emlékezteté».

1604 nov. 14-én Bocskai hajdúi Lőcsén kényszerítették a tanácsot arra, hogy a polgároknál házkutatást tartson és mindenkit kényszerítsen rá a németek által nála hagyott holminak kiadására. Másnap a hajduk az összehordott zsákmányra *kuttyavettőt* tartottak.¹ 1605 máj. 27-én Drewetzky Sámuel a lőcsei darabantok kapitánya Szepesdaróczot akarta megsarczolni és ott *kuttyavettőt* rendezni, de a városi tanács azt 30 frttal megváltotta.² Állandóan szokás volt tehát a magyaroknál az, hogy a szerzett zsákmányt elkótyavetyélték. Mi volt a kótyavetye? — megmondja Hain elbeszélve, hogy 1521 jan. 30-án Windisch Pál és Hedisch Bálint urak, a kiket a város 15 hét előtt kiküldött volt Magyar-Bródba a béketárgyalásokra, az országgyűlés tartama alatt a hajduk által *kuttyavett*-en eladott, a szegény emberektől elrabolt sok ruhát, czink- és vörösrézedényt összevásároltak, a miért a városi tanács őket egyenkint 50—50 frt bírságra és vásárolt holminak elvesztésére ítélte.³ A kótyavetye tehát nyilvános árverés volt, a melyen a zsákmányt pénzzé tették és azon osztoztak meg.

A Reuterbestallung és a Knechtarticuln a közös zsákmányról nem szólnak, hanem azt mondják, hogy a hadijog szerint mindenkit jogosan megillet az a zsákmány, a mit akár értékben, akár foglyokban a harcban vagy ostromoknál szerzett és azt senki sem veheti el tőle sem erőszakkal, sem más módon. Kivételt csak a lövészközök, a lőpor, munitio és élelmiszerek képeznek. Ha valahol élelmet vagy marhát zsákmányoltak, ezt nem szabad a táborból kivinni, hanem ott a profosok vagy a főkapitányok becslése szerinti áron kell eladni. A foglyok főbbjei a főtiszteket illetik, a kik azokért a foglyulejtőknek méltányos tiszteletdíjat

¹ Hain Gáspár lőcsei krónikája 136.

² U. ott 141.

³ U. ott 158.

adnak. A többi foglyot a hadi szokás szerint megbecsülheti és eladhatja mindenki, a ki a foglyot ejtette, szabadon bocsátani azonban az ezredes tudta nélkül senkit sem volt szabad.¹ A kitől tehát váltságdíjat reméltek, azt a kiváltásig megtartották, a kitől mitsem várhattak, azt egyszerűen eladták, mint más zsákmányt.

A kiváltásra váró foglyokat a magános urak saját váraikban, a királyi seregéit a király valamelyik várában őrizték. Ilyenül ismerjük a biztos Pozsonyt. Itt 1600-ban Nedeczky Kristóf várnagy a foglyok őrzésénél tanusított buzgalmaért «*nomine gratiæ*» különös kegy gyanánt 10 frtot, a pozsonyi satellesek — gyalogos darabontok — 1602-ben a foglyok őrzéséért külön díjazásképen 18 frtot kaptak.² Bebek Ferencz Füleken a felső várban őriztette gazdagabb foglyait.³ Trencsén várnak kútját a hagyomány szerint Omár gazdag török fogoly ifjú ásta társaival, csakhogy kedveséhez juthasson.⁴

Egy-egy fogolyért nem ritkán nagy összegeket fizettek. Így például 1552-ben Pallavicini Sforza a török rabságból 16,000 aranyon váltotta ki magát.⁵ Miksa magyar király Mágóchy Gáspártól egy Ozman nevű janicsárt 3000 aranyért vett meg, ezt az összeget azonban nem fizette meg és Rudolf király Mágóchynak azért 1579-ben az előbb Sárospatakhoz, majd Tokajhoz tartozott Vámosújfalut — 1850 kat. hold — zálogba adta. Kisebb összegű kiváltásokról már tettünk említést. Milyen olcsó volt akkor az emberi élet, kitünik abból, hogy 1552-ben a Palástnál volt ütközet után oly nagy volt a Budára szállított foglyok száma, hogy a törökök egy-egy köznémetet egy mérő búzáért is eladtak. Nem egyszer voltak hasonló helyzetben a keresztény hadak is.

Dr. DEMKÓ KÁLMÁN.

¹ Krieg, Discurs.

² Libri debit.

³ Forgách Fer. id. mű.

⁴ Pechány Dr. A Vág és vidéke.

⁵ Horváth Mih. id. mű IV.

NAGYVÁRAD VISSZAFOGLALÁSA A TÖRÖKTŐL 1692-BEN.

(Első közlemény.)

A kalocsai főszékesegyház érseki könyvtárában egy — tudomásom szerint még eddig ismeretlen — egykorú kéziratra találtam, mely Nagyvárad visszafoglalásáról, valamint a vár és a város azon korbeli állapotáról értékes feljegyzéseket tartalmaz. Ebből az alkalomból foglalkozom itt ennek a nagyjelentőséggel bíró várnak a visszafoglalásával, felhasználva a róla eddig megjelent munkákon kívül az említett kéziratot, mely nagyban hozzájárul a törökök korabeli Nagyvárad képének s a város körül lefolyt eseményeknek felderítéséhez.

A gondosan, szép írással megírt kéziratnak — mely minden valószínűség szerint a szerzőnek idevonatkozó feljegyzéseiből saját maga által készített egykorú másolata — címlapján ez van:

Descriptio Varadini. Quo modo scilicet munimentum istud a Porta Ottomanica tam in œconomicis, quam militaribus administratum, quali militia munimentum, et qua arte a cæsareo exercitu expugnatum et recuperatum fuerit. Congesta et oblata per *Henricum Christophorum Schwegler* sacratissima cæsarea maiestate ad eandem obsidionem deputatum linguarum orientalium interpretem. Anno domini 1693.¹

¹ Várad leírása. Azaz : Hogyan igazgatta a Porta ezt az erősséget gazdasági és katonai téren, milyen katonasággal s a császári seregek hogyan vívták és foglalták vissza. Összegejtötte és leírta Schwegler Henrik Kristóf, a keleti nyelveknek ő császári felsége által a vár ostromához kirendelt tolmácsa.

Ez a leírás tehát — mint már a czíme is mutatja — adatokkal szolgál olyan dolgokra vonatkozólag, melyek eddig még ismeretlenek voltak, melyekről még a cs. és kir. hadilevéltár kéziratai is csak általánosságban szólnak, t. i. a török őrség számáról s annak élelmezéséről. Nem kevésbé becsesek a gazdasági dolgokra vonatkozó, s a különféle vámokról, adókról szóló feljegyzései. Mint a megnevezésből láthatjuk, a mű írója az eseményeknek közvetlen szemlélője volt, a törököknek a nyelvét értette; mint tolmács, bizonyára szerepelt az alkudozásoknál, a vár átadásánál, s így adatait közvetlen megfigyelésből szerezhette; esetleg valamely idevonatkozó feljegyzés állott rendelkezésére. Magáról az íróról egyébként keveset tudunk. A cs. és kir. hadilevéltár mindössze a következő felvilágosítást tudta róla adni: «Ueber Heinrich Christoph Schwegler sind in den Akten und Protokollen des k. u. k. Kriegsarchivs nur wenige biographische Daten enthalten. Das erstemal erscheint er 1680 als «türkischer Sprachknabe» (auch als «Sprachknabe der orientalischen Sprachen») genannt, reiste 1681 mit einem Gesandten an die Pforte nach Konstantinopel, zwei Jahre darnach zurückgekehrt, bat er um Ernennung zum Dolmetsch und wurde 1684 als «Felddolmetsch» angestellt. Als solcher machte er den Krieg gegen die Türken mit und blieb auch nach dessen Beendigung in Ungarn. 1710 wird er das letztemal erwähnt; er befand sich damals in Wien, wo er ein Haus besass. — Das Manuscript: «Descriptio Varadini» von 1693 ist in keinem der im Kriegsarchiv vorhandenen, einschlägigen Werken abgedruckt oder in Akten des Hofkriegsrates erwähnt.»¹

Feljegyzéseiből azonban az tűnik ki, hogy alapos ismerője
 ..

¹ A Magyar Könyv-Szemle 1883-iki évfolyama közli Csontos János tollából «A kalocsai főegyházi könyvtár kéziratai»-t, azonképen, a mint azokat Kovachich Márton György: «Repertorium manuscriptorum et monumentorum diplomaticorum, in expeditione diplomatico-literaria conscriptum anno 1810, 1811., 1812.» czímű, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában levő eredeti kézirata felsorolja. Schwegler munkáját azonban a 280 kézirat között nem említi. Főt. Winkler Pál úr, a kalocsai érseki könyvtár kezelőjének a véleménye szerint ez a kézirat valószínűleg Nagyváradról került a nevezett könyvtár birtokába. Őszinte köszönetet mondok neki ez úton is, hogy felhívta rá a figyelmemet.

volt az itteni viszonyoknak, eseményeknek, s ennek alapján megbízható tollú írónak kell elfogadnunk.

«Macedoniai Sándorról mondják, — írja munkája bevezetésében, — hogy még könnyeket is hullatott, ha arra gondolt, hogy nincs senki, a ki az ő vitézi tetteinek emlékét az utókor számára megőrizze. Hiszen a természettől fogva olyanok vagyunk, hogy még a halálunk után is élni kívánunk az emberek emlékezetében, s minden vágyunk az, hogy tetteink öröklétű dicsfényvel övezzenek bennünket. Ennek a kívánságunknak tesznek eleget a codexek, a történelmi feljegyzések, melyek a multak eseményeit megörökítik.» Az újabbkori háborúknak már számos leírója akadt, a kiket ő utánozni nem kíván; munkája értéke abban rejlik, hogy — pro bono publico — leírja benne a váradi vár szerkezetét, az erődítéseket, s a vár védelmét.

«Úgy gondoltam tehát, hogy szükséges lesz ezeket a maguk igazi mivoltában összegyűjtött, mesterkéltég nélkül összeállított feljegyzéseimet — minthogy bennük sok szó esik gazdasági dolgokról is, — részben igen szerény ajándéku, részben tartozásom lerovása gyanánt, a legmagasabb udvari kamarának a legalázatosabban benyújtani.» A munka tehát mintegy jelentés az udvar részére.¹ A kézirat végéhez csatolt Thököly-féle oklevelek másolatai nem vonatkoznak a Várad körül lefolyt eseményekre.

I. Nagyvárad a visszafoglalás idején.

Közismért dolog, hogy Erdély különállása idején Nagyvárad egyike volt hazánk legfontosabb várainak. Annak bírása fontos volt a magyar királynak, Erdélyre, vagy a törökre egyaránt.² Zrínyi Miklós egyenesen azt ajánlja: «Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélyt elvesztjük, ne is hadakozzunk már azután, hanem avagy most, avagy sohasem; fussunk ki az országból, ha eztet

¹ Az udvar azonban más úton is — Hasslingen Tóbiás főszállásmester tudósításai alapján is — értesült az eseményekről. L. *Bunyitay V. Nagyvárad a török foglalás korában.* 67. l. 3. jegyzet. Schwegler leírása azonban sok tekintetben kimerítőbb.

² *Bunyitay V. Nagyvárad a török foglalás korában.* 1892. 8—10. l.

resteljük!¹ Bethlen Miklós gróf is fogadkozik, «... az hajamat el nem vágattatom, valamig isten Váradot Erdélynek vissza nem adja».² De még Ortelius is elismeri, hogy «ez az erősség egyike a kereszténység legértékesebb helyeinek».³ Érthető tehát a nagy érdeklődés, a mellyel magyar és török a vár iránt egyformán viseltetett.

Az eddig ismeretes egykorú följegyzések között azonban egyikben sem akadunk nyomára a vár XVII. századbeli állapotának pontos leírására. Egyik sem közli a vár pontos méreteit. A mi a vár külsejét, alakját illeti, erre nézve elsősorban az Ortelius munkájában 1598-ból fennmaradt térkép ad némi felvilágosítást.⁴ Ennek alapján írja le Bunyitay a várat az 1660-i elfoglalás történetében a következőképen:⁵ «Nagyvárad vára nem épült hegyen; lenn a völgyön áll a Sebes-Körös és a Pecze, régi magyar nevén: Hévjó, összefolyásánál. Összes erősségét öt bástyája, erős téglafalai s azok lábainál a széles és mély árok képezte, melynek vizét a beléje bocsátott meleg Pecze télen sem engedte befagyni.» Majd a visszavételről szóló részben ezeket mondja:⁶ A vár, mint napjainkban is, ötszögletű, minden szegletén egy-egy hatalmas bástyával, s a falak körül mély és széles árok,⁷ melybe vizet a Körös és Pecze szolgáltatott. A vár belső, emeletes házai, a vár alakja szerint, szintén öt oldalra s egymással összefüggőleg épültek, minélfogva valóságos belső várat (reduit) alkottak. A belvárost szintén kőfal kerítette, oldalain tornyokkal, s a Körös és Pecze vize folyta körül. A külvárosok közül a Körös balpartján Velencze, s a jobbparton Olaszi még szintén megvoltak, sőt ez utóbbit bele-

¹ Zrinyi Miklós Hadtudományi munkái 119. l.

² Bethlen Miklós önéletírása. I. köt. 193. l. *Magy. Tört. Eml.*

³ II. köt. 180. l.

⁴ A térképet közli *Bunyitay V.* A váradi püspökség története című munkájában III. köt. 308. l., továbbá *Rónai Horváth Jenő* a Hadtörténelmi Közlemények 1892-iki évfolyamában.

⁵ Nagyvárad a török foglalás korában. 15. l.

⁶ I. m. 62. s. köv. l.

⁷ A következőkben említett Kaiserfeld-féle térkép ezt az árkot «körülbelül 75 lépés szélességnek mondja.

vonták a vár megerősített vonalába. Palánkkal vették körül.» Nem igaz azonban, hogy Olaszit kőfal vette volna körül, csupán «földdel töltött palánk keríti, s eléggé nagy, de nem áthághatatlan árok.»¹ «Vize az ároknak, minthogy a Körösnél sokkal magasabban esik, nem volt, legfeljebb néha napján, mikor a Páris pataka megáradt. Különben ez a palánk a mai Nagyhid táján, a Körös partjáról indult ki, az Országút mentén a Páris pataka hídjáig vonult, holott a város egyik kapuja, az egykor úgynevezett Szent Egyedkapuja emelkedett. Innét azután, mindenütt a Páris-patak balpartján húzódtott ismét a Körösig, melyet a mai Garasoshíd táján ért el.»²

A második idevonatkozó egykorú forrás, a *Theatrum Europæum* az előbbtől kevés eltéréssel a következőket mondja a vár 1660-i állapotáról:³ «Nagyvárad egy síkon, a Körös folyó mellett fekszik, mely a vár északi oldalán folyik el. Kelet felől kis erdőség van, melyről az emberek akkoriban azt tartották, hogy az ellenség rajta keresztül nem hatolhat. A vártól dél és nyugat felé a terjedelmes város terült el, mely azonban körfalakkal nem bírván, inkább egy nagy falunak volt nevezhető. Észak felől, a Köröson túl, számos és magas szőlőhegyek valának, de oly távolra, hogy senki sem képzelheté el, hogy onnét lövegekkel a várnak ártani lehetne. A vár maga ez időben két részből állott: A külső várból, mely öt tágas, téglával falazott bástyával, valamint szintén falazott, széles és mély, vízzel megtölthető árokkal bírt; továbbá a belső várból, melynek szintén öt bástyája volt; ez oly magasán volt építve, hogy egészen külön várnak látszott, s termekkel, valamint lakóhelyiségül szolgáló épületekkel bírt.» A két leírás keletkezése óta 1692-ig a vár képe alapjában véve nem változhatott, úgy hogy, habár méreteiben pontosan nem is, de főbb vonalaiban megszerkeszthetnők ezekből a visszavétel korabeli vár rajzát. Természetesen úgy a vár, mint különösen a város, a hosszas háborúkban igen megrongálódtak. Az 1692-i viszonyokat különben igen élén-

¹ Badeni Lajos őrgróf hadi jelentése a Nagyvárad melletti táborból, 1691 okt. 18. Bécsi cs. és kir. hadilevéltár 1691. 10. 6.

² *Bunyítay* V. I. m. 63. l.

³ IX. 33. l. Idézi *Rónai Horváth Jenő* a *Hadt. Közl.* 1892. évf.

ken tükrözteti vissza az a rajz, melyet Bunyitay Vinceze közöl «A mai Nagyvárad megalapítása» című dolgozatában,¹ a hol róla következőket mondja :² «E rajz eredetijét a Váradot ostromló seregnek tábornoki főmérnöke, Kaiserfeld Mátyás, ki utóbb Belgrádnál esett el, Váradon, az ostrom alkalmával készítette, mint azt sajátkezű aláírása igazolja. Jelenleg Bécsben a hadilevéltárban őriztetik.³ Hitelességéhez kétség nem fér.» A rajz 1692 május 20-áról kelt ; csak természetes, hogy a pusztulás még nagyobb mérvű rajta, mint az előző években lehetett. Álljon itt még Bunyitay magyarázata a rajzról, melyet azután egybevetve a két előbbi leírással, néhány fontosabb dologról tiszta képet nyerünk. «A rajz főhelyét, balról, a vár foglalja el. Falai között Szent László-székesegyházának már semmi nyoma, helyén egy nagy, ötoldalú várkastély emelkedik, kétségkívül ugyanaz, melyet még Bethlen Gábor épített. A kastély déli oldalánál egy mecset karcsú minaretje magaslik ki, s ez az egyedüli épség a várban ; körülötte minden egyéb pusztta, vagy épen rom. A vártól nyugatra egyemeletes, négyszögű épület áll fedetlenül, valószínűleg ugyanaz, melyet Varkocs Tamás egy régi klostorból alakított át kastéllyá. E körül, tehát a tulajdonképeni város helyén, nincs egyetlen egész épület ; leégve, lerontva minden. A váron túl kelet és dél felé, hol egykor Velenceze és Vadkert külvárosok álltak, házaknak már híre sincs ; csak a mecset háttérében emelkedik még valami magasabb fal, talán épen Vadkert egyházának romja. Lakható házak csupán a Körös jobbpartján, Olasziban állanak ; de ezek is ritkán, rendetlenül, a mint soraikat megbontotta a pusztulás. Egyébiránt Olasziról, épen a törökök kiűzetése korából, fenn van egy összeírás, melyből kitűnik, hogy e városrésznek mindössze csak 114 háza maradt meg, de kik laktak bennök? 53-ban hajduk, mint akkor a gyalog katonákat nevezték ; 8-ban huszárok ; 20-ban német katonák. Összesen tehát 81-ben ideiglenes lakók, kikhez, ha még hozzá vesszük, hogy 12 ház pusztán állt, kitűnik, hogy Olasziban, melyből akkor az egész Nagyvárad állt, csak 21 háznak

¹ Akad. Értekezések a történelmi tud. köréből. 1885. XII. köt. VI. szám.

² I. m. 7. l.

³ Levéltári jegye : Türkenkrieg. 1692. Nro 1. Alter Archiv Nro 8.

volt rendes lakója — 21 háznép ott, a hol egykor legnagyobb városaink egyike állt!»¹

Végül meg kell emlékeznünk Nagyváradnak egy, az országos képtárban levő egykorú rajzáról,² mely keletkezésének idejét tekintve a Bunyitay által közölt, fent ismertetett rajznál mindenestre korábbi. Aláírása: *Eigentlicher abriß der Türkischen Vestung Gross Waradein wie selbige den 2/12 october von der kayserlichen Armee belagert worden. A.: 1691—92.* A rajz baloldalán látható az ötszegletű vár, közepén a még ép, kéttornyú székesegyházzal. Tövében folyik el balról (kelet felől) a Pecze, melyet a rajz csak «ein kleiner Flus»-nak nevez. A vártól jobbra, nyugat felé terül el a város, Nagyvárad, fallal körülvéve; vele szemben, a Kőrös jobbpartján Olaszi. A vár még meglehetősen ép, Várad és Olaszi ellenben már több ponton felgyújtva, sőt Olaszi palánkját az ostromló sereg már több helyütt át is törte. Azok az épületek, melyekről Bunyitay a fenti leírásban említést tesz, még mind sértetlenül állanak. Azok tehát kétségtelenül az ostrom folyamata alatt pusztultak el. Látható a rajzon a Pecze vizével összeköttetésben levő árok is, mely a várat körülvette, s mely vizét a Peczeből nyerte.³

Mindezek a leírások a vár alakját, elrendezését illetőleg meggyeznek. A két utóbbi rajzból pedig világossá lesz, hogy úgy a vár, mint a város egész a visszavételig megtartotta régi képét. Épületei úgy szólván hiány nélkül fennmaradtak. Nem a török pusztította tehát el. De tönkre tette azokat a hosszas ostrom, úgy, hogy a kereszténynek kezébe már csak az összelőtt városnak a fentebb rajzolt romhalmaza juthatott.

A mi pedig a török hódoltság e tiszántúli részének politikai (kerületekre való) beosztását, a lakosság számát stb.-t illeti, ezekre

¹ I. m. 8. 1.

² Közölve: Magyarország vármegyéi és városai: Bihar vármegye és Nagyvárad című kötetének 521. lapján.

³ *Szilágyi S.* A magyar nemzet története. VII. köt. 81. lapon szintén közölve egy rajz «Nagyvárad a XVII. század derekán.» (Egykorú fametszet után.) Ez tehát még a török foglalás előtti időből való.

nézve Schwegler utal azokra az 1660-ban, a vár török kézre jutása alkalmával, Debreczenbe került iratokra, a melyekben mindezek részletesen írva találhatók.

II. A vár őrsége.

Várad őrségét, melyről a Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs 1877-i évfolyama a császári és királyi hadilevéltárban levő feljegyzések alapján csak általánosságban emlékezik meg,¹ — «körülbelül 3000» főnyire tévén azt, — Schwegler kézírata táblázatban, részletesen tünteti fel.

Az érdekes kimutatás a következő: A török birodalom összes katonasága között az első helyet foglalják el a janicsárok. Ezeket tartják a birodalom oszlopának.² Volt belőlük Váradon két fajta, ú. m. a rendes csapatok (ordinarii) és a rendkívüli csapatok (extraordinarii, sive campestris, aut constantinopolitani).

A janicsárok rendkívüli csapatait (extraordinarii) alkotják azok, a melyeket — a rendes csapatokon kívül — vagy a hadseregtől, vagy közvetlenül a portától küldöttek valamely ellenségtől való félelem miatt, vagy általában háborús időben valamely erődítmény segítségére. Ezekből volt Váradon hat csapat — század — (odæ, sive cohortes).

¹ 272. lap. Egyébként talán nem lesz érdektelen, ha a nevezett feljegyzésnek idevonatkozó részét szó szerint közlöm: «Az erősségnek, mely lövészerrel és élelemmel jól el volt látva, körülbelül 3000 főnyi őrsége volt, 60—80 ágyúval; azonkívül védelméül szolgáltak a szilárdan álló Gyula és Jenő, Temesvárnál pedig 6—8000 tatár állott, akiket a szeraszkir a zalánkemeni csata után ennek az erősségnek és Nagyváradnak a fedezésére Thököly alatt oda küldött.»

Szó van még egy későbbi helyen az őrség számáról, t. i., hogy a várnak bombázása november 3-áig olyan kitünő eredménnyel folyt a keresztényekre nézve, hogy a vár őrsége 1500 szolgálatra alkalmas emberre olvadt le. (Dsebedsi Husszein török fogoly állítása. Kriegs-Archiv, Fasc. XI; 7b.) I. m. 273. l.

Ugyanez a feljegyzés a vár megadásánál 2000 főnyi őrségről, s ugyanakkora számú lakosságról tesz említést. 281. lap. A győztes sereg által a várban talált ágyúk száma 64 volt. I. m. 282. lap.

² A janicsárokat különben a keresztények gyermekei közül sorozták. Salamon F. Magyarország a török hódítás korában. 1886. 119. l.

Az elsőben, melynek élén maga a jani- csárok agája, Hasszán aga állott, vult.	180 ember
A másodikban vult	96 «
A harmadikban vult	88 «
A negyedikben vult	60 «
Az ötödikben vult	80 «
A hatodikban vult	65 «
Összesen	569 ember

A rendes katonaságot (ordinarii) alkották azok, a kik állandóan egy várat, vagy erősséget őriztek és sohasem, vagy csak ritkán cserélték fel őket.

Ilyen csapat — század — (odæ, sive cohortes) volt négy:

Az elsőben vult	66 ember
A másodikban vult	69 «
A harmadikban vult	66 «
A negyedikben vult	60 «
Összesen	261 ember

Vagyis volt a megszállás elején janicásár Váradon összesen 830 ember.¹

A gyalogságnak a második fajtáját alkotják azok, a kiket «hissarelus»-nak (hizsáre) neveznek, s a kiknek kötelessége a vár, vagy erődítmény (arcis, seu fortaliti) kapuinak az őrzése. Ezeknek a kapitánya a várparancsnok, — castellanus, — a kit a törökök «dizdar»-nak neveznek; egy zászló alatt vannak mindannyian.

Volt pedig Váradon ilyen 150 ember.

A gyalogság harmadik nemét «asappus»-nak, — azáb — nevezik. Ezek a város, vagy a palánkok kapuit őrzik. Az azábok önkéntesek voltak, még pedig olyanok, a kiknek nem voltak feleségeik. (Azáb = nőtlen.) A törökök egyik törvénye szerint ugyanis «dicséretes, hogy főképp nőtlenek vegyenek részt a harczban.»²

¹ *Salamon F. i. m. 130.* la pján Váradon 4 odát, 622 janicásárt említ. (Oda = század.)

² *Salamon F. i. m. 1864. 115. l.*

Ilyen csapat (cohors) volt Váradon — az öt kapunak megfelelőleg — öt. És pedig:

az elsőben volt	90 ember
a másodikban volt.....	85 «
a harmadikban volt	80 «
a negyedikben volt	65 «
az ötödikben volt	60 «
Összesen	<u>380 ember</u>

A gyalogságnak a negyedik fajtája voltak a «martialis»-ok, martialócsozok; legtöbbször róczok, mindenféle szolgálatra rendelvek.¹ Legeltetésre alkalmas időben, midőn a lovakat a mezőre kiterelhették, ők voltak kötelesek őrizni a pasának a lovait. Egy zászló alatt voltak.

Ezek csapatában (cohors) volt 150 ember.

Voltak még a gyalogosok csapatában a «tormentarii» — pattantyúsok — és a «pyrobolarii» — gránátosok, — három zászló alatt. A «tormentarii», a kiket a törökök «topesi»-nak — ágyús — hívnak, a hajítógépeknél teljesítenek szolgálatot.

Ilyen volt egy zászlóaljban 66 ember.

A «pyrobolarii», — törökül «esebekesi» — a gyújtógépeket, bombákat s a puskaortot kezelik. Ezek két csapatot (cohors) alkottak.

Az elsőben volt	40 ember
A másodikban volt	36 «
Összesen	<u>76 ember.</u>

Az egész gyalogságnak a száma kitesz tehát összesen eddig 1652 embert. Hozzászámítva még a hadiszertár (armamentarium) körül szolgálókat teljesítőket, lesz a gyalogság teljes száma 1682 ember.

A várban levő lovasság számát a következő kimutatás tünteti fel:

¹ *Salamon F.* i. m. 1864. 238. l. azt írja: Már Szulejmán idejében vesznek fel állandó béke idején is szolgáló katonáknak kevés számú kereszttyént a török seregbe, s ilyenek azok, kiket martialócsoznak neveztek. A magyarországi várakban is voltak ilyenek, s úgy látszik, oly szervezettel, mint a janicsárok, külön tisztek alatt, külön «odá»-kra osztva, s rendes zolddal.

A törökök lovassága között a legelső helyet foglalják el a «saimi» (zaimok), a kik, — mint szabad nemesek, — semmiben sem függnek az alai bégtől; a hatalmuk alá tartozó vidék fölött teljhatalommal rendelkeznek; birtokában vannak a «ius sanguinis»-nek; őket illették a kivetett pénzbírságok.¹

Ilyen volt Váradon 30 ember.

Utánuk következnek a «Sipahi» (szpahik), a kik a saját birtokaikon, vagy a nekik alávetett területeken kisebb pénzbírságokat róhattak ki. Azonban nincs «ius sanguinis»-uk; ezt, s a súlyosabb bűnügyeket illetőleg az alai bég alá rendelvek, a ki egyébként a pénzbírságot a szpáhikkal megosztja.²

A szpáhiknak, a kiknek kapitánya az alai bég, egy zászlóaljuk volt.

Volt pedig ebben a zászlóaljban 366 ember.

Utánuk a harmadik helyen vannak a «Ghunulli»³ (gönüllük)¹, valamennyien egy zászló alatt, élükön egy agával.

Volt ilyen 400 ember.

A negyedik helyen következnek a lovasok között a «Peschli»⁴, akik egy asperus-szal (oszpóra-val) kevesebb fizetést kapnak, mint a gönüllük. Ezeknek öt csapata (cohors) volt. És pedig

az elsőben volt	90 ember
a másodikban volt	80 «
a harmadikban volt	80 «
a negyedikben volt	75 «
az ötödikben volt	70 «

Összesen 395 ember.

Várad összes lovasságának a száma tehát 1191 ember.

¹ *Salamon F.* i. m. 113. lapján azt írja, hogy a 20,000 oszporánál több jövedelmet hajtó birtokot neveztek «ziamet»-nek, s birtokosát «zaim»-nak. A szubasik, a szpáhik őrmesterei, s az alai bégek, kik a szandzsákbégek alkapiányai voltak, birtak ziameteket. A ki 15 ellenség-fejet, vagy 15 nyelvet tudott szerezni, ziametet ka pott jutalmul.

² A zsoldos lovasok, vagy zsoldos szpáhik dandárai hasonlóképen a keresztén gyermekekből neveltettek. *Salamon* i. m. 109. l.

³ Gönüllü = bátorszívűek. *Velics* Török kincstári defterek. I. XXIX. l. Tulajdonképen önkéntesek.

⁴ Salamonnál «beslü».

Volt ezenkívül két csapat (cohors) Egerből és pedig az egyik gyalogos, a másik lovas.

A gyalogosok csapatában volt 230 ember

A lovasok csapatában volt 103 «

Volt még egy csapat (cohors) Szent-Jobb-ról, — melyet a törökök «Sentsoi»-nak neveznek, — továbbá, a kik a szomszédos helyekről ide összejöttek. Ez a csapat kitett összesen 437 embert.

Várad összes katonaságának, a gyalogságnak és a lovasságnak a száma tehát lesz együttesen a megszállás előtt 3643 ember.¹

III. Az őrség élelmezése és ellátása. Adónemek. Vámok.

A janicsárok mindannyian, — úgy a tisztek, mint a közkatonák, — minthogy ezeket a porta rendelte, illetve küldötte ki évenként, a szultán kincstárából kapták a fizetésüket.

A zaimok és a szpáhik pedig a saját birtokaikról éltek.

A szpáhik részére kiadott rendelet, illetve törvény értelmében minden szpáhinak háromezer oszpora volt a fizetése évenként. Ezt az összeget a meghódított területnek a lakói fizették. És pedig kiki arányosan annyival járult hozzá, hogy az említett összeg kijőjjön. Kimondották azért, hogy mindegyik alattvaló, a kinek a birtoka tehermentes, elegendő szénán, árpán és fán kívül öt egész tallért köteles fizetni szpáhijának. Azonkívül mindenből, a kicsiny dolgokból épen úgy, mint a nagyokból, otthon és a mezőn egyaránt tizedet kellett adnia. A sertések után pedig, — minthogy a töröknek ezt enni tiltva volt, — pénzt fizettek. A kinek rendes mezei laka (villa) is volt, hadjárat esetén öt tallért tartozott adni szpáhijának.

A zsellér pedig, a kinek majorja, vagy háza nem volt, a falu szpáhijának csak egy tallért fizetett, azonfelül egy oka vaját és egy szekér fát.

A többi katonaság, — a lovasok épen úgy, mint a gyalogosok, — készpénzben kapta a zsoldot; ámbár a birtokosok a tisztek-

¹ Hogy az ostromló sereg száma mennyi volt, s milyen ezredekbe állott, erről pontos adataink még eddig nincsenek. *Bunyitay* i. m. 72. l.

nek olykor-olykor adtak ajándékot, nem ugyan kötelességből, csupán érdemeiknek a megjutalmazásául.

A gönüllük naponkint 15 oszporát, azonfelül jó esztendőben két nagy véka árpát kaptak.

A beslük naponként 14 oszporát és jó esztendőben két véka árpát kaptak.

A hiszszárék és az azábok fizetése volt naponként 7 oszpora.

Azok a falvak, melyek a zaimok és a szpáhik hatalma alá tartoztak, még más, rendkívüli adó fizetésére is kötelezve voltak, ugyanis minden hadjárat esetén bizonyos összeget kellett fizetniök. Béke idején pedig, ha a porta valamelyik agát, vagy csauszt a pasához küldötte, kiki méltóságának, vagy vagyonának megfelelően ajándékokkal látta el.

Ezeket a költségeket, még ha néhány ezer aranyat kitett is, az alattvalóknak mind meg kellett fizetniök.

Minthogy pedig Váradon és Olasziban az utak mind fákkal voltak szegélyezve, a midőn a körülfekvő falvak valamely közös munkára összejöttek, fákat is tartoztak magukkal hozni, kötelesek voltak azokat elültetni, s a hol szükséges volt karókkal is körülvenni.

Váradnak a török uralom idejében, háromféle jövedelme (vámja) volt. Az elsőt a várban szedték. Ez a szultánt illette, s az ő kiadásainak a fedezésére szolgált. A második a nagyvezéré volt, ehhez tartozott Diószeg vára is sok más faluval együtt; különösen pedig a bihari dombvidékről gyűlt be sok pénz, szüret alkalmával. A harmadik volt Ali pasáé, a győzőé, a vár elfoglalójáé, a ki az egyes falvakból szintén igen sok adót szedett össze.

Vásárokat évenként kétszer tartottak. Nem ugyan magában az erődítményben, hanem az alatta elterülő Szőlősön, a jenői kapun kívül.

A hetivásárokat kedden, az évenkintieket a város szentjének és Egyednek napján (szept. 1.) tartották, mely napokon a szeke-
rek és állatok után a bócsai hídnál igen sok pénzt szedtek össze.

Hogy pedig az egyesekért mit kellett fizetni, a következőkben találjuk.

Országos vásárok alkalmával úgy a vevő, mint az eladó a portéka után adót tartozott fizetni. A vásárolt tárgyra az adó

lefizetése után vörös jelzést tettek, minek utána azokat a tárgyakat kiki elvihette. A váradi præsiariusok — őrséghez tartozók — azonban ez alól kivétettek.

A bócsai hídon átmenő minden egyes szekér után fizettek 10 asperust (osporát), azaz 6 cruciferust.

Minden ló után fizettek 5 asperust, azaz 3 cruciferust. Az ökör után, — ha a bócsai hídon túl adták el, — vevő tartozott fizetni 50 asperust, a mi osztrák pénzben kitesz 30 cruciferust.

A leölésre szánt állat után fizetett a mészáros 10 asperust, a mi kitett 6 cruciferust.

A leölés után szintén tartozott fizetni a mészáros 10 asperust = 6 osztrák cruciferust.

A tehén után ugyanazt kellett fizetni, a mit az ökör után.

A juh, kecskebak, vagy a nőstény kecske után kellett fizetni 4 asperust.

A gödölye és bárány után a mészáros nem fizetett semmit, de a piacon az említett állatok után úgy a vevő, mint az eladó külön-külön 3 asperust fizetett.

Egy korsó bor után, a melyet a keresztyének a lakásukra hazavittek, — ha még a saját szőlőjükből is, — 75 asperust tartoztak fizetni, a mi osztrák értékben kitett 45 cruciferust.

A méznek tonnája után fizettek 25 asperust, azaz osztrák értékben 15 cruciferust.

Bármiféle csomag, — németül «Pallen» (Ballen) — után fizettek a vásárban 86 asperust, azaz 57 cruciferust.

Volt ezenfelül az adás-vevésnél még más szabály is. Tudniillik ezer asperus érték után 50 asperust, vagyis 30 osztrák cruciferust kellett fizetni.

A megrakott kocsi után fizettek 20 asperust, azaz 12 osztrák cruciferust.

A lóra helyezett teher után fizettek 5 asperust, azaz 3 osztrák cruciferust.

Úgy a ló-, mint az ökörbőrért a vevő is, meg az eladó is fizetett külön-külön 15 asperust, a mi kitett 9 osztrák cruciferust.

A juh, vagy kecskebőr után fizetett a vevő 3 asperus vámot.

A kósó után fizetett a vevő 3 asperust.

Egy vég posztó után fizetett a vevő 5 asperust, azaz 3 cruciferust.

Egy oka dohány után fizetett a vevő 2 asperust.

Egy oka selyemfonál, — «gespunnenes baumbwollenes garn» — után fizetett a vevő 2 asperust.

Egy pár lebbeli, — csizma — után fizetett a vevő 3 asperust.

Pokrócz, — «Kotzen» — után fizetett a vevő 5 asperust, = 3 osztrák cruciferust.

Egy takaró — «baumbwollenes decken» — után fizetett a vevő 17 asperust = $9\frac{2}{3}$ cruciferust.

Vörös, női mellény — camisola — után fizetett a vevő 5 asperust, azzaz 3 cruciferust.

Ennivalók, mint alma, körte, dió, s a zöldségek után nem kellett vámot fizetni.

IV. A magyar korona jogai a török hódoltság tiszántúli részében.

Tudjuk, hogy a töröknek behódolt területek és a tulajdonképeni magyar királyság között mindvégig fennállott a kapcsolat, a mennyiben t. i. a magyar király jogai — némi tekintetben, — a hódoltság területén továbbra is érvényben maradtak.¹ Sőt az adózást a szultán és a magyar király között kötött szerződések szabályozták. Ezek a szerződések az egész magyarországi hódoltság területére nem egyformán állottak. Így a tiszántúli hódoltság területén, melynek élén majd a gyulai, majd a temesvári, majd pedig a jenői pasa állott, — s melyhez Nagyvárad is tartozott, — a magyar királyt a következő adók és jogok illették :

1. pont.

Eleintén az említett területen évenként minden ház után hatvanöt oszpora adó — közönségesen Haussteuer, — volt fizetendő, és pedig Szent György (ápr. 24.) táján. Későbbben azonban

¹ L. erre nézve részletesen *Salamon F.* i. m. 310. és köv. l.

ezt az adót még 10 oszporával fölemelték, úgy, hogy évenként minden ház után 75 oszporát kellett fizetni.

2. pont.

Minthogy az egész országban fennmaradt az a régi szokás, hogy mozgósítás esetén a hadi költségekre minden ház után egy forintot kellett fizetni, mely adót közönségesen hadiadónak, Kriegssteuer-nek neveztek, ennélfogva ez álol a behódolt váradiak sem voltak mentesek, hanem az említett összeget épen úgy megfizették.

3. pont.

Minthogy régi szokás szerint a behódolt budaiak minden ház után Szent György nap (ápr. 24.) táján 20 oszporát, Szent Márton nap (nov. 11.) táján pedig ismét 20 oszporát fizettek, amit portaadónak neveztek, ennélfogva a királyi rendelet értelmében az említett adót a behódolt váradiak is épenúgy kötelesek voltak fizetni.

4. pont.

A gyümölcs, gabona, zöldség és más egyéb természetett dolgok után a törvény szerint tized volt fizetendő. Mégis, ha valamely mohamedánusnak volt szőlője, az nem tizedet, hanem az egész szőlő után öt oszporát fizetett. Ha pedig az ilyen szőlőt kereszttyén ember megvette, a szokásos tizedet le kellett fizetnie.

Ha azonban a muzulmán, a kit a tized illetett, a bort vonakodott elfogadni, a decima helyett minden egyes akó bor után öt oszporát kapott.

5. pont.

Más volt a census a szántóföldek után, a melyet márcziusban kellett fizetni.

Szokásban volt ugyanis, hogy a helységhez tartozó minden egyes telek után 22 oszporát fizettek. Azok után pedig, a melyek művelés alatt állottak, tizenkettőt.

A telkeket három osztályba sorozták. Az elsőbe tartoztak

azok, a melyek nem voltak nagyobbak 60 jugerumnál ; a másodikba azok, a melyek 80, vagy 90 ; s a harmadikba azok, a melyek jugerumból állottak. Az osztályozás egyébként a föld termékenysége alapján történt. Az itt említett jugerum hosszúságában és szélességében 40 lépést tett ki.

Ha valamely mohamedánusnak nem messze a várostól volt telke, s azon ürügy alatt, hogy nem földművelő, hanem városi polgár (a városban lakik), attól a telektől nem akart adót fizetni : nem volt felmenthető ez alól, mivel az adót nem a személy, hanem a föld után szedték. Ha azonban a telket műveletlenül hagyta, akkor az említett adót nem kellett megfizetnie.

6. pont.

Egy méhkas után egy oszporát, öt után egyenkint a felét fizették decima gyanánt. Ezt az adót aratás idején kellett beszedni. A mely helynek a fennhatósága alá tartozott az a telek, a melyen a méhkas volt és a kinek a területén a mézgyűjtés idején állott, azon hely urának tized volt fizetendő. Megjegyzendő azonban, hogy, ha a méhkas a mézgyűjtés idején más területen, s az adó beszedése idején ismét más területen volt, akkor a tized fele itt, a másik fele pedig amott volt fizetendő.

7. pont.

A régebbi időben szokássá vált, s ezt a szokást szentesítették is a régebbi rendeletek, hogy két malacz után egy oszporát fizettek decima helyett. Nem sokkal később azonban egy királyi rendelet meghagyta, hogy minden egyes malacz után egy oszpora fizetendő ; ez a rendelet ezen a tiszántúli részen is életbe lépett. Tehát ettől fogva a hódoltságban élő keresztyének minden egyes malacz után egy oszporát fizettek. Ha pedig a malaczt leölték, minden egyes után két oszpora volt fizetendő. Ha eladták, adó gyanánt szintén két oszporát fizettek.

8. pont.

A királyi törvények elrendelték, hogy minden ház köteles a falu, vagy város urának egy szekér fát szállítani, vagy pedig a fa

árát pénzben megfizetni. A szántóföldek vagy kertek után pedig, ha abba dinnyét, ugorkát, vagy más effélét vetettek, két oszporát kellett fizetni.

9. pont.

A nagyobb malmok után az adó harminczkét, a kisebbek után tizenhat oszporában volt megállapítva.

10. pont.

Ha a hódoltságban valakinek a háza mellett még kertje is volt, a gyümölcs után, a melyet ott termelt, nem kellett megfizetni a tizedet, ha maga használta el. Ha azonban a gyümölcsöt eladás czéljából a piacra vitte, a tizedet meg kellett fizetnie.

11. pont.

Régebben az volt a szokás, hogy a területeknek az urai az aratás és a szüret idején az engedélyért a meghódítottaktól két-három oszporát kicsikartak, s a tizedet sem fogadták el természetben, hanem azok helyett a meghódítottak bizonyos összeg pénzt helyeztek letétbe, s még csak az összes járandóságot be nem fizették különféle végrehajtási díjakkal zsarolták őket. Azonkívül az alai bégek, a bírák és vajdák kényszerítették a meghódítottakat, hogy ígás barmaikkal, s lovaikkal napokon át szénát, s fát hordjanak, s más efféle szolgálatokat teljesítsenek; nemkülönben takarmányt, kenyeret, húst, tyúkokat, s más egyéb élelmiszert hamis ürüggyel, s erőszakkal raboltak el. Régebben az ilyen és hasonló méltánytalanságok, igazságtalan zsarolások s zabolátlanságok miatt nem volt szabad ellenkezni, vagy az elől kibujni. Újabban azonban súlyos bírságolás és büntetés terhe alatt szigorúan eltiltották az efféle visszaéléseket, zsarolásokat a hódoltság ezen részében is.

12. pont.

A házassági törvény értelmében az eljegyzett leányért hatvan, az ujólag eljegyzett özvegy asszonyért harmincz oszpora volt fize-

tendő. Ha az illető szegény volt, akkor az említett összegnek csak a felét fizette. Hogy pedig ez a pénz kit illetett, az a menyasszony apjától függött. Ugyanis a kinek a hatalma alá a menyasszony atyja tartozott, ez az eljegyzési pénz azé az úré volt.

Az özvegyekre nézve más szabály volt érvényben. Tudniillik a melyik birtokon, vagy faluban az esketés történt, az eljegyzési pénz annak a birtoknak, vagy falunak az urát illette.

13. pont.

A juhok után fizetett adó mértéke a következő volt. Bármely falunak a lakói két bárány után egy oszporát fizettek, még pedig áprilisban, a mikor tudniillik a bárányokat a juhoktól egészen külön választják. Ebben a kerületben azonban meg volt állapítva, hogy az olyan juhok után, a melyek az egész esztendőn keresztül egy helyen tartattak, öt után fizettek egy oszporát, vagyis száz juh után húszat.

A legelők után a census ez volt: Ha a legelő, a melyen a nyáj legelt, a nyáj tulajdonosáé volt, akkor a legelő után adó gyanánt, bármekkora volt is a nyáj, egy közepes nagyságú juhot adott. Ha azonban a nyáj idegen területről való volt, akkor a legeltetési adó, ha a nyáj nagy volt, akkor egy nagy, ha közepes volt, akkor egy közepes, s ha kicsiny volt, akkor egy kicsiny juh volt. Ezen rendelkezéseknek ellenszegülni bárkinek szigorúan tilos volt.

14. pont.

A juhnyájak és a szarvasmarhák őrizetére vonatkozó szabály a következő volt:

Ha valamely ökör, ló, vagy öszvér másnak a vetésébe ment, akkor az állat tulajdonosa a föld gazdája számára a szántóföld körül öt fát volt köteles ültetni, meghatározott távolságra egymástól, s azon felül öt oszporát fizetett bírság gyanánt. Ha tehén tévedt a vetésbe, a telek gazdája részére négy fa volt ültetendő és négy oszporát kellett fizetnie bírságul. Ha csikó, vagy borjú ment a vetésbe, minden egyes után egy-egy fa volt ültetendő, s egy-egy oszpora bírságul fizetendő. Ha juh ment a tilosba, kettőért kellett

ültetni egy fát, s fizetni egy oszporát. Ha az említett büntetéseket megfizették, akkor az állatot megölni, avagy fülét, vagy farkát levágni tilos volt, hanem csakis az előírt módon volt szabad elégtételt venni.

Abban az esetben, ha valaki az állatot, szarvasmarhát, megölte, vagy ütés által megsebesítette, s tettét azzal okolta meg, hogy az állatot onnan már többször elzavarta, s bírságot nem követelt, akkor a bírónak volt kötelessége megvizsgálni, vajjon volt-e akkora a szántóföldben tett kár, mint a mennyit az az állat megért. Ha az okozott kár kisebb volt, akkor, a ki az állatot agyonütötte, érette értéke szerint megfizetett.

Ha pedig valakinek a faluhoz közel, vagy a falun belül, avagy ahhoz a vízhez közel volt vetése, a hol az állatok és szarvasmarhák inni szoktak, azt bekeríthette, ha ezáltal másnak kárt nem okozott. S ha a vetésben mégis valami kár esett, azért senkit nem okolhatott, s az állat tulajdonosa semmi kártérítést nem tartozott fizetni.

Ha valaki a szarvasmarhát, vagy egyéb állatot éjszaka behajtotta a vetésbe, vagy pedig a kerítést összetörte, hogy az állatok bemelessenek, akkor kártérítésre köteleztetett, s azonkívül bírságot is tartozott fizetni. Ha azonban az illető szegény volt, akkor testileg bűnhődött.

15. pont.

Ha valamely alattvaló a földművelésre alkalmas területet valamelyes okból három éven át műveletlenül hagyta, s így a tized nemfizetéssel a szpáhinak vagy urának kárt okozott, akkor az a telek a birtokostól elvehető, s másnak adható volt. Ha azonban az előbbi tulajdonos az okozott kárt hajlandó volt megtéríteni, s a földet művelni akarta, akkor másokkal szemben elsőbbségi joga volt, s birtokát visszakapta.

Ha a telek művelését a víz vagy más olyan körülmény akadályozta, mely a földművelést nyilvánvalóan lehetetlenné tette, akkor a birtokot nem lehetett elvenni, még kevésbbé másnak adni. Legelőnek s szénatermelés céljából azonban meg lehetett hagyni a birtok egy részét műveletlenül.

16. pont.

A makkosok után is meg volt állapítva a census. Voltak ugyanis hegyek, melyeknek erdői után adót kellett fizetni. És pedig a szabály a következő volt: Ha a malaczkok hosszú ideig, éjjelnappal a makkosban voltak, akkor mindegyik malacz után egy oszpora volt fizetendő. Az olyan malaczkok után azonban, a melyek hat hónapnál nem tovább és csak nappal voltak a makkosban, este pedig a faluba visszatereltettek, nem kellett fizetni semmit. Ha pedig az erdő gazdája azt tapasztalta, hogy a malaczkok az erdő fáiban kárt tesznek, azokat onnan elzavarhatta. A legtöbb hegyi erdőben azonban a legeltetést nem gátolta senki.

17. pont.

A behódolt keresztyének közül azok a kirendelt vagy választott bírák, előljárók és más hivatalnokok, a kik az adót és a különféle járandóságokat beszédtek vagy más közhivatalt viseltek, — szolgálatukra való tekintettel, — az említett terhek alól felmentettek; a házadót, valamint a katonai adót azonban — éppen úgy, mint mások — ők is megfizették.

Ha valaki kihágást követett el vagy a büntetésnek ellenszegült, akkor — ha gazdag volt — száz, ha szegény volt, ötven oszporára büntették. A kik nyakkalodára — fagallér — esetleg halálos büntetésre voltak ítélve, azokat a tanácsnak tudtával s beleegyezésével átadták az alai bég embereinek, hogy a bűn nagysága szerint büntessék az illetőket.

18. pont.

Az említett kerületekben a behódoltak közül sokan jelentkeztek a szpáhiknál, a kik bármiféle foglalkozásra vállalkoztak, leggyakrabban pedig kereskedést folytattak. Abbanhagyván a földművelést és a termelést, csekély jövedelmük miatt a szpáhihoz fordultak munkáért, nehogy a nehéz megélhetés folytán a vidéken inséget idézzenek elő.

Egy királyi rendelet elrendelte tehát, hogy ezek az említett emberek nem tizedre, hanem a tizednek megfelelő összeg megfize-

tésére köteleztessenek, kiki vagyonának és állásának megfelelően. A decima helyett járó, említett pénzösszeg beszolgáltatásának ideje «Rus kassem» volt, mely idő Szent Márton napja tájára (nov. 11) esett.

A földművelők között a mértékekre nézve is nagy volt a különbség. Némelyek ugyanis kis, mások nagy mértéket fizettek. Hogy tehát az egyenlőség mégis megőriztessék, a királyi rendelet meghatározta, hogy a mérték negyven oka legyen, azaz kilenczven osztrák font, melynél többet vagy kevesebbet adni szigorúan tilos volt.

19. pont.

Minthogy az elhanyagolt és elveszett birtokok és elkobzott jószágok és a szökevények után befolyó jövedelem csekély volt, a királyi bőkezűség folytán ez a pénz is a szpáhiknak vagy a falu birtokosának engedtetett át. Kimondatott azért, hogy ha csak az említett pénz összege a tízezer oszporát meg nem haladja, az nem az állampénztárba vagy az uralkodó magánpénztárába fizetendő, hanem maradjon meg a szpáhiknak.

20. pont.

A viasz mindenütt vagy a kincstárt, vagy a császári magánpénztárt illette ; éppen azért a köz- és magánember egyaránt megállapítani tartozott, hogy kinek kell azt a meghatározott értékben beszolgáltatni, a honnan azután ismét eladásra került.

Éppen azért nem volt szabad a falvakban a behódoltaktól viaszt erőszakkal kicsikarni.

21. pont.

Idők folytán szokásba jött, hogy évenként választottak minden egyes faluban bírót, a ki az év végén köteles volt lemondani. Így ebben a hivatalban egymást felváltva követték a falu lakói.

A bírák pedig éppen úgy, mint bármely más falubeliek, úgy az ingatlanok, mint a személy után járó adókat, a melyek a kincstárt illették, tartoztak megfizetni. Más, rendkívüli adófizetéstől és a tizedektől azonban mentesek voltak.

22. pont.

A réteket és legelőket illetőleg a következő eljárást kellett követni. Ha a rétet már lekaszálták, s a szénát onnan elhordták, akkor az állatokat a legelőről elűzni, vagy azokat a szabad járásban ott akadályozni tilos volt.

23. pont.

A pénzbírságok és hasonló dolgok azokban a falvakban, a melyek a kincstárnak, a pasának vagy a zaimoknak voltak alávetve, közvetlenül a falu urához tartoznak. Azokban a falvakban pedig, amelyek a szpáhiknak vannak alávetve, fele részben az alai béghez, fele részben pedig annak a falunak a szpáhijához tartoznak.

24. pont.

Mint hogy ezen a tájon, egészen a Tiszáig hajózható folyó nincsen, a halászatra a tizedek — valamint más, erre vonatkozó dolgok is — megállapítva nincsenek, hanem mindenkor a pasa tetszésére bízzák.

V. A vár ostroma az 1691. év végéig.

A keresztyének serege 1691 október 12-én érkezett Várad alá. A váradiak már jó előre tudtak ezek jöveteléről, készültek is az ostromra, sőt segílyt kérő csauszt is küldtek a portára. A császári seregek azonnal hozzáláttak a vár körülrörolásához.¹ A közelben fekvő Szent István nevű hegyen néhány nagyobb ágyút és mozsarat helyeztek el,² melyekkel a várost és a vár falait háborgathatták. Egyszersmind megkezdték a futóárkok készítését Olaszi felé, mely helyet a megszállás hetedik napján — minekutána az ellenség már felgyújtotta — el is foglaltak, s örséggel raktak meg. A következő napon átkeltek a Kőrösön és a Pecze vizén, s magát a várost tá-

¹ Tulajdonképen a vár már 1689 óta ostromzár alatt állott. *Szilágyi* A magy. nemz. tört. VII. 492. l.

² *Bunyitay* V. i. m. 70. l. 10 ágyút és 2 mozsarat említ.

madták meg. Néhány napi nehéz küzdelem árán a kapuig jutottak. Kétségbeesett védelem után a török ezt is felégetvén, teljesen megsemmisítette, s így került ez is egy heti viadal után a mieink kezébe. Most aztán teljes erejükből a vár ellen fordultak.

A szép városnak a pusztulását követő negyedik napon (okt. 27.) kezdtek meg a vár lövését az ágyúkból és mozsarakból, s néhány nap és éjjel leforgása alatt több ezer golyót löve a várra, rettenetes pusztítást idéztek elő. Emberi és állati testek, letépett kezek, lábak, fejek röpködtek a levegőben. A makacsul védekező törökök azonban a rémítő veszedelemnek és a mérhetetlen kárnak ezekben a napjaiban sem akartak hallani a vár feladásáról. A keresztyének felszólítását két ízben is visszautasítván, embereiket felelet helyett fegyverrel úzték vissza.

Bádeni Lajos Vilmos örgróf azonban éppen nem csüggedve a vár bevehetését illetőleg, sőt még inkább ösztönöztetve, elrendelte a már fogyófélben levő bombáknak és ágyúgolyóknak a pótlását. Majd több napon keresztül a magyarok által Csonka-kapunak, a törökök által pedig Tzingijnianum-nak nevezett kapu jobb felől levő bástyáját lövette, melynek felső részét el is pusztították. Minthogy pedig már a közeledő hideg tél kezdte éreztetni erejét, tábornokaival tanácsot tartva, elhatározta, hogy a vár körülzárásához megteszi az előkészületeket. Egyszersmind erről a császári udvart úgy levélben, mint élőszóval is értesítette.

A míg a keresztyén seregek a körülzánczolás munkáját végezték, addig a tatár csapatok, élükön Galga szultánnal, a törökök pedig Topal Hussain basával, s a Thököly-féle felkelőkkel, kik között maga Thököly is ott volt, majd Jenőre, majd meg Gyulára mentek, a segélynyújtásnak a módját keresve, s bár egy részük Várad felé is egészen a ker. seregek előőrseiig jött, a császáriakkal megütközni még sem mert, sőt rövid idő multán teljesen visszavonult. Váratlan eltávozásuknak az oka — a mint későbbben a menekülőktől és a foglyoktól kitudódott — nem csupán a legrettentőbb éhség, hanem a vezérek között keletkezett egyenetlenség is volt, minek következménye az lett, hogy kevésel utóbb Kemenpes Ahmet basát, aki azelőtt Nándorfehérvár főparancsnoka volt, megfojtották.

A Thököly-féle csapatokból — Temesvár felé való visszavonulása közben — 30—40, sőt több emberből álló csoportokban sokan

Szegedre, Szolnokra és a keresztyének táborába menekültek, gyalogosok és lovasok egyaránt. Ott majdnem mindannyian a Molnár-ezredhez és a magyar lovas csapatokhoz osztattak.

Miután a körülzárolással elkészültek, s mozsarakkal, ágyúikkal és más szükségességekkel ellátták magukat, ezer német gyalogost és kétszáz lovas, továbbá a Molnár-ezredet néhány száz magyar huszárral és szentjobbi hajduval Olasziban helyezték el.

Mindezeket így elrendezve, november 15-én a váradi mezőkről a tábor megindult Debreczen felé.¹ A váradiak — kik között több, mint kétezer fegyveres volt — bosszankodva a körülzárás miatt, a várból ki-kitörték, s az elpusztult városban található vagy a keresztyének által hátrahagyott fákat szedték össze.

Midőn a tatár kán és a szeraskir a török katonasággal Várad alól visszafordult — mint fentebb említettük — elhatározták egymás között, hogy a hadi dolgokban nem eléggé járatos Abdi Lathif basa helyébe alkalmasabb embert állítanak és pedig Ibrahim basát, a ki jelen volt Buda, majd pedig Nándorfehérvár megszállásánál, ez utóbbi helyen el is fogatott, s Steinau generálishoz került, később azonban 6000 arany váltságdíj árán szabadon bocsáttatott. Mindezt Gyuláról a lehető leggyorsabban levél által tudtul adják a váradiaknak, hogy t. i. a régi basát állásától megfosztják, az újat pedig Gyulára rendelik, hogy innen — alkalom adtán behatolván a várba — nekik segítséget vigyen.

Midőn erről a váratlan hírről Abdi Lathif értesült, követet küldött Drinápolyba, 12 lóval, két bájos leánnyal és becses ajándékokkal, hogy a portánál érdekében közbelépjen. Ugyanettől azt is üzenté, hogy a sereg által újonnan választott basa, a ki most Gyulán van, az ellenségtől való félelem miatt már régóta ott késlekedik, mi által Váradot végveszedelembe juttatja. A váradi katonaság ehhez a követséghez még négy embert jelölt ki és pedig Muharrem agát, Haszan zaimetet és két szpáhit, ú. m. Alit és Mehemmetet, hogy nem csupán a vár végzetes helyzetét vigyék hírül, s a segítséget sürgessék, hanem akár jó, akár rossz, de határozott választ is hozzanak.

Hogy mik történtek ezalatt Váradon, azokat részint a mene-

¹ Ectől kezdve az ostromló sereg főhadiszállása Debreczen volt.

küldöktől, részint a törökök által elbocsátott keresztyén foglyoktól tudjuk. Az az Ali nevű szpáhi pedig, a ki a fent említett követségben a portára küldetett, visszatértében fogságba jutván, mindezeket megerősítette. Ekképpen nyilvánvalóvá lett a keresztyének előtt, hogy Váradot karddal és bombával megadásra nem kényseríthetik. Éppen azért szükséges és felette fontos, hogy az ostromzárt tovább folytassák. Bádeni Lajos az ostromlók vezérévé, egyszersmind a tiszántúli hadak fejévé Styrheim gróf lovassági tábornokot tette. Midőn pedig a francia háborúk miatt a császári vezérre, Styrheimra a birodalomban, a Rajna mellékén lett szükség, helyettesül a tiszántúli hadakhoz Auersperg gróf rendeltetett, a ki már korábban is igen nagy szorgalommal dolgozott a vár körülszanczolásán. Bár őt valami fontos ügyben a császári udvarban elég sokáig visszatartották, de végre is december tizenhatodikán Debreczenbe szerencsésen megérkezett.

A következő napon a fentemlített Ali nevű török fogoly Várad alól Debreczenbe vitetvén, a legsúlyosabb büntetéssel való fenyegetés hatása alatt a következőket mondotta :

Igaz, hogy a váradi basa egy emberét a török portára küldötte. Vele volt ő is, s a másik három emberrel a temesvári basához ment, s ott a vár siralmas helyzetét, s napról-napra rosszabb sorsra jutását elmondotta. Az azt felelte, hogy csak viseljék állhatatos lélekkel a veszélyt, s ne kételkedjenek a segílyt illetőleg. Ő mindenképpen segítségükre fog menni. Egyszersmind két embert a portára küldött, a kik ismerve a kiállott sok szenvedést, ügyük érdekében annál nagyobb nyomatékkal dolgozzanak. Esküvel erősítette azonban, hogy a segílyről semmi biztosat nem hallott. Mert, hacsak magától az Istentől nem, de se a hazájukba visszatért tatároktól, se a törököknek a Nissa folyó alatt téli szállásra vonult seregétől segílyt a legkisebb mértékben sem remélhetnek. Gabonájuk van ugyan még néhány hónapra való, de a legnagyobb részét a tűz és a bombázás tönkre tette. A mi kevés fájuk még van, azt a legvégső szükség esetére tartogatják. Az őrség közül igen sokan betegségben pusztultak el.

Auersperg tábornok néhány nap mulva Váradra érkezvén, az őrsegeket s hadi állásokat megvizsgálta, s a melyeket hiányosaknak talált, kipótoltatta. A legnagyobb súlyt arra fektette az ostrom-

zárban, hogy az ellenségnek a várba jutását mindenképen megakadályozza. Ez idő tájban a várból többen a mieinkhez menekülvén, ezek egyértelműleg vallották, hogy a szükség napról-napra növekszik. Elpanaszolták, hogy ők az éhségtől kényszerítve, s a fa hiánya miatt jöttek ki a várból, a hol háromféle élelmiszert osztanak szét és pedig az előkelő állású embereknek búzát, a janicsároknak kétszersültet, a szegényeknek pedig már megdohosodott, élvezhetetlen kölest. Még a tisztek közül is sok elpusztult már a különféle betegségtől. Volt nap, a mikor húsnál több holttestet találtak, melyeket részint a tereken, részint a falakon temettek el. Az utcákat állati hullák borítják; már maguk a janicsárok is csüggedtek a kiállott sok szenvedéstől, s legfőbb kívánságuk, hogy valamiképen segíthessenek bajaikon.

December 23-án a jeni kapun mintegy 30 janicsár kijövén, meg akart szökni. Minthogy azonban a mieink észrevették őket, közülök kettő megsebesülvén, egy halott hátrahagyásával kénytelenek voltak a várba visszamenni. Ugyanezen időtájban Muharrem aga és Kamper szpáhi, a kiket a segélykérés miatt a török portára küldöttek, visszajöttek, s a néppel és a közkatonákkal elhitették, hogy a segítség rövid időn belül megérkezik. Titokban pedig a főembereknek őszintén megvallották, hogy a nagyvezir lábai elé jutván, Várad végzetes helyzetét eléje tárták, s könnyhullatások között kérték, hogy ezt az oly nagy fontosságú és nagyjelentőségű erősséget még idejekorán segítse meg. A nagyvezir azonban komor tekintettel végigmérvén őket, kemény szavakra fakadt: «Takarodjatok innen, kutyák! Lehetetlen dolgokkal engem hiába zaklattok! Menjetek vissza Váradra, s az utolsó csepp véretekig védelmezzétek magatokat, mert különben itt pusztultok el!» Ilyenképen minden remény elveszett a segítségre.

Minthogy Muharrem agát a nagyvezir felelete nem elégítette ki, a tatár kánhoz ment. Várad veszélyes helyzetét neki is éppen úgy elmondotta, s alázatosan kérte, hogy legalább ő segítse meg Váradot, mint «a török birodalom legfontosabb erősségét.»¹ Azonban reménysége itt is odaveszett, habár itt is könnyhullatások

¹ Tudvalévő dolog, hogy Várad nem volt a török birodalom legerősebb vára. A követ túlzással, csak a nagy szorultság idején nevezhette annak.

között könyörgött. A tatárok kánja ugyanis ezt mondotta: «Mi a mult esztendőben a ti kérésekre és előterjesztésekre 60,000 fegyveressel mentünk arra a vidékre, s titeket és a tartományotokat minden ellenségtől megszabadítva, nektek csorbítatlanul visszaadtuk. Ti azonban bennünket arról a vidékről, a melyet nekünk zsákmányul átengedtetek, végül is kizavartatok. Erdélyben részint a csatákban, részint az éhség következtében sok ezer embert vesztettünk. S még a nehéz út által is megviselve, csekély sereggel tértünk vissza saját hazánkba. Vajjon annyi emberünk elvesztéséért ki kárpótol bennünket? Éppen azért mi levesszük rólatok a kezünket, s ha az egész tartományt elfoglalják is, mi nem törődünk vele.» Hogy Muharrem aga csakugyan ilyen válasszal tért vissza, azt több fogoly és szőkevény megerősítette.

Ez a két hír úgy a közkatonáknál, mint a tisztelnél különféle véleményt keltett. Hogy tehát megbizonyosodjanak a dolog felől, három embert, ú. m. Ozmán zaimot, Mehemmet agát és egy — közönségesen — Pego-nak nevezett egyént újból elküldöttek, hogyha már igaz hírt nem hozhatnak a segítség érkezéséről, legalább költött jó hírekkel térjenek vissza. És hogy nagyobb nyomatékot adjanak a dolognak, a tiszték többször zajt ütöttek a várban, mintha az erődtmény előtt már ott állana a segélyül kívánt katonaság, mely a keresztyéneket a vár alól elzavarja.

Ez a gyakori küldözgetés méltán keltett gyanút a keresztyének között, hogy talán titkos ellenség rejtőzködik valahol, melyről senki sem tud. Ezért a főparancsnok, Auersperg tábornok, az Olasziban levő magyar katonaságot megbízta, hogy Gyula és Jenő felé kutassák át a vidéket. Körülbelül ugyanezekben a napokban egy Ahmet nevű török Jenőből ideérkezett, s titokban Olasziba belopózott. Vajjon kémlelni jött-e, vagy övéit akarta elárulni, semmiképen sem akarta bevallani. De a következőket beszélte el:

A jenői pasának, Schahin Ahmetnek, az örségen túl több katonája nincs. Azt hallotta, hogy a tatárok kánja, Galga szultán, a ki az előző nyáron a sereget vezette, Kemenpes Ahmet szeraszkirat a nagyvezér előtt igen erősen befeketítette, hogy minden tettében önző célok vezették. Ezért a nagyvezir csak az alatt a feltétel alatt hagyta meg állásában, ha Váradot az ostromlóktól megszabadítja. S már nagyban gyűjti is a sereget erre a célra.

Mint hogy a keresztyének a szökevényektől megtudták, hogy a várban nagy a fahiány, az öttingeni ezred parancsnoka, Bäuman Ferencz, a ki a körülsánczolás munkáját vezette, hogy a megszállottakat még nagyobb szükségbe juttassa, éjnek idején a várhoz közelebb eső kertekben és helyeken minden fát kivágatott és a táborba vittetett. Ezután tehát már a szerencsétlen törökök kénytelenek voltak a fagyökereket kiásni a földből. Mint hogy azonban a keresztyének sokszor megzavarták őket a munkában, a mit nem tudtak nappal kiszedni, a mieink a rákövetkező éjjel elvitték. A végső szükség által kényszerítve, már a befagyott Kőrösön is általmentek s a szomszédos szőlőskertekben kalandoztak. Egy részük harcza elegyedett a hajdukkal, a többiek pedig az időt és az alkalmat kihasználva, ezalatt fát gyűjtöttek. E közben folytonos kitérések közben majd Olaszira, majd a németekre csaptak, s a bombázással és ágyúzással igen sok kárt okoztak lovakban és katonákban egyaránt, különösen őrségváltás idején.

Így tehát az ellenség ébersége és ellenállása miatt már nem lehetett rá remény, hogy ebben a vége felé járó esztendőben Várad a keresztyének kezébe kerüljön.

Dr. VÁNYI FERENCZ.

I. RÁKÓCZY GYÖRGY BELEAVATKOZÁSA A 30 ÉVES HÁBORÚBA.

(Első közlemény.)

Bethlen Gábor halála után Erdély jó ideig nem ártotta magát bele a vallási színezetéből mindinkább kivetkőződő harminczéves háborúba. Ez nem azt jelentette, mintha nem is lett volna hajlandó az újra való beavatkozásra. Ellenkezőleg. 1639-ben Rákóczy György igenis készülődött háborúra, május havában hadai szaporítására már a felemelt adókat is kivetette. És a mi meglepő volt nála, szándékát egyáltalán nem titkolta, annyira nem, hogy Ferdinánd megbízottja, Bercsényi Imre előtt is leplezetlenül kimondotta, hogy a svédek, francziák és hollandok ígérenk neki a háború tartamára 6000 német zsoldost és 300,000 tallért az első évre, 200,000-et a következőkre és sok minden mást. A nevezett hatalmak részéről ezenkívül, ezt sem hallgatta el, oly irányban is folyik izgatás a portán, hogy ha a szultán nem venne is részt a nagy háborúban a perzsa hadjárata miatt, legalább engedje meg Erdélynek, hogy az aldunai vajdákkal együtt harcolhasson a Habsburgok ellen. S neki — úgymond — a hadakozás ellen semmi ellenvetése se volna. A támadás azonban, jóllehet, széles körben gondosan elő volt készítve, még sem következett be, legalább egyelőre nem. Ennek okát ugyan Szalárdy úgy adja elő, hogy Rákóczy mind megőszült idejére s a portával megerősödött állapotára s a haza szép csendességére nézve is nem örömet akarja vala magát oly bajos dologban egyvelíteni, melynek kimenetele igen bizonytalan és nagy szerencsén forgana, feltvén szép békességes országát, fejedelmi házáat és szép gazdagságát kockáztatni, de a történeti valóság mégis más volt. Az t. i., hogy a hosszára nyúló perzsa háború miatt ideges

IV. Murad szultán erélyesen leintette őt. S mikor meg 1640 elején a háború végeszakadtával a padisah hajlandó lett volna a Habsburgokat megtámadtatni, meghalt s utóda a gyönyörhajhász Ibrahim a béke fenntartására késznek nyilatkozott, ha Ferdinánd ellene nem segíti sógorát, a lengyel királyt. Bécs és Konstantinápoly között hosszas alkudozások után a béke létre is jött 20 évre Szőnyben, 1642 márcz. 19-én.

Habár Rákóczy György 1639-ben nem is léphetett fel III. Ferdinánd ellen, azért mégsem tett le támadó szándékáról. Tervét ébrentartották Alstädt, Biesterfeld és Piscator német tanárok, a kik folyton irogattak a külföldi udvarokhoz, ezek meg ő hozzájuk és urukhoz, mint Dubois is 1642 őszén. Azonkívül követek is jártak-keltek egymáshoz szakadatlanul. A sok követjárás Bálintfi Balázs, Szent Páli István és Gaudi András részvételével végre is megtermette azt a szerződést, a melyet a gyulafehérvári udvar kötött 1643 ápr. 26-án egyfelől, a francia király és a svéd Torstenson követei másfelől eme feltételek alatt :

1. magát, hitvesét, gyermekeit, híveit, erdélyi és magyarországi birtokait Rákóczynak megvédelmezik ;
2. fejedelemségét visszaszerzik, ha elveszené és trónja visszaszerzéséig évenként 40,000 tallért fizetnek neki ;
3. a háború első évében 200,000, a további években 150,000 tallért kap és 3000 embert a háború egész tartamára ;
4. a békekötésbe őt belefoglalják ;
5. úgy Magyarországon, mint Erdélyben a r. kath., ágostai és helvét hitvallás szabadságát követelik.

Hátra volt még a porta engedélyének a kinyerése, a mely nélkül a rendek veszélyesnek tartották a hadakozást. De a fejedelem annyira benne volt a háborús kedvben, hogy szept. közepén a svéd követ unszolására a nélkül is késznek mutatkozott belevágni a háborús vállalkozásba. Mindazonáltal a tanácsosai józan tanácsán járt és jobbnak ítélte szép szerével, alkudozások és egyezkedések útján elnyerni a porta beleegyezését. Meg is kapta oly feltétel alatt, hogy Bethlen Gábor vármegyéiért fizet 20,000 tallért, az egész északkeleti ország részért pedig 40,000-et. Már most, mikor érkezett ki hozzá az engedélyokmány, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy 1644 jan. 2-án már feltétlenül a kezében volt.

Mielőtt hadjárata rendszeres taglalásába bocsátkoznánk, még csak arról óhajtunk beszámolni, mik voltak a zászlóbontásának az okai és minők voltak a háborús előkészületei?

Az első kérdésre a feleletet megadja udvari papja, Szalárdy. Indító okai — úgymond — nem kevesek, a többek között ezek is:

1. az helvetica és augustana evangelica confessiók szabados gyakoroltatások végett Bocskai s Bethlen Gábor jó emlékezetű fejedelmek által lett pacificatiókban valaminemű complanatiók, igazítások voltak, azok mindenestül felforgattattak.

2. Majd 200 templomok, ha nem többek foglaltattak el az evangelicusoknál: az keresztyén predicatorok paróchiáikból erőszakkal kihányatnának, azoknak hallgatói erős büntetések, nyomorgatások, záloglások, bírságlások, tömlöczözések alatt szokatlan pápistai czerimóniákra és vallásra kényszerítettének, melyekről való gravaminájok csak meg sem hallgattatnának. Mint az 1638. gyűlésben azoknak elővételét és orvoslását valóban urgeálták, de csak elhallgattatván semmire azokban elő nem mehettek vala.

3. Magára t. i. a fejedelemre és fejedelmi házára, mind akkori palatinus gr. Eszterházy Miklóstól, de főképen a kassai generalistól, gr. Homonnay Jánostól, sok beestelen és gyalázatos szókkal terhetetett, Kocsis György lett volna neve előtte.

4. De mindezeknél nehezebb, egy mocskos pasquillus is bocsáttatván ki, abban nemcsak fejedelmi házok, de a kegyes életű és idősb fejedelemasszony is nagyrútul és mocskosan marczan-goltatott.

A felkészülését illetőleg viszont, a mi nagy gondra és tervszerűségre vall, becsületére legyen mondva a fejedelemnek, történetírója ezt hagyta fenn: már néhány esztendőktől fogva minden municziókkal, öreg lövészszámokkal, mozsárokkal, tüzes serszámokkal, laptákkal, granátokkal, jó pattantyúsokkal várait és zaigházait elkészítette, minden váraiban feles társzekereket parancsolván csak nagy titokban csináltatni s azokat éléssel megrakotván elegendő vonómarhákkal s emberekkel mindenórára készen tartani. Az ország népét is megintette volna ugyan a készenlétel felől, de mi volna szándéka a belső embereken kívül, senki sem tudhatja vala.

II.

Az erdélyi fejedelem 1643. év őszén tett intézkedéseiből III. Ferdinánd megértette, hányat ütött az óra. Ő is megtette az ellenintézkedéseit. Mindenekelőtt felkelést hirdetett a fejedelem ellen és Puchaim tábornokot egy hadosztállyal bevezényeltette az országba, a mire a nádor még egyszer vállalkozott a békítési kísérletre. Igaz, eredménytelenül, mert Lippay primás és más főpapok a király lelkiismeretére kötötték, hogy ne tegye a vallás ügyét alku tárgyává. Avval bátorították a nemengedésben, hogy az erdélyi katolikusok mellé ígérkeztek, továbbá a porta le fogja inteni Rákóczyt, legalább az a híre járta, s végezetül a dán-svéd háború is kitört, már pedig mindez víz az ő malmára. Ferdinánd tényleg nem tágított, mire Rákóczy a cselekvés terére lépett.

Elsőben 1644 január 3-án Gyulafehérvárott országgyűlést tartott, a melyen előadta terveit és hadviselése indító okait, mire a rendek megadták a szükséges adót és katonát, indulási határidőül pedig febr. 2-át tűzték ki, gyűlhelyül viszont az erdélyi hadak részére Kolozsvárt, a partiumbelieknek meg az érmelléki Piskoltot jelölték ki; azután felkészülődni haza mentek.

Elérkezett febr. 2-ika. Gyulafehérvárott jóval hajnal előtt a fejedelem az ország dobjával megadatta a jelet a készülőre, mire udvari népe és zsoldos hada a belső városban a nagy templom előtt a piaczon sorakozott fel a zászlai alatt; mezei hadai a Szent György-kapun kívül csoportosultak. Ezalatt a lovait is felnyergeltette, majd udvara népétől kísérve templomba ment kérni hadjáratára Isten áldását.

Istentisztelet után trombiták és dobok adták hírül a parancsát a felülésre és az indulásra. Hadi népe zászlóit és a sűrű kópják lobogóit csakúgy verte-rázta a reggeli szellő a levegőben, a miből az öregebb katonák szerencsés végzést jövendöltek. A fejedelem még aznap megérkezett Kolozsvárra s miután egyesült az ország népével, lövészerszámain, hadi nehézségeit, társzekereit, székely és magyar gyalogsága, továbbá a városok csapatai kíséretében átindította a Meszesen, nyomukba eredve maga is. Oly csendben ment végbe a kiérkezése, hogy Ferdinánd végváraiban csak akkor tudták meg, a mikor már a felkelése okait elősoroló leveleit a vár-

megyék és kapitányok nyakába küldte a Meszesen innen Piskolt körül jártában, a hová a partiumbeli megyék, a váradiak és a hajdúság csoportosultak Zaránd megye és a jeneiek kivételével, mert ezeket a véghely oltalmára itthon hagyta.

A csatlakozásra való felszólításnak meglett a maga jó fogamatja, mert mikor Egresen, Almáson, Margitán és Székelyhidán át előtte járó hada nyomán Balogra megérkezett, ezt írhatta a feleségének, hogy alig szállott le a szánkójáról, máris hozták neki vezéreinek, Kornis, Ibrányi és Bornemissza leveleit, a melyek szerint Szatmáron és Kállón innen mindenki mellé állott, megye, hajdú és főúr egyaránt. Igaz ugyan, hogy a főnemesek közül Károlyi Ádám Nyirbátorban csak akkor, a mikor meglátta «a portájának szegzett álgýukat». A szabolcsi hajdúság kezdettől fogva jó szívvel volt hozzá, a miről még febr. 7-én tettek neki jelentést a Kornis testvérek. A hajdúk eme hajlamukat később is megtartották irányában s Gyulay Ferencz kapitánysága alatt odaadóan is harczoltak az ügyéért.

Viszont voltak ám olyanok is, magánosok és várak, közöttük Szatmár és Kálló, a melyek nem egykönnyen adták be a derekukat. Ezeket erőszakkal hajlították Rákóczy hűségére. Így például a dacoskodó Kállóval és Szatmárral se sokat teketóriáztak, hanem ostrom alá fogták, mialatt az előhadak febr. 9-én már a Hegyaljáig nyomultak elő.

Szatmárt Kemény János és Gaudi András mintegy 9000-nyi magyar-székely-német haddal kezdték szorongatni. A várvívóknak nagy könnyebbségükre volt a kemény tél. A Tisza és Szamos ugyanis beállt annyira, hogy jegük megbírta még a nagy faltörő ágyúkat is. Az ostrom során a vívók átköltöztették lövészszámaikat és municziójukat a Szamoson és a keleti parton vetett sánczból erősen lődözték az észak-nyugati bástya kazamatáját. Az őrség eleinte Zoltán Józsa alatt keményen tartotta magát, utóbb a városbeliek mégis jónak látták magukat semlegességre kötelezni, míg a vár birtoka elválik.

Evvel egyidejűleg Kálló körül is kialakul a gyűrű. Kapitánya, Barkóczy László kezdetben nagyon keménykedett, kötötte az ebet a karóhoz, hogy így meg úgy fogja védelmezni a várát utolsó lehellenetig. Katonái azonban élénken emlékezőn a rakamazai harczkor

való romlásukra, olyat találtak előtte mondani, hogy csak nem régen épültek ki a veszedelmükből, a városukat nem engedik újból felperzselni. Elvégre nem törökkel, hanem keresztény fejedelemmel van dolguk, a kivel szép szerével is lehet dűlőre jutni, csak meg kell találni a módját. Az űrség illetén hangulatára való tekintettel a kapitány megadta magát, a mikor kérték tőle a várat és értésére adták, hogy ne makaeskodjék, mert ha már a gránátokat hányják a nyakába, későn lesz. Lovasaival az egy mérföldnyire lévő Kállósemyénbe ment hódolatra az épen hálásra beérkező fejedelemhez. Lovas és gyalogos egy havi fizetést kapott tőle ajándékba s miután Nyáry Bernátot tette meg főkapitánynak, az űrséget hűségére esküdtette.¹

Másnap febr. 17-én, a fejedelem, kiáltványt bocsátott ki, a melyben felsorolja fegyverrekelésének az indító okait. Többek között azt is hangoztatta sérelméül, hogy a 13 vármegye 1640 óta évenként megtalálta a császár Ő felségét és a nádort, de minden haszon nélkül; dorgálással, feddással és pirongatással eresztették vissza. Zárja a manifesztumát avval, hogy nem hajlandó túrni tovább hivalkodó szemmel hazája veszedelmét, nemzete elnyomtatását. Bizonyosságul hívja Istent, hogy nem magánokból nyúl fegyverhez, hanem csak az ország statutumait akarja helyreállítani, a haza és a vallás szabadságát megvédelmezni.²

Rákóczy nem sokat késik Kállón, hanem a Nyírségen keresztül febr. 18-án Gávára jőve Vencsellőnél átkel a jég hátán a Tiszán. Gyorsan halad előre, mert a kemény tél kedvez a szállításnak. Lövészerszámaint és társzekereit minden fennakadás nélkül vitte át Sárospatakra, a hová ez nap ebéd idején meg is érkezett személye szerint, míg a hadait Tokaj alatt a Tisza partjára és a Bodrog mellékére rakatta, várva Tokaj és Kassa sorsának az eldőlését. Patakon se marad sokáig, hanem, miután Zemplén, Borsod, Abauj, Ung, Bereg és Ugoesa megye tisztelgését fogadta, Kornissal felrándult Kassa megtekintésére. A vár különös benyomást nem tett rá. Febr. 21-én ugyanis azt írja róla haza, hogy a vár falai ugyan csinosak, de alacsonyabbak, mint a fehérvári házak. Kassa alól

¹ Szalárdi Siralmas Krónikája. 151. l.

² Horváth Mihály XV. k. 444. l.

visszatérvén, fogadta a kassai alkudozó követeket és a sárosmegyei ajánlkozókat: Divinyi Istvánt, Berthóty Bálintot, Ibrányi Istvánt és Sós Jánost meg a megyei jegyzőt. Elbocsáttatások után a hónap végén febr. 29-én hadastul indul meg Kassa alá szép számú sereggel. Vele voltak: az erdélyiek, a székelyek és partiumbeliek Bakos Gábor, Boesckay István és Lipcsey Gergely kapitányok alatt. Csupa jó végbeli katona. Hozzájuk csatlakoztak még a mezei kapitányok: Faragó András és Banháry István kezén levő magyar, székely, német és városi gyalogosok. A bihari és szabolcsi hajdúk nincsenek vele, őket Füzérvárhoz és Görgényhez tartogatta. A hét vármegye is felült mellé. Ezeket az insurgáltakat azonban csak addig szánékozik maga mellett tartani, a míg Kassa el nem esik, azután erdélyi lovasokkal cseréli fel őket vagy hajdúkkal, számít 6—7000 jó fegyveresre, vagy székelyekkel, remél 4000-et, vagy szászokkal.

Hada van elég, mert — úgymond — valahol mi jó előjáró legény volt egy Érsekújvárig, inkább mind szolgálatunkra jüttenek, akár 25,000 voluntarius miles (önkéntes) szerét tennénk.

Kassai útjában márcz. 1-én Enyiczken és Telkibányán át Gönczre érkezett. Itt értesül arról, hogy Zsigmond fia Eperjes felé rendelte Róthyt és Sóvárra Serédyt, mert híre járt, hogy Homonnay János országbíró és Csáky István toborzott lengyel zsoldosai meg akarják segíteni a kassaiakat. Őt ugyan nem tartóztatta sokáig a lengyelek híre, mert Nagvidán át jöve márcz. 8-án már Barczán ütötte fel a táborát a Hernád mellékén a hegyoldalakra szórván el hadait.

Eleinte csupán alkudozott a kassaikkal, de a mikor arról győződött meg, hogy több a kettőnél, vagyis hajlani nem akarnak, cselekedett. Márcz. 11-én dobszóval felültette az egész táborát és úgy állította fel rohamra készen nyugat felől, hogy a város tornyainból és magas épületeiből mindenki láthatta sok szép, sűrű kopjás seregeit azon nagy faltörő ágyúkkal együtt, a melyeket a Barcza falunál nagy darabon ásott sánczban neki szegeztetett a városnak. Egész estig felkészülten várakozott, a míg egyszer csak Forgách Ádám kapitány udvarával, kincseivel és minden portékájával kijött Barczára, mert nem volt semmi ereje, mely mellett keménykedhetett volna. Ezért békességes elmenetelt és erről elegendő

assecutoriát kívánt. A fejedelem nagy becsülettel fogadta, vacsorán jó vígan tartotta, majd tisztességgel elbocsátotta, mire ő elment a végeken.

Másnap a kassai bíró, Keviczky János és az egész tanács nagy illendő becsülettel és submissióval kijött a fejedelem köszönetére, a ki ezután d. u. 2 óraker nagy solemnis pompával kísértetvén be — mozsár durrogások között, a generális volt házába szállott meg. Rákóczy viszont, hogy a fáradságukat lerójjá és a várost megtisztelje, a beteg bíró kivételével az egész magistrátust magánál látta ebédén márcz. 14-én, még kupákkal is kedveskedett nekik.

Kassa bevétele elsőrangú esemény volt Rákóczy hadjáratában. Mint kiváló eseménynek természetesen elsőrangú következményei is lettek. Az első az volt, hogy a körötte lévő megyék mind Rákóczy mellé állottak úgy, hogy márcz. közepén Zemplén, Abauj, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Borsod, Gömör, Torna, Szepes, Sáros és Hajdú az ő kezén voltak. E vármegyéket aztán követték a hódolásban a várak: Szendrő, Putnok, Ónod és Diósgyőr, továbbá a városok: Lőcse, Eperjes, Bártfa és Kiszseben.

Az általános hódolás közepett az ostromlott várak, Tokaj és Szatmár se tarthatta magát. A kapitányok siettek ugyan az erősegeket támadni addig, a míg a Szamoson, Tiszán és a Bodrógön le nem ment a jég. Eredményt azonban egyelőre elérni nem tudtak. Hanem mikor Bornemissza Jánostól, az azelőtti vicze-generálistól megtudták, hogy Kassa elesett, azonnal megadták magukat. Szatmáron különben is már -fogytán volt az élelem, a por és a golyó. Kemény János aztán magyar, székely gyaloggal és élelemmel jól megtömté, mire a vele lévő hadakkal és jó német 400 muskatérossal elment belőle Kassára. Tokajt az őrsége adatta fel Bornemissza Ferencz, László és Homonnay János nem kicsi boszankodására. Az utóbbinak 250 hordó bora is zsákmányul esett, de Homonnayné földet indító könyörgésére kiadatta a fejedelem.

Ha már most összegezzük a febr. 2-től márczius végéig lefolytatott hadjárat eredményét, igen fényesnek kell elismernünk, mert Kassával együtt a 13 felföldi vármegyét foglalja magában néhány vár, ú. m. : Murány, Balog, Szepes, Regécz és Szádvár kivételével.

Kassa behódolásának a második következménye az volt,

hogy az északkeleti Felföld meghajlása után, a mint kitavaszkodott Rákóczy nagy offenzívát indíthatott Ferdinánd ellen az északnyugati föld és a bányavárosok birtokáért eredeti tervének, a svéddekkel való egyesülhetés megvalósulása esetén.

Az offenzívát be is jelentette Ferdinándnak levélben márcz. 17-én, elősorolván mindazokat az ármányokat és csapásokat, a melyeket 13 év óta a vallás szabadsága és az ország törvényei ellen az ő köréből intéztek.

III.

A nagy tavaszi támadás avval indult meg, hogy Szepesen át Liptó és Árva megyére megy Haportoni Kapronczay György mintegy 6000 lovassal, mezei fizetett katonasággal és székelyekkel. Kornis Zsigmond és Rákóczy Zsigmond, Bakos Gábor és Bornemissza Pál alatt pedig egy másik hadosztály Pelsőczről indul a Bányavárosok felé. Kassáról márcz. 28-án a fejedelemasszonynak is megírja Rákóczy György a támadást: már mindenünnen összevegyünk az nagyhatalmú Úristen áldásából és fel avagy alá Poson felé nyomakodunk.

Mikor a Varannó és Hernád völgyén elnyújtóztatott seregeinek a kassai diadal után kétheti pihenője letelt és a fejedelem az újonnan szerzett várait jókarba helyezte, tisztviselőkkel és oltalmazó néppel megrakta, Kassa várába 2000 jó magyar és német gyalogot rendelt az igen süket, de rég látott, hallott, igaz magyar vitéz, becsületes, hű ember Róthy Orbán kapitánysága alatt — személye szerint ő is megindult hadai után «nyomakodni». *Ekkorra már a 13 vármegyét, Erdélyt, a telelő helyeken lévő hadait, Bihar meg Szabolcs hajdúit és a régbelieket mind maga mellé parancsolta összesen vagy 30,000 embert, meghagyván az ifjú fejedelemnek és Róthy Orbánnak, hogy a későn érkezőket kísértessék utána. Maga mellé rendelte továbbá Mikes Mihály tüzérségi főfelügyelőt az ágyúkkal, tüzérekkel, porral, golyóval, municzióval és gránátokkal egyetemben, felhívatta azután Décsey Bálint főélelmezési mestert is, hogy az élés szekereket, a melyeket az erdélyi és magyarországi jószágainak az udvarbírái elegendő vonómarhákkal elláttak, oda küldje majd a vágós barmokkal és «metszeni való» juhokkal, a hová az ordere szól. Igaz ugyan, hogy a mikor Liszkáról ápr. 1-én a Gyula-*

fehérvárott residensül visszahagyott fiának tudomásul adja előnyomuló szándékát, akkorra már hadai mindenféle szép sikereket arattak. Kapronczay fényesen megoldván feladatát, a Vág völgyén leereszkedve, Liptón, Árván, Trencsénen keresztül már Nyitraig jutott, Bornemissza Pál pedig a Garam menti 7 bányavárost hódoltatta be. Ezekkel a gyors eredményekkel ápr. 8-án Szerencsről el is dicsekszik: nem írhatok édesem az tegnapinál többet, hanem immár a bányavárosok is a mieink, az vármegyék is, melyek arra vannak s magunk is im ezennel indulunk Isten áldásából.

A fejedelem tényleg sietve ment seregei után az új megyékbe már azért is, hogy a még daczoló Fülek várával leszámoljon, de meg, hogy egyet-mást halljon Kapronczayról. Megyaszón, Vadászin, Tornalján keresztül menve ápr. 12-én átkelt a Sajón és 16-án már Losonczon találjuk. Itt értesült bőven a szerencsétlen Kapronczay esetéről, a mely úgy történt, hogy Götz tábornok meghallván Nagyszombat táján Rákóczy népének Galgócz elején szerteszélylyel nagy vigyázatlanul kvártélyozását, hát rajta ütött. De oly váratlan-hirtelenül ám, hogy Kapronczay generális lóra sem kaphatott, hanem ott maradt és az utcáról, szállása ablakán keresztül, lelőtték. Testét a ledniczei templomban temették el. Hadai aztán elvonultak Bornemissza Pálhoz, a ki mellett lévőkkal derekas merészséggel harczoltak meg némsokára Nyitra vidékén.

Hogy magához a fejedelemhez térjünk vissza, le kell szögeznünk azt a tényt, hiába jött az Ipoly mellékére Kemény János, Serédy, Sulyok István, Kornis Zsigmond és fia vezérlete alatt álló derék hadai közé, melyekhez 500 török csatlakozott Gálospetri Rácz Istvánnal és 1000—1000 fegyveres moldva-havasalföldi vajdaktól a szultán parancsára. Rákóczy mivel látta, hogy a fekvésénél és erősségénél fogva biztonálló Fülekvárát Wesselényi Ferencz kapitánya kezéből egykönnyen ki nem vesszi, Torma Ádámot hagyván alatta vagy 2000 lovassal zárlatban, április 25-én derék táborával Szécsényhez szállott, a melyet Bakos és Bornemissza nem rég hajlítottak hozzá. Tábor a várostól északra eső mezőben szállott meg, míg maga hol a városban, hol a szabadban sátor alatt tartózkodott, mert «itt észak felé szép prospektusu, nézelésű kies és jó egű házak valának». Ide sereglettek a hódolt

városok és megyék követei, hogy köszöntsék és kedveskedjenek neki szép ajándékokkal és seregei számára adott élelmiszerekkel.¹

Szécsényhez szállásának megvoltak a különös, főbenjáró okai. Az egyik az, hogy török segedelmet szorgalmazzon ki magának a budai pasától. Ezt kifejezetten meg is mondja György fiához ápr. 26-án küldött leveleiben: Maurer Mihály portai követe, jó választ fog adni a segítség dolgában, mert az új budai vezér, ki feles haddal jű, Landorfejérvárott az azelőtti mód szerént meg sem tartózott, siet bejűni Budára. Hogy pedig segélycsapatok megadására a törököt hajlandóbbá tegye, nemcsak Konstantinápolyban mozdított meg minden követ és kenetett meg minden markot, hanem itt is Magyarországon, kezdve a temesvári basán és a jó végbeli főtiszteken fel egész a budai basáig. A távozó Musa basának jóindulata és befolyása további biztosítására ajándékba küldött Rác Istvántól török rabokat és 2000 tallért baksisnak, a kihájának Kádas Mihálytól másfél száz tallért, a minek elvétele után ez igen ajánlotta magát ott bent is t. i. Konstantinápolyban a fejedelem és fia jóakarójának.

Szécsényhez való rándulásának a másik és legfőbb oka az volt, hogy derék hadaival a Garam felé induljon meg, hogy a megbeszélt terv szerint, miután Nagyszombatot és Pozsonyt elfoglalta, a Morvából leereszkedő svédekkel egyesüljön a Vág völgyében. Ezt a stratégiai számítását azonban keresztül húzták a körülmények, mivel félreismert és ismeretlen tényezők bevonása nélkül csinálta meg. A félreismert tényező a királyiak hadereje volt, az ismeretlen pedig a császári diplomácia, a mely a dánokat a tizenkettedik órában és pedig akkor zúdította a svéd nyakába, a mikor ezek már Morvában és Sziléziában, tehát haditervök valóra válásához igen közel jártak. Torstensonnak innen vissza kellett vonulnia Holsteinba az új ellenséges haderő legyűrésére. Ezért nem hallhatta, semmi híreket a svecusoknak a fejedelem, a min búsul is, miként a fiának írja Szécsényből ápr. 26-án, noha váltig várta az érkezésük hírelését elég súlyos körülmények között, hiszen az élésből kezdett szűkölködni, mivel «az ő örvével» 1000 végbeli úgy prédált, számtalan élést úgy takart, hogy hittel kellett felkerestetnie.

¹ Szalárdy 160. l.

Míg Rákóczy töprengések, búsulások között hiába várja az Ipoly partján a svédek bárkájából a zöldágas galambot, az alatt Kismartonban eleddig csak a maga kórságos állapotát és öregségét emlegető, otthon ülő nádor felkészülten megindult Nagyszombatból a dunántúli megyékkel, magyar-horvát végbeliekkal, Götz és Puchaim 11,000-nyi német gyalog-lovas hadával és 20 ágyúval. Ezt az ellenoffenzívát nemcsak a nádor jelentette be apr. 20-án Nyit-ráról, hanem Bornemisza Pál is kémjelentéseken alapuló leveleiben. Ezek szerint a palatinus Gétz (Götz) generállal császárnak derekas nagy armádiájával, igen nagy erővel Nagyszombattul megindulván és a Vágon átaljóvén, nyomokban volna.¹ Így is volt, mert miután Szentkeresztnél Ferdinánd előőrseivel Rákóczynak «meg is vonakodtak némely részhadai» és a derék armádiát is utánok nem messze nyomakodni bizonyosan hallának, oly derék erőt a fejdelem parancsolatja ellen nyakokra nem várhatván, megkezdték előttök fordulni. Ez a hátrálás fokozott mértékben növekszik apr. 27-től fogva, a mikor az ellenség átlépte a Garam vizét. A visszavonulás kiterjedt a derékhadra épúgy, mint a szárnyakra, Bornemisza, Bakos és a fejdelem hadaira csakúgy, mint Kemény és Kornis seregeire. Természetesen, a gyors visszavonulás nagy elfordulást is okozott a felső megyékben és izgalmat az erdélyi udvarnál. A fejdelemnek viszont sok fejtörést és nagy lelki nyugtalanságot híveinek továbbra megtartása és annak a kigondolása, mivel igazolja ország-világ előtt a sietős hátra szállását? Híveinek, hogy el ne veszítse őket, a megtelepedésre felajánlja Szerencset vagy egyebütt lévő jószágait avval a figyelmeztetéssel, ha hűséget nem tartanának hozzá, a török által, vagy általa lesznek lakóhelyeik porrá égetve, hiszen «nem úgy megy hátra, hogy vissza ne jűne!» Hátrálása okául egyébként azt hieszteli, hogy mezőre és alkalmasabb, tágas helyre igyekszik a sáros helyről vonni a németet. Haza Erdélybe pedig már hosszasabban és színesebben írja meg szécsényi táborából május 4-én azt a kényszert, a minek következtében nem maradhatott meg régi állásaiban. E szerint élelem és takarmány hiányában üríti ki állásait hadi tanácsa egyetértelmű elhatározásából kifolyólag és tekintet nélkül arra,

¹ Szalárdy 161. l.

jön vagy nem rá az ellenség. Rimaszombathoz viszi seregeit néhány ezer ember kivételével, a kik vigyázóban maradnak vissza Pülek körül. Pusztá földekre kell jűni az ellenségnek — úgymond — maga bizodalmban, szénája, abrakja sőt még szalmája sincsen, innét nem kaszálhat, mindenfelé szabados reája való csatlakozásunk lehet, az törököt azon vagyunk, háta megé indítsuk, mi is adván melléjek vagy 2000 lovas. A törökbe vetett remény azonban nem igen akar valóra válni, pedig ugyancsak épített rá a segedelmére a fejedelem, a ki máris tenyéren levőnek tekintette azt, a miről jámboron óhajtotta, bár úgy lenne, a mint kívánja. A török hadaknak a gyülekezése és melléje jövése mégis hogy minél hamarabb elkövetkezzék, teli marékkal Budára 4 sürgető emberét menesztette, köztük Rácz Istvánt, a kitől Musa basának vagyon 3000 tallér és 4 török rab, kajmakámjának (sic) 200 tallér és az új vezér kihájának 300 tallér. A még be nem érkezett új budai vezérnek ugyan nem küldött ez alkalommal, de már előre elkészítettett kocsit, lovat és aranyozott ezüst kupákat.

Sokkal tisztábban látta azonban a helyzetének a súlyosságát, semmint ezt hihette volna, hogy merőben a török képes volna ezt kedvezőre fordítani. Más tényezőktől is feltételezte az ellenség megállítását, nevezetesen: a svecusoktól, az erdélyi csapatoknak és pedig 2000 székely és más 1000 erdélyi fogadott lovas had kiérkezésétől, valamint az Ibrányi által hozandó 3000 jó lovas hajdútól. És még egytől: az élelemtől és a takarmánytól, a mit igen találóan fejez ki a fejedelem. Ezért iktatom ide sorait a zamattával és eredeti mivoltával. Már ide hátra mind Kassára s magunk jószágaiban liszt készítése és küldése felől serio parancsoltunk, mert bizony szónkra írjuk, ha az hadaknak lovok bárcsak egy helyben 2 vagy 3 hétig nyukhatnának s épülne, soha mi ez velek (t. i. ellenséggel) való viadalt se halasztanánk, de ez kívánja, hogy cselekedjük t. i. a hátrálást. Ugyancsak ezt az élelelmihiányt hangoztatja a visszamenetel okául Rákóczy Zsigmondnak édesanyjához Nógrádpalánkról május 4-én küldött levele is: palatinus uram Lévához érkeztén, igen fenyegetődött, Isten kegyelmessége azonban velünk van, ezért az ellenségtől mi nem sokat félünk, csak életünk volna elég. Nem hogy nem féltek, de mennyire féltek az ellenségtől Rákóczyék, mutatja az, hogy

Szécsénytől hátrább szálltak Fülekhez közel, mivel a nádor Lévából nagy sebbel-lobbal megindult az Ipoly völgyének. Rendkívül bántja a fejedelmet, hogy ennek a várnak az ostromzárólása nem csak nem vezetett eredményre, sőt elnyomták alóla a csapatait. Ezért valamennyiök bűnét, tehetetlenségét Bakos Gábor nyakába akasztja, mintegy bűnbakéba. Bizony dolog, írja Szécsényből május 4-én, Léva mienk volna, ha Bakos G. igaz szolgálja és nem predikáló s maga haszna kereső leszen vala, adta volna bár Isten, hogy soha se esmertük volna, csak érkezzenek mindezek az hadak és törökök, aligha mind magátul, mind istentelen alatta valóitúl meg nem kezdünk válni.

Bajait tetézi még az is, hogy a porta hirtelenében nagyon kezdett követelőzni, a mire az öreg fejedelem kétségbeesésére elég jellemzően azt feleli fiának: lehetetlen, hogy annyit adhassunk és betölthessük őket, lám az két korona magára vállalta azt, ha vagyon szükségek segítségünkre, szolgálatunkra, viseljenek gondot is arra, mert könnyű nekünk megbékélnünk. Ugyancsak ez a legvégső eszköztől való vissza nem riadás jut kifejezésre Mulyádról május 6-án György fiához írt levelében. Jó volna, Bisterfeldius uram írna Kopnak (svéd követ a portán) s adná megérteni kiváltképen az franczúznak, az két korona fogadta nekünk, ők ott mindent véghez visznek, s ha az mellől elállnak, lássák, de ki tudja, ellenségekké tehetnek. Megérthetjük Rákóczy elszántságát ép az ellenkező álláspont elfoglalására is, ha tekintjük kritikus helyzetét. Május 5-én az ellenség Drégelypalánkhoz szállott, a hol Kemény János akaszkodott vele össze, s mivel meg nem tartóztathatta, Rákóczy Zsigmond embereiből és a tulajdon táborából Bakos mellé jó 2000 lovasat bocsátott le, a kik a németek előtt ellenkezve jüdügelnek s a hol módját látják, rajtuk kapdosnak, — sőt jól előljártában értesítgetik a csipdesések eredményéről. Megállni sehogysen tud se a fejedelem, se a hada a palatinus előtt, jöllehet ez nem több 3000 gyalognál, 6 vagy 7000 németnél s legföljebb 1000 magyar-horvátnál. De a viláért nem mondaná Rákóczy, hogy ez a nagysietségű általános nekilödulás azért van, mert népének nincs bátorsága harcztot állani. Ellenkezőleg taktikai okokból eredőnek állítja oda: ezek — szépítgeti a retirádát, mi reánk nagy fuvalkodva jűnek, örömet derék konflik-

tusra adnának okot, de azt ad extremum akarjuk halasztani, hanem csak fásasztani, nyughatatlankodtatni. Abbeli reményében azonban, hogy a királyiak majd kifáradnak, ha komolyan hitte, Rákóczy derekasan csalódott, mert bizony Eszterházy május 8-án Fülekre jött. Hol voltak ekkor már a fejedelem ostromzárolói?! mikor maga is futtában Rimaszombaton és Kövecesen keresztül Putnokra hátrált számtalan szekerevel, valóban rút esős és havas nagy sáros időben. Innen aztán lóhalálában sűrgeti az 1000 fizetett lovassal onnét belől t. i. Erdélyből a 3000 jó lovast és a feles számú kópját vasával és fölszögező szögével együtt, mert hátába és elébe akar az ellenségnek küldeni néhány jó ezert, ha valamennyire megsegíti őt az Úristen. Hadakozásának a hírei mellett egyébként mindig külön a lelkére köti György fiának, hogy kérje az anyját, ne búsuljon, ő Isten áldásából tűrhető egészséggel bír, az Úr mindent jóra fordít s rövid nap szégyenülve megyen vissza az ellenség.

De inkább a fejedelem ment vissza, úgy hogy május 12-én Edelénybe ért, 15-én pedig Gesztelyre, a honnan erősen sűrgeti az új budai vezér, Ozman pasa számára a kocsi, lovak és ezüstbeli ajándékok éjjel-nappal való kiküldését, jóllehet már most is úgy előljáróban 3000 tallért és igen szép öreg öt virágos kupát adott neki. Ajándékokkal igyekszik a törököt rákapatni a segítség nyújtására, mellyel megállást parancsolhatna a nádorra. De hol van az még? Sokan felvetették a legyesbényei mezőkön ezért, hogy a török nélkül is meg kellene víni az ellenséggel, de a harczot leszavazta a többség arra való számítással, hogy a visszavonulás tartama alatt a svédek el is érkezhetnek, nem kell ezért kockára tenni mindent. Ez a haditanácsbeli határozat teljesen a fejedelem szája íze szerint való volt, annál is inkább, mert egyezkedésben lévén Eszterházyval s ha sikerül a megegyezés, épen jókor üt ki a derekas ütközettől való tartózkodás. Lónyay Zsigmond és Kemény János odajártak t. i. a nádornál Szendrőn, de mivel ez a május 3-án kiszabott túlságosan súlyos feltételekből mindeddig épen nem engedett, a többek között abból se, hogy Rákóczy azonnal vonuljon Erdélybe, eredménytelenül tértek vissza és folytatódott tovább a hátrálás — a Tisza-Bodrog közbe. A vigyázóban hagyott csapatok ugyanis Legyesbényére azt a hírt hozták be a fejedelemhez, hogy a német armada «szép rendelt seregekben» nyomul utánuk. Erre

az országdobjának kiadatott a parancsolat a felállításra és a szekerek előre indítására. S hogy az ágyúk, szekerek, málháskocsik és vonuló csapatok össze ne keveredjenek, a szép sorba állított ezredek mozdulatlanul állottak addig, míg a szekerek és lövészerszámok elvonultak. A katonaság aztán a pataki hídon átment a tábor-mester által Bodrogujfalunál kijelölt táborhelyre.

Rákóczy akkor már tisztában volt avval is, hogy kiszorul a mezőkről teljesen, s hogy azt a darab földet mégse ránczígálhassák ki a lába alól végképen, a várait kellett jókarban tudnia, mert ezek voltak hatalmának, uralmának a sarkpillérei, ha viszont ezek elvesznek, nincs keresni valója többő Felső-Magyarországon.

Az első és legfontosabb vára Kassa volt, ezért ezt kellett mindenekelőtt megtartania, már azért is, mert a németek is nagyon érte voltak. Fel is szólították a nádorék a városbelieket, hogy hódoljanak be, ámde, mint Legyesbényéről eldicsekszik vele Rákóczy május 19-én, közönségesen egy szájjal, erős esküvéssel készek voltak mellette magukat megöletni s mezítelen maradni, hogysen a német igája alá essenek, egyben oly vitézlő népet kívántak közökben, a kik erdélyiek legyenek, bízhasanak hozzájuk. Erre a kérelemre való tekintetből a többek között beküldte Kassára: Gyulay Ferenczet a Gaudi András kompániájával vagy 350 gyalogossal, Patakyt és Pántost 200 udvari kék gyaloggal, válogatott 600 székellyel munkácsi jószágból való 200 jó gyaloggal, az ott való kapun lévő 200 gyaloggal és 400 lovassal. Volt a várban majdnem 4000 katona, eleség, pattantyús és lövészerszám bőven. Így aztán szemébe nézhetett bárminő megpróbáltatásnak.

A másik fontos erőssége Eperjes volt, a hová bement erősítésnek 400 székely gyalogosával Harkó Márton hadnagy, a kihez még a bíró «a maga értékéből» még 100 fogadott gyalogot küldött. Lent a Bodrog mellett Sárospatak szintén meg van rakva őrséggel. Benne van: a vinczi német főkapitány 300 régi némettel, továbbá 600 válogatott székely gyalog és 200 udvari kék gyalog s még néhány száz más fegyveres, összesen mintegy 1500 ember. Ide költözött Rákóczy is, mert ott teljes biztonságban tudta magát, hiszen évektől fogva igen jól meg volt erősítve épületekkel, töltésekkel, számos lövészerszámmal, ellátva liszttel, porral, golyóval, a belső piacán vermek telidesteli szórva búzával. A svéd Rebenstock

még külön megerősítette sáncczal a belső város külső kapujánál lévő száraz árok külső szélén a fejedelem itt tartózkodása alatt a nyugoti szegleten felől való bástya felé a város kőfalával szemben. A sánccot oly formán hányatta, hogy az árok partba láb-fákat ásatott be, ezek felső végébe koszorúfákat vésetett, a sánccot ásóval és kapával lenyesette kívülről, aztán az árok szélébe lövőlyukakkal átfurkált gerendázatot eresztett le. A külső lövőlyukas gerendákat és a belső taplíkat a koszorúfákra fektetett sövényel, deszkákkal átkötötte s földdel megrakatta. Ilyen módon biztos állást, a mai modern lövőárok vagy fedezék ősi előképét készítette a gyalogság számára, a mely a lönyflásokon keresztül egyképen tüzelhetett a külső város piaczára tóduló ellenségre és a külső kapu védelmére.

Patak szomszédságában Tokajt Stepán Ferencz őrzi a vinczi németek viczekapitánya alatt 100 némettel, 200 székellyel, 200 brassói, kolozsvári, vásárhelyi és 200 várbeli gyaloggal. Eleségük bőven, hópénzük 3 óra. Szerencset 300 székelly gyalog védelmezi, távolabb a Sajó-parti Ónodot Csernellel 40 német, 100 székelly és helybeli 30 gyalogos.

Tudta azt is a fejedelem tapasztalásból, hiszen annyi emberrel volt már dolga, hogy nem elég a jó őrség a városba, hanem szükséges különösen a vezető emberekből néhány lekötöztetett benső hívének is lenni. Az embert pedig a legkönnyebben ajándékokkal lehet hangolni a fehér asztalon kívül, ezért sürgeti a fejedelem-asszonyt, hogy mivel ajándék sok helyre kell... csináltatna minél bővebben. Tegnap is — úgymond — legyeshényei tudósításában május 19-én, a kassai bírónak egy tisztességes medenczét küldénk korszóstól, az firmendernek egy kupát, az kik itt voltak is, azoknak egy-egy kupát. Jó volna édesem, ha ezüst lenne, ajándéokra való kupákat csináltatnotok, 12 latosból kilenne 4, 3, 2½, 2 grás 5 vagy 6 drb tetszetős, mosdómedencze 10, 12, 16 grás. Kupa lenne vagy 40, mosdómedencze úgy 10.

Ideje és haszna volt Rákóczynak a várakat megvédelmezve és őrségekkel megtömve tudnia, mert az ellenség, mint május 29-én Salamonról hírül adja haza, Tokajra és Ónodra ráijesztett, s mint-hogy hatása nem volt, másfelé látott. Kemény János, Bakos és Ibrányi, — az most jött át a Tiszán Polgárinál — meg utána.

Bornemissza nem vett részt ezekben a harcokban, mert beteg volt már május 4. óta, pedig a fejedelem igen óhajtotta volna. Becsületes hívünk, írja, Bornemissza uram is most épül. Vajha egészséget, lábot vehetnék neki pénzen, bizony kiadnék az sár-
gákban (az aranyokban) érte!

Nem érdektelen dolog felvetni ennek a tavaszi ellenoffenzívának eddigi előadása során azt a kérdést, mi okozta azt, hogy a nádor ennyire szabadon feljöhetett a Sajó és a Tisza között? Erre vonatkozólag igen érdekes bepillantást enged Rákóczy Zsigmondnak és az öreg fejedelemnek majd egy keltezésű levele. Az előbbi Sárospatakról panaszolja az édesanyjának, hogy az ellenség igen közelít, s ha módja volna benne, örömet megharczolna, mi is ellene még számra elegen volnánk, csak az emberek volnának hívek; minden embernek nem kell hinni, soknak jó a szája, de rossz a szíve. Ugyanezt mondja az apja is, de sokkal részletesebben és fájdalmasabb hanghordozással. Bizony dolog, itt igen kevés pápista vagyon, az kinek tetszenék az mi hadakozásunk, de ugyan helyt kell állanunk s aligha az nagyjában meg nem kezdünk ragadtatni, az magunk vallásukon valókból is bizony rániára kezdünk vonni. Az igaz ember itt oly szűk, melyet mi meg nem írhatunk, de az Isten velünk vagyon.

A nagy elpártolások okát nemesak a királyiak győzedelmes előretörésében kell keresnünk, hanem abban a körülményben is, hogy hírlík, lengyel hadak ereszkednek le Zboró felől a királyi sógor megsegítésére. A lengyel király ugyan rendkívüli követe által nyugtatta meg Rákóczit salamoni táborában, de azért a gyanúját nem bírta elaltatni, a miről tanuskodik György fiához május 29-én küldött levelének ez idézete: mivel ugyancsak ők is, t. i. a lengyelek pápisták, oda vonzanak III. Ferdinándhoz. Annyira nem hisz a lengyel királynak, hogy a leveleit beküldeti portára Maurernek avval a határozott kijelentéssel, ha a segítség késik vagy kevés lesz, kénytelen megbékélni és a hét vármegyét visszaereszteni. Követeli azonkívül a portától, hogy menesszen egy csauszt a királyhoz és a lengyel respublicához és intse meg, hogy üljenek vesztig, ne elegyítsék magukat a hadakozásba.

Rákóczyt a hátbatámadás természetesen összetörte volna, mert addig se tudott volna a saját erejéből a saját lábán megállni,

a míg Torstenson megérkezik, a ki izent neki szász András által, hogy jön, a miről a foglyok is tudtak már seregszerte. Igaz, hogy ezekben a napokban kapott Erdélyből erősítést a fejedelem, kiérkezett ugyanis a zsoldos hada. Szép had, de mint maga beszéli el, a lovuk elgyötört, legalább kétheti nyugalom volna szükséges a fölépülésükre. S még kért melléjük vagy 2500 embert Tokajra, a hol a fogadtatásukra a Tiszát is «általkötötte.»

A fejedelem egyelőre kénytelen türelmetlenül nézni, hogy az ellenség mikép gázolja fel Zemplén alsó részét. Szerencset feladta Rákóczy udvarbírája, a kit később az erdélyiek elfogtak, mire a fejedelem a vár kapujára felkötötte. Legyesbényére is rácsapott május 27-én Puchaim egy vizeje válogatott jó fegyverekkel, de beleakadt Bosok Benedekbe, a kinek az emberei aztán levágták a fosztogató németeket. Örsi Zsigmond május 24-én Tolcsvára tört, viszont őt Mikes Zsigmondék vagdalták meg. Mádnak is kijutott a támadásból, a minek következtében borból sok kárt vallott, de legalább 300 német fizette meg az árát. Úgy történt t. i. ez eset, hogy Győri Jakab, a mikor meghallotta, hogy beszállt a németje a jó borra, 200 lovasával utána eredt Patakról a szürkületi homályban Keresztúr felé éjnek idején. Egy darabig leskelődött a kertek alatt és kémlelődött. Hajnaltájt aztán a hóka fényénél berontott a faluba, a hol az udvarokon szanaszét részegen heverték Puchaimék legényei, a kikben derekasan levagdalt. Sok zsákmányt ejtett, különösen lóban.

Különben ki győzné elősorolni esetről-esetre, mikép járta meg az ellenség alsó-zempléni garázdálkodásával, elég az hozzá, hogy jó bent volt ott, a hová Rákóczy sohase kívánta e világ életében. Hogy otthonosan érezte magát a megszállt területen, az bizonyítja, hogy a nádor Szerencs elfoglalása után Zemplén, Abauj és Ung megyének gyűlést hirdetett, de nem jött el rá senki. Így Radványinak, Rákóczy egykori étékfogójának a parancsnoksága alatt 30 muskatérost és 40 lovast hagyván benne, május 27-én feles fegyverderék és sisak visszahagyásával mintegy 3000 gyaloggal Eszterházy Kassának vonult. A fejedelem meg utána! Indulunk, tudósítja erről György fiát salamoni táborából, akarván az Úristen áldásából éjjel-nappal fárasztani és elfogyatni s igazsággal merem írni, egy nap nincs, kin nem fogyna, hozton hozzák őket s ez mint

az rabok beszélnek, majd inkább mind egy nyomon, az gyalog éheznek, hal is és betegednek, ez fegyveresének lova turósodik, hal, máris járna gyalog 600 közzülük, naponként több-több esik gyaloggá. Ez a súlyos helyzet azonban a nádort éppen nem akadályozta, hogy május 31-én 3000 gyalogost 150 szekérrel, 300 muskatárossal, 500 dragonnyal élésért Ujhelybe és Toronyakra be ne küldjön. Pozsonyi Szász János és Nagy Györggyel éppen akkor hánytak kótyavetyét, ittak, dorbézoltak. Természetesen annak rendje-módja szerént összeakaszkodtak a véletlen találkozóknak. A németek 12, rákócziánust és 7 parasztembert vágtak le meg lovat nyertek 40-ig valót. Szász János emberei, mikor látták, hogy több a 2-nél, elfutottak a veszedelemből Borsiba, a melyet, néhány székelyből álló őrségét elfogván, az ellenség kézrekerített. Fegyverétől itt is elveszett 5 paraszt ember, de belőle is kétszer annyi. Azért a fejedelem 3 hordó borát mégis megitta a német és vitt kész búzát, lisztet, abrakot, a mennyit csak talált csak úgy, mint Ujhelyből, ez utóbbiban a barátok klastromát is felverte. A nádornak ugyan az volt a szándéka, hogy néhány napot késik Ujhelyben, de megértvén, hogy Rákóczy Pusztakörtvélyesre jött, még a rablás napján átment a Hernádon. Felfelé vonulásában, mivel még jobban magára vonta az ujhelyi eset miatt a fejedelem haragját a német-ség, az előbbieknél hétszerte különben szenved meg. Mindenütt csapdossák, esipik a magyar portyák, mint a napra kiült uhut a kisebb madarak. Innen a Tokajból, Ónodból kicsapó őrség, a parasztság, onnan Kemény János, Bakos, Ibrányi és a hát mögött bandukoló Rákóczy, azonkívül Szatmár és Szabolcs felületett nemessége. Az általános ölés-marás látása mondatja a fejedelemmel: bizony hisszük, az Úristen rövid nap alatt megszégyeníti őket. Ez pedig — mondjuk ki bátran — nem következett be, a mit elég keserűséggel látott maga is Rákóczy György.

Boszankodásában a nádor előnyomulását elpártolásnak tudja be: az pápista urak és asszonyok valóban semminek tartják az hitet, igazsággal tapasztaljuk, hereticis non est fides servanda. Tényleg sokan elálltak mellőle ezekben a napokban még székelyek és protestánsok is. Pusztakörtvélyesről jun. 4-én panaszkodik e miatt a feleségének: meghidd édesem, bizony itt az ember elszűkül, bizonynyal merem írni, Zemplén megyében, Ungban, Ujvárban,

Borsódban és a többi megyékben kevés vallásunkon való nemes embert találánk, az ki elhagyná jószágát az Isten tiszteletéért, annál inkább, életét elfogyatná azért.

Nemcsak a magyarországi nemesek fájdtják meg a fejét ezekben a napokban, hanem a székelyek is, már t. i. azok, a kik nem az ő és Zsigmond fia levelével mentek haza. Elboesátottak ugyanis 6—700 eltörődött lovas, de velük, azt hitték, hogy elcsúsznak a többi között, sokan kereket oldottak. Ezeket irgalmatlanul felkeresteti György fiával otthon a házoknál és törvénylátás végett Görgénybe, Fogarasba, Ujvárbá és Dévára csukatja őket. Az elszökötteket, szó sincs róla, könnyedén lehetne pótolni, mert másfajta katona, nem református nemes, kínálkozik elég, különösen lovas, de nem bátorságos felfogadni egyet sem, mivel az Istent is elárulná.

Nem lévén bizodalma az emberekben, fordul tehát az Istenhez. Bőjtől és könyörög egész háza népével a győzelemért és a keserű pohár eltünéseért : igaz érdemes látogatását viseljük az Úristennek, mert miköztünk is feltanáztatik az Ácháb vétke s talán még több. Mi édesem, biztatja feleségét, bizony jó reménységben vagyunk, az Úristen ezt is nemsokára igen jónkra adja, ezalatt mi is Ő feleségét engeszteljük s könyörgéseink által vonjuk naponként jobban jobban pártunkra, bizony nem hagy Őfelsége, ki ha a magáét meglátogatta, de soha el nem hagyta ; lehetetlen is, az isten ki ne keljen az nemzet ellen büntetésre, kinél a török s tatár sem cselekedtenek nagyobbakat és többeket.¹

Van miért kétségkívül megilletődnie a fejedelemnek, hiszen úgyszólván életének a legkritikusabb pillanatát éli, mert Puchaim és Götz kulcsos, elsőrangú váráért mennek. Mint a nyulat a kopók. körülkeringik őket a hadai, és lefűlelni még sem tudják. Ibrányi Harangodról kimenve a Boldva és Hernád között vonul, Huszár György 2000 lóval előtte, a fejedelem a Hernád és az Ondova közén. Középre fogottan így csipkedik azt a néhány ezer királyit, fogyasztják, de agyonverni végképen nem képesek, csak a csodától várnak valamit.

Nem elég a bajainak a tetőzésére, hogy a nádorék orránál

¹ Pusztakört vélyes, jun. 4.

fogva vezetik a seregét, hanem még Homonnay, az országbíró is új veszedelmeket zúdít a nyakába. Pillanatra nem kell ugyan tőle tartania, mert az ungmegyei nemesség szétugrasztotta a csapatát, de a veszedelem később csak ráköszönhet. Épen Homonnay ellene támadása készíti arra, hogy a portának értésére adja ismételtén, vagy a lengyel királyhoz vagy a respublicához küldjön egy csauszt, a ki által intené úgy az egyiket, mint a másikat, hogy sem Erdély ellen, sem ő ellene senkinek segítséget ne adjanak, se másoknak hadat fogadni, se kihozni ne engedjenek. A szöveget törökül leíratta László diákkal, atlaszba bevarratta és spanyolviasszal lepecsételve beküldette Maurer Mihály portai követének a legilletékesebb helyen való leadás végett. Szükségesnek találta a portánál való felszólalást a fejedelem, mert Lengyelország nádszál politikát mutatott, sőt, érthetetlenül kezdett viselkedni. Hivatalosan a semlegességet predikálta és im! a valóság megczáfolta, a mennyiben Homonnay lengyelekkel csinált lármát Ungban. Viszont a török is ludasnak tűnhetett fel előtte, mert megadja neki az engedélyt a hadakozásra és mint protektora nem tiltakozik a lengyel kétkulacos politika ellen még pro forma sem. Azonkívül a budai pasa sphinx módjára viselkedik vele szemben, segíti is, nem is, az Erdélyhez közel eső végvárakban hozzá még bizonyos élénkség is észlelhető a török seregben. Ily körülmények között cseppet sem kell csodálkoznunk azon, hogy az idegesség egy nemével majd minden levelében feleségét és fiát arra figyelmezteti, hogy az erdélyi várakat jól «takarják» meg. Különösen sürgeti ezt jun. 8-iki levelében, mert, bár a vezér megnyugtatta jún. 4-iki soraival, de mégis tart eshetőségektől, a mióta hallotta, hogy Csáky István 20,000 kozákkal akarna Erdélyre törni és megtudta, hogy a budai basa hamis híreket ír be felőle a portára. «Ott benn az várakat mindeneket ugyancsak valóban megtakarjátok mindenféle éléssel, szól a parancsa Körtvélyesről, Váradot is; mindenik várban liszt legyen feles, mi nem bánnánk, ha minden asztagink szemül, lisztül volnának az várakban, tartván az török csalárd-ságátul, Szakmár (így!) takarásáru! Kún László uramnak irunk, az igaz magyar oly szűk, mint az fekete hattyú». Még a családját is bátorságosabb helyre parancsolta, Deésre és lelkükre kötötte a szorgos vigyázást. Ezt értette úgy a hágók felügyeltetésére,

mint kémek járatására biztos hírek fogására. Kővárt, Fogarast, Dévát, Ujvárt, de főképen Görgényt hangoztatta, hogy tömjék meg élelemmel, municzióval és pattantyússal v. i. tüzérrel, hogy a meglepetéseket kivédhessék.

Érdeklődése tűzpontja azért mégis csak Kassa maradt, a melytől június 10-én már nincs messze az ellenség. Hogy Upperton tíz asztagát felegette Forgách Zsigmond, hogy a tulajdon fizetett hada itt is lop, ott is zsákmányol, avval egyenlőre nem törődik, csak annak örül, hogy az ellenség elől-hátul pusztul. Szinte újjongva ujságolja Sárospatakról június 13-án, mennyire fogy az ellenség minden nappal, ki döggel, ki éhséggel, ki fegyver alatt; sója nincs, kenyere szűkön, marhájának való eleség Kassa táján 5—6 nap alatt elfogy. Nagy köztük a drágaság, egy tallér 3 iteze budai bor. Szöknek a nádor mellől a magyarok, 500 ha van még mellette. Kellott éhhez vesznie az ellenségnek, mikor a varannói völgyet Kemény János 15,000-nyi hadával megtöltötte úgy, hogy sehonnan élelmet nem kaphatott, háta mögől se szállíthatott se eleséget, se takarmányt. Ezért kaszálta a vetést, a hol csak hozzáférhetett az útjában. Nem tehetette mindenütt, mivel Rákóczynak és Bakosnak volt gondjuk az élelem elvágására, a kik szüntelen portyáztattak részint előre, részint hátra a hódoltakra. Bakos egyik portyája a fülekieteket és a szerencsieteket vagdalta meg Szendrőnél és kirabolta őket. Június 11-én viszont a fejedelem parancsolta Szerencsre az újonnan kikerkező erdélyiekkel Boldizsárt, Toldalagi Ferenczet 4000-ed magával és melléjük 2000 emberrel Kemény Jánost. Három ágyút is rendelt ki Tokajból. Először kegyelemmel kínálták meg a szerencsieteket, aztán ostromra mentek.

Az ostromlók mindenekeelőtt a város felől való oldalon éjszaka sánczot ástak és bele sugárágyúkat állítottak. Szürkülettájt megkezdtek aztán lövetni a bástyákat ott, a hol a várarok gázolható vizével szemben a leggyöngébb a falrész, a mely végre is bedőlt. Most néhány száz székely gyalogos a nyíláson kivont karddal berontott avval a parancsal, hogy igyekezzenek a kapukat felnyitni és kíméljék a tiszteket meg a legénységet, ha lerakják a fegyvereiket. A betörés sikerült. Az őrköt lefülelték a betódulók, a kik a kapukon beeresztették a gyalog sorokat, a melyek a határozott parancs ellenére oly dühösen öldököltek a horvát-német és

a veszprémi-győri-pápai magyar protestánsok között is, mert a minap a palatinus bágyadt legyekhez hasonlította őket Regéczről, hogy még a generálisok is alig tudták megvédelmezni azokat, a kiket életben akartak hagyni. A vár tehát elesett, horvát-német-magyar őrsége elvérzett és a mi fő, az áruló Radványi, a parancsnok, elevenen került fogságba. A siker még abból állott, hogy Rákócztyék két-három ember veszteséggel sok paripát zsákmányoltak.

Ezután Borsira és Nádasra törtek Kemény emberei, a hol 200 puskást tartott Puchaim egy elsáncolt malom körül, a mely 16 asztag szemét csépelte, őrlötte és szállította az éhező németeknek. A nádor a megtámadott helyeknek védelmet adni nem bírt, mert Muslokáról verekedett a keményen kicsapdosó kassaiakkal, a kik mellé 4000-ed magával Kemény és Huszár Mátyás érkeztek, ezeknek a hátvédjéül pedig Eperjesre Szuhay Mátyás huszárjai mintegy 400-an. A harczok általában s a kassaiak derék magatartása nem sok reménységet hagytak Eszterháznak a győzelemre, ép ezért Rákócztyt levélben kérte, hogy küldje fel követeit hozzá tárgyalásra. A megbizottak Lónyay, Klobusiczky és Csernel a kivánalma szerint megjelentek nála, de a mint Rákóczy magát a tárgyalás előtt kifejezte Sárospatakon, hogy derekasat nem végeznek, nem is végeztek. A palatinus ugyanis azt követelte, hogy uruk bocsássa vissza a kezénél lévő területet, a melyért majd másutt kap kárpótlást. A fejedelem evvel szemben vizont nagyjában ezt óhajtotta: 1. Ferdinánd hirdessen országgyűlést, és azon hozasson törvényt arról, micsoda büntetés éri, a ki az evangélikusok szabad vallásgyakorlatát sérti vagy a templomaikat elfoglalja. 2. Erdély és az ő sérelme nyerjen orvoslást és legyen rá paragraphus, mi büntetés sujtja, a ki ez ellen vét. 3. Hadrakelésének és költségének ellenértéke fejében a 7 vármegye maradjon az ő kezén.

A kibékülés meghiusult a felek magas követelődzése miatt, pedig tanácsos lett volna Ferdinándnak valamiben engedékenyebbnek lennie, mert ugyancsak nehéz körülmények közé jutott. Mutatja ezt az, hogy mindjárt a kassai ostrom kezdetén nagy gyorsan magához rendelte Puchaimot, a ki Eszterházy egyezkedése végét már be sem várhatta, mert a svédek Harczfeldet megvervén, sietve jöttek Morvarországon át, hogy Rákócztyval egyesüljenek.

Az egyezkedés dugába dőlése után még egy utolsó erőfeszí-

téssel neki esnek a királyiak a kassai várnak. A centrum Eszterházy alatt a nyugoti hegy felől és délről az akasztóhegyen vetett sánczból, Götz pedig a meczenzéfi földhányástól ágyúztatja a várost. Lovas csaták is forognak a falak alatt sűrű egymásutánban, de vagy az ágyúk, a taraczkok, szakállas és kézi puskák űzik el őket vagy a kirohanó városiak, a kiket Pap András főpohárnoka útján tüzelt a fejedelem a legvégső kitartásra avval, hogy sokáig a német nem bírja az ostromot, mivel Göncz, Eperjes és Varannó felől Kemény János vigyázása miatt élelemhez nem juthat.

Valóban a kassaiaknak június 17-én ütött a szabadulásuk végórája 15 napi ostrom után, a mely alatt a municzió a következő mennyiségben fogyott el a Rákóczyak részéről:

lőpor ágyúhoz 32 mázsa, 106 lat; lőpor szakállashoz 6 mázsa, 102 lat; aprólőpor 6 mázsa, 92 lat; gyújtópor 33 lat; muskatérgolyó 15,400; ólom 8 mázsa, 19 lat; kanót 13 mázsa; szakállasgolyó 2165, ágyútaraczkogolyó 1239.

Götz és Eszterházy elvonultak a város alól Muslak felégetése és táboruk, ágyúik, «keteputájuk» kivonása után. A királyiak most a kassai Királyhegyen közönséges nevén Sóhegyen keresztül Tihanyba szálltak, a honnan 18-án virradóra Eperjesnek vették útjokat Szentistvánfalván és Aboson át. Természetesen Ibrányi, Gyulay Ferencz és Kemény nagyon a nyomukban voltak, vágták, csipdesték őket. Huszonöt-harmincz Rákóczy-katona 50—60 németet megkergetett, mert el voltak csigázva és éhezve. Valahol reá akadnak — dicsekszik vele a fejedelem június 19-én pataki levelében — mienké a győzelem, s csudálkozásra méltó, mely kevesen esnek közölök miattok még csak sebben is.

Kassa felszabadulása nagy esemény, mert zárókövét képezi annak a nagy offenzívának, a melyet Eszterházy nádor indított április 27-én és utolsó lánczszemét annak a defenzívának, a melyre Rákóczy nagy erkölcsi, gazdasági és katonai kárvallás mellett kárhoztatva volt.

Június 18-ának a hajnalával hadakozásának új időszaka virrad fel, a mit Sárospatakról 22-én haza meg is izen, írván: Istennek hála! már állapotunk annyival is jobban vagyon, hogy mi, már nem defenzíve, hanem offenzíve cselekedünk.

IV.

A június 18--20 körül megindított új támadása irányában nagy reményeket táplált Rákóczy, fővezére Kemény János és a vezérkara. És joggal. Már a kezdete is jól indult. Eperjest, bár párttartói voltak benne, a nádor, a kiről azt ujságolja a gyulaféhérvári udvarnak, ha a pattantyús csak két ölnyire tanálta volna igazítani az álgút, most már nem sokat búsulna miatta, 21-én szégyennel elhagyta és Sáros alá vonult, de nem minden kárvallás nélkül. Útközben ugyanis Somosnál derékhadába Kemény bekapott és meglódította, a Lapispataknál lévő 100 zsáknányos muskatérosát meg Járny Ferencz csapdosta le, hogy 10 sem szaladhatott el belőle. A somosi győzelem híre aztán arra bírta a fejedelmet, hogy személyesen menjen fel hadaival a nádor üldözésére Kemény mellé, már csak azért is, mert őt a mindennapi kenyerénél is jobban szeretné kimélni.

Nagy reményeket fűz a felmeneteléhez, a mit feleségének is értésére adott Patakról június 22-én: bizonynyal írhatjuk, csak több segítsége ne érkezzék az németeknek, ezekkel mi közben is bírhatunk Isten áldásából. Azonnal azonban nem indulhatott, mivel megbetegedett. A hévség és a hányás gyomorrontása következtében annyira elővette, hogy pár napig beteg volt. Dörzsöltette ugyan meleg ruhával a veséjét, de csak nem akart róla elmúlni a betegség. Ascanius rendes orvosa távol lévén, egy fiatal füleki doktor kezeli, s mert nem volt orvossága, Isten után fürdővel és zablisztból készült flastrommal gyógyítja. Boszankodott is e miatt a felséges páczyens, dehát mit tehetett egyebet annál, minthogy izent György fiára, hogy legalább 500 jó székely gyalog katonát küldjön utána Tokaj felé, mivel igen szűkében van az emberben, a pápista rendnek az eleje-nagyja kedvetlen és semmiben sem veszi a példaskodást. Ha pedig nem volna kedvük a székelyeknek fegyverbe állni, nem minden csúfolkodás nélkül jegyzi meg, mondja meg nekik, ne féljenek oly igen a némettől, mert az bizony nem oroszlán.

Június 24-én végre reggel félhétkor megindult Rákóczy Isten szentséges áldásával és segítségével, valamint abbeli fogadalmával, hogy szerdán nem eszik vacsorát abból az okból, hogy inkább legyen

üressége Istenhez való könyörgésében világi dolgaira nézve. Az útja Borsin, Mikóházán, Terebesen és Parnón át Sárosra czélozta, a hová az ellenséget 5 nap óta szakadatlanul kergeti Bakos uram Gergelylaka, Ibrányi és Huszár Sárosvára, Kemény János meg Eperjes felől. A parasztság is 2-3000-el csatlakozott hozzájuk és úgy vágja-öli a népét, hogy a palatinus szinte elrémül belé. Élelmiszerekhez nem juthat egyetlen embere sem, s hogy éhen ne vesszen, korpát habar vízben. A nagy hajtás és kimerültség következtében a nádor azon szín alatt, hogy a békekövetekkel, Serédy, Klobusiczky és Lónyayval tárgyalnia kell, 3 napi fegyverszünetet kért Keménytől, a ki megadta neki, de ügyesen ki is használta a maga érdekében. Tartalma alatt Sáros várába gyalogságot surrantatott be és Lónyayval érintkezésbe lépett.

Az úgynevezett béketárgyalások megkezdődtek avval, hogy a fejedelemnek a várhegy alatt a város felső részében fekvő udvarházában megszállott palatinusnak a követek nyolcz pontban előterjesztették a kívánalmaikat június 24-én: 1. Ferdinánd hívjon össze országgyűlést, a hol a magán és az országos sérelmeit kiki szabadon felhozassa; 2. az 1608 óta annyiszor megszegett vallásszabadságot necsak a rendek, hanem a pórok is élvezzék; 3. a sérelmek a hitlevelek és az 1638. országgyűlés határozatai értelmében orvoslást nyerjenek; 4. a mostani hadakozás felidézői és a sérelmek ezutáni elkövetői lakoljanak cselekedetökért; 5. a felkelők teljes amnesztiát nyerjenek; 6. Erdély sérelmeit kölcsönös bizottságok intézzék el; 7. a portával újítsa meg a békét Ferdinánd. 8. A fejedelemnek nyújtson kárpótlást.

Minthogy a nádor válasza kitérő volt és részben elutasító arra vonatkozólag, hogy a kárpótlást, mivel szükségkép az uralkodó kisebbségével járna, szóba se hozta, a béke terve füstbe ment. Ezért írta Tótketeresről 26-án feleségének, hogy a királyiak semmi akaratát ki nem expiscálhatták és nem hogy tractált volna, de még el se kezdette. Nem, mert nem is akart komolyan tárgyalni vele Eszterházy, csupán időt nyerni az ostromra való előkészülethez. De mikor látta, hogy a vár bevételéhez ostromágyúk is kellenének, megköszönvén Klobusiczkynek a hordó borokat, lisztet és több efféléket, a melyeket élésszekereire rakatott, éhező seregével egyszerűen, minden teketória nélkül nekivágott a felső Vág völgyé-

nek. Arczpirulással ment el a vár alól a palatinus, mert a katonai sikertelenségén felhördült Götz a szemébe vágta, hogy ő az oka a sok kudarcnak, mert az ő tanácsára fordultak Kassa alá, holott a fejedelmet kellett volna üldözniök.

Ugyanilyen vádakát zúdított a nyakába Homonnay János gróf országbíró is a haditanácshoz és III. Ferdinándhoz írt leveleiben, a melyeket Rákóczyék felfogtak s így tudták meg. A többek között az a szemrehányása ellene az országbírónak, hogy a császárnak olyan derekas hadaival semmi haszonra való dolgot sem tudott véghezvinni, pedig nagy részét — a harmadát — elvesztette az armádának, csak a személyes dicsőségét és hírét-nevét kereste. Holott, ha az ő intimácziója szerint hevenyében Patakot megszállotta volna, minden bizonnyal meg is veszi s a fejedelem hadai, mihelyt átzúdulnak a Tiszán, el is oszlanak, így Kassa és a vármegyék visszahajlottak volna.¹

Érdekes, hogy a nagy tavaszi visszavonuláskor az erdélyi hadvezetőség stratégiájával, haditervével, a mely ebből állott: folytonos nyugtalanítások, csipkedések között az emberanyag lehető kímélésével visszavonulni a mezőkről és beszállni részint a várakba, részint a Bodroghözbe, a hol a folyamközön vagy bátorosan ellehetnek a seregek, vagy ha kell, erélyesen helytállanak, egyáltalán nem voltak megelégedve sem Erdélyben, sem Rákóczy hadseregében, akárcsak Eszterházyéval a másik oldalon. Amoda nem győzte a fejedelem magyarázgatni a retiráda okait és előnyeit, emitt pedig nem tudott eléggé csitítani. Mikor a palatinus Kassának tartott, újból kemény felszólalások hangzottak el a folytatódó haditerv ellen: szorosán a medrében tartani mintegy partot alkotva a királyiak áradatát a jobbról-balról kísérő csapatokkal, sőt hát mögül is, hogy vissza ne folyjon és elvágni minden élelemtől, de szakadatlanul zaklatni, ölni, vágni, hordani az emberek kímélésével. Róthy Orbán például Kassáról számos levelében hirdeti, mily nagy gyalázat volna harcot nem állni az ellenséggel, elfutni előle; csak meg kell vele aperto marte — nyílt mezőben — harcolni és a magyari jó hírnek, névnek ekképen megfelelni.

Rákóczy evvel szemben megmaradt a haditervénél, sőt a

¹ Szalárdy 180. l.

tábornokaitól is azt követelte, hogy szigorúan ragaszkodjanak az instrukcióijához. E miatt a csapatok majdnem nyílt zendülésben törtek ki. A dolog ugyanis úgy történt, hogy Kassa és Eperjes között Keresztúrfalunál néhány századra menő ellenségből 200-at levágtak a Rákóczyák és sok szép lovat nyertek. Ámde nem kellett volna az ellenséget addig ereszteni, váltig ezt hitte a legénység, Eperjesnél már rája mehetek volna, ha instrukciójuk ellen a generálisok «vele elpróbálni merészelték volna». Már most a helyett, hogy a derék hadat neki bocsátották volna Götzéknek a tábornokok, csak baloldalt, hol utolján, hol csak imitt-amott kapdosatták őket, e miatt aztán mind az alattvalóktól, mind a törököktől elég gonoszul és becstelenül is hallottak az generálok.¹ Más szóval a katonák hangosan számadásra vonták a feljebbvalóikat, mért nem bocsátották őket előbb az ellenségre? Végre is Bakos Gábornak kellett kiállnia és nyíltan megmondania a köznek, hogy se hűtlenségről, se félelemről ne képzelődjék, a fejedelem parancsolta meg a vezetőknék életükre és becsületükre, hogy derék harcra ne rontsák a népét és benne kárt ne tegyenek a közjónak. Mindazonáltal a morgás csak akkor űlt el, a mikor látták mind közönségesen, hogy Sáros alól a Tarcza-Hernád völgyén át verve repül el előttük a palatinus a maga megkevesbedett népével, a mit a többi, a németeket érő sikertelenségek hosszú láncolatával egyetemben annak a vérrel takarékoskodó stratégiának köszönhetek, melynek minden mozzanata, csínyja-bínja elejétől végig az élelem elvágásra, erre az ősmagyar hadakozási módra volt építve.

Mialatt Kemény János csapatai puskázva hajtják a császári armádia szárnyra kelt hadait a szepesi völgyeknek, mint a kereplőző szőlősgazdák a magok portájáról a hetedik határba a csévicse seregélyeket, azalatt Rákóczy sietve nyomakodik 2000 lovasával felfelé az okból, hogy az ellenség nyomán jó disciplinával és jó diszpozícióval küldhesse a hadait, a sok köztük való főket megkevesíthesse és jó instrukcióval bocsáthassa és a palatinusnak is illendőbbben tehessen választ. Föltett szándékát elérhette, mert mint június 26-án írta terebesi táborából, mindennek szíve, kedve az ellenség ellen vagy, az szegény magyar puskája

¹ Szalárdy 178. l.

is szinte oly közel vitetik most az német vasas oroszlánhoz, vitéz ódalához (!), mint az magyaréhoz az övék. Utjában Parnórol június 29-én már intézkedik is a szükséghez képest. Kornist, a ki a derék táborral érkezett hozzá, Varannóhoz rendeli, hogy Fisenát verje fel és «táborolja», Jármly Ferenczet 1000 magyar-német gyalogossal és 900 lovassal Munkács alá szökteti, hogy tűzzel-vassal rajta legyen, Szalánczra is meneszt német-magyar gyalogot és lovas, hogy a sok rossz szarkafészekben földig rontasson, Regécz, a nádor vára hasonlóképp kap a nyaraló harangodi táborából 700 gyalogost és 300 lovas, mert nem akar a fejedelem ezután papiroson írt hitelnek hinni.

Július 1-én végre megérkezett Rákóczy Sárosra a legnagyobb boszúságára. Boszúságára, mivel megparancsolta még öt héttel ezelőtt a tisztartóinak, hogy minden asztagot tegyenek szemmé és hordassák fel a várba, hogy az ellenség ne töltözze magát belőle. És — majd oda lett a bámulattól, a tisztartók a Rákóczy árvák 5 asztagát és az övéből másfelet kint hagytak a malom mellett. Ezért szálltak ide a palatinusék és maradtak addig a sánczukban, a melyet egy nap egy éjjel hánytak, a vármegye egy hétig se tudta volna elkészíteni, a míg fel nem falták. Mikor a szegénység búzáját, marháját magukhoz vették és a jó vetéseket takarmánynak lekaszálták, útra keltek Szepes megye szelvében-hosszában, mint ősszel a költözködő darvak. Azóta, egy hete Kemény folyton utánuk van és fogyasztja, fosztogatja őket. Valami Csehek János hadnagy a vele való 450 szabad legénnyel, fehérvári és pataki diákokkal rácsapott a szekereikre a nádoréknak és nyert a pénzzel együtt 12,000 frt ára marhát. Folyton csipkedve Rákóczy hádi népétől és öletve az útszínáló szegénységtől érkezik az armáda Lőcse határába a hátán hozva Kemény darázsfülánkös portyáit és maga előtt tudva bent a várban Gaudi Andrást 200 muskatérossal, Csontos Pált, Kerekes Tamást és Bánházit 100 jó munkácsi gyalogossal.

De másfelé is siker koronázza a felkelők fegyvereit. Palocsát a Poprád mentén behódoltatják június 30-án és ugyanekkor Lapispataknál 400 dragonyost vágnak le.

Hadakozásának ily szerencsés folyása avval a szándékkal tölti el a fejedelmet, hogy a mint a tőle 4 mérföldre járó Kornis

felérkezik, Zsigmont fiát derekas haddal küldi a főgenerális mellé, hogy siettesse az ellenség végét, mert máris oly állapottal vagyon, hogy a régi regimentekből való lovasa, a ki 18—20 esztendeje sok harcokon forgott, ott megmenekedett, most itt nemsokára elfogy. Ez a fogyatkozás készíti a palatinust, hogy gyors iramban menetelve Szepesváralján keresztül, «Lőcsén felül Márkusfalvának oldalassal» szálljon meg. Itt megütközött volna Kemény, ha «a hajdúságnak rendetlenségek miatt valami hibácska nem tanált volna lenni». Nyílt ütközetre azonban soha se került a sor, jöllehet mást sem lehet olvasni a fejedelemtől, mint azt a fogadkozást, hogy «ezt» t. i. a németet az Úristen rövid nap meg fogja szégyeníteni derekasan. A megszégyenítés két oknál fogva nem következett be. Egy az, hogy Kemény János emberei számbelileg is megcsappantak a kétszínű török szemeltartása és az északeleti Felföld pártos váracskáinak ostroma és blokádja miatt, emellett merszük sínesen, csak hangjuk a végleges leszámolásra. Alkalmuk azonban töméntelen van, a melyet folyton áhítanak, míg nincs, s mikor beköszönt, szépen kieresztik a kezükből, mint a szepegő gyermek a remegő madarat. Szinte kislányos kifogásokkal hozakodnak elő, ha a toprongyos, éhségtől dülöngő ellenséget — «sikerült» elereszteniök. Az elügyetlenkedéshez aztán a fejedelem is kontráz szokott szólásával: nem szabad oly fontos dolgot, t. i. az ütközetet csak a helyzet, a szerencse «spicézere» is bízni.

A másik ok, hogy Homonnay hát mögött való rezgелődései és a török gyanus viselkedése miatt részint a tiszántúli határokon, részint a hódoltsági Magyarországon meg kellett szakadoztatni hadaiban és egyfelől az erdélyi várakban, másfelől a gömöri széleken vigyázóban tartani belőlük.

A fejedelem épen nem csinál titkot abból, hogy a számítását megzavarta mindjárt a juliusi szepesi offenzíva első hetében Ungvár, Jeszenő és Homonnay 5—600 kozákja meg 4—500 magyar lovasa, továbbá a 4—5000-nyi töröknek Egerhez való gyülekezése, de leginkább a jenei törökség sürgelődése. A török csoportozás híreit nyomban követik intézkedései. A Kőrös partjáról jöhető veszedelem megelőzésére bevágatja az utakat, a Vág völgyén verekedő Ibrányit, régi, kipróbált hívét Nagyváradra küldi hűség-tartó csapatokkal, hogy ezeket ossza szét az erdélyi várakba és

kémekeket szalajtat Erdélyszerte megbízható hírek fogására valamint Máté havasalföldi vajdától a portáról kiinduló készülődések «értésére». Továbbá a Sároson tartott haditanács határozataiból kifolyólag Keményt kirendeli a palatinuson «rajta lenni», bár ez a punctumokat igen küldözgeti, személye szerint pedig Varannóhoz szállt Bakos Gáborral, hogy Homonnayval leszámoljon, mert Kornis értesítette, hogy az országbíró valami lengyel hadakkal Homonna körül lecsapdosott az övéiből és meg is fogdosott bennük főképen a bihariakban és a tájiakban, a kik most Jeszenőben ülnek.

Ezekből a hadi intézkedésekből láthatjuk, hogy július 4-től fogva az események számára majd két harcztéri színünk lesz, az egyik a Vág és vele párhuzamosan futó folyók völgyeiben Kemény János forgolódik, a másikon az Ipoly és a Latorcza között lévő földön elszórt várak körül Kornis és Rákóczy Zsigmond szerepelnek.

Elsőben a pártos várak körül Ungvár sorsa telik be. Gr. Homonnay Jánosné már a kassa-eperjesi harcok napjaiban vonta magára Rákóczy figyelmét azzal az eljárásával, hogy az ungvári evangélikus nemeseket üldözte, elfogatta és borukat, búzájukat elvette. Az élelmet aztán részint Ungvárra részint Jeszenőbe takarította, a hová maga is behúzódott a biztonságtalanabb Ungvárról. Balling János munkácsi kapitány, noha Szalárdy szerint a köszvény miatt igen nyavalyásul volna úgy, hogy székben kényserítettnek magát hordoztatni, mindazonáltal, hogy az evangélikus üdvözüendő igaz érzelmű valláshoz eleitől fogva nagy buzgó indulattal volna s a vallásán lévő nemességnek nyomorgatásokat a szomszédságban nagyon keserülné, maga kívánta a fejdelemtől, hogy bízná csak rá ott a szomszédságban Ungvár állapotját. Úgy is lett, megjött a parancs kívánsága szerint. Balling ez okból a munkácsi jóságból a várhoz fegyverekkel, jó puskájokkal való szolgálatra válogatott, két posztóból újrúhás 500 gyalogosával és néhány falkonyokkal (hosszúcsővű ágyúkkal) Ungvár alá szállott, hozzácsatlakozván a krajnyákon és mindenütt a jóságban található épkézláb férfiak kenézeik által vezetettve több mint 3000-en.¹

¹ Szalárdy 176. 1.

Az ostrom avval indult meg, hogy a kapitány a vár északi sarkánál sáncot hányatott és ebből lövette a várkapuját és a paloták ablakain csinált lövőhelyeket. Mikor a bentlévők látták, hogy az ágyúikkal sokra nem mehetnek a biztos fedezékekből dolgozó ellenséggel szemben, azonkívül megértették, hogy a kapu néhány lövés után bedőlhet és a levágott palánkokkal betöltött árkon keresztül intézendő roham eleven erejének ellen nem állhatnak — kezdtek kikiabálni. A kapitány tehát a vérontás távoztatására egyezsége lépett, a mely szerint Rákóczy hívei továbbra is benmaradnak és a Jeszenőbe harczoltak szabadon bocsáttatnak. Erre a vár megadta magát július 7-én, mire Balling megeskettetvén a fejedelem hűségére a jószágban lakókat és a várőröket, visszatért Munkácsra, a grófné pedig derekasabb «féltőjével» a sok jó bor, búza, liszt, szalonna és mindenféle élés kivételével elment Jeszenőbe.

Ungvár megvételének nagyon örült Rákóczy, de az örömébe csakhamar ürmöt kevert a porta, a mely Maurer levelét hozta a török aggasztó viselkedéséről, arról, hogy Ferdinánd követét legközelebb fogadja a szultán, a miből kézenfekvő dolog lett, hogy fortyog valami a diplomácia fazekában, s a főztett Rákóczynak akarják az asztalára tálalni. Míg György fia és a portai residense meglepődve állnak e tények előtt, addig ő mély belátással való tekintettel azonnal írt levelében, miről sugdoshatnak «oda-bent». És ha jövendölésnek vesszük a későbbi időkre azt, a mit most találgatva hánytorgat a lelkében, akkor azt mondhatjuk, valóban jól jövendölt, mert ez a prófécia szóról-szóra bekövetkezett rajta — 1645-ben. Arany szavak, méltók arra, hogy mindig büszkén hivatkozhatott rájuk; valahányszor rá gondolt későbbi életében hadjárására, önmagának elégtételül szolgálhatott az a tudat, hogy előre megmondta a végét. «Nekünk — úgymond — ilyen consideratióink vannak: talán csak azt akarja várni az a csalárd, hamis nemzet t. i. a török, ha bemenvén az német követ, vagy megbékéllik, avagy szóval tartsa, míg az svécusokat is beveheti, de minket se segítsen, avagy bevevén az ajándékát, az summát is, garázdálkodni kezd vele s egy nagy darabját elveszi vagy csapja az országnak, ki bizony könnyen meglehet, adózásra

is kényszerítheti. *De az is következhetik, ha ő megbékélvén az némettel, parancsol az németnek kedvét keressük, ki minemő rossz lenne, könnyű megítélni, sok alkalmatlan kívánság is lehetnének tőlünk, kivél csak belénk kezdene garázdálkodni.»*

Ez az a hely, a hol önmagának lett prófétája a fejedelem, ez az a jövendölés, a mellyel meglátta a török ásta «gödrét», a melybe akkor rántotta bele a császári diplomácia, a mikor a kardját svéd kezekkel beledöfhetette volna a régi ellenségébe.

«A biztosra vett végét azonban el akarta kerülni, ezért azt kérdezte a fiától, mit volna jobb cselekedni, a lengyel király közbenjárására már most békét kötni a svédek háta mögött, úgy elmélkedvén, hogy a svédek részéről mivel nem lett elég satisfactiója, tehát felszabadul ő is a nekik való kötelezettség teljesítésétől, avagy megvárni a svédek érkezését és eléjük adni, hogy az ő segedelmük nélkül hadakozott eddig is, a miből a nemzetnek nagy kára lett és az ezután való hadakozásból is az lenne, erre való tekintettel tehát a császárral ő békére lép.» Ezt a török nemcsak hogy ellenezné, sőt rettegné, mert félne a két hatalomtól, de félne Erdélytől is, mert a császár biztosan kegyelmébe fogadná, hogy önszántából tért jobb belátásra és hagyta ott a svéd confederatiót. Egyenlőre apa és fiú állást nem foglal, függőben marad köztük az a fontos ügy, a melyre nézve várnak az időtől. Titokban egyesegyedül Kassait avatják bele, még a fejedelemasszonyt is kizárják belőle. Ennek csak annyit ír július 11-én a fejedelem Sárosról, hogy egészségben és egyéb állapotában az Istennek áldása vagyon rajta, de a palatinusnak elkelve egy kis nyugovás annyira, hogy már a lengyel királyhoz fordultak Ferdinándék, a mikor Eszterházy kívánságára nem hogy rá nem ment, de csak «választ se tött». Egyébként a mit ír, az maga a szín igazság. A palatinus valóban gyors menetben hátrál. Július 3-án Svábócson van, 5-én már Batizfalván. Az is födi az igazságot, hogy szóba sem állt a nádor kívánságaival, de megizente neki, hogy a vármegyéket egybe fogja hívni Kassára, hogy meghallgassa véleményüket, a mit nagy zokon vett Eszterházy. Rákóczynak azonban döntenie kellett magatartását illetőleg a jövőre nézve. Neki nem mindegy, hadakozik-e avagy békét köt, a svédeknek hátat fordít-e vagy kezet nyújt továbbra is. Döntését siettetta a török éhessége.

Erdélytől ugyanis nagyobb adót kívánt, s hogy legyen miből megfizetni a fejedelemnek, azt tanácsolta, hogy a 7 vármegyét adóztassa meg. Erről természetesen hallani sem akart Rákóczy, de viszont kényes dolog lett volna egyenesen visszautasítani a kérelmet, azért inkább kitérő választ adott: mivel az ország és nem a fejedelem szokta az adót adni, emélfogva a statusok akarata nélkül hite ellen sem nem nevelheti, sem nem ígérheti azt, várakozzék a császár addig, míg a statusok határozatát közölheti. A kitérő válasszal csupán időt szándékozott nyerni a fejedelem, hogy ezalatt biztos hírt halljon a svédektől, mert ettől tette függővé kényes helyzetében az elhatározását, valjon továbbra is a svédekkel tart, vagy eláll tőlük, avagy a szultánnak megfelel vagy beadja a derekát.

Másfelől pedig tisztában volt avval is, ha a portára bemegy derekas híre a svédek jövetelének, a török megtartózkodik részint azért, mert reményli, hogy a svédektől ajándékot vehet, részint tart a szerencséjüktől. A sok töprengés és nehézség között való diplomatikusan evezgetése között végre révpartra jutott. Megjött hozzá a svéd követ avval az izennel, hogy övéi jönnek. Evvel a koczkája el volt vetve. Eltökélte, hogy tovább verekszik és fenntartja szigorúan Ferdinánddal szemben minden követelését. Képzeltük, mekkora teher esett le a vállairól, hogy hivatalosan értesült arról, a mit eladdig csak bizonyos jelekből mert következtetni, a mely előjeleket elő is számlálta fiának Sárosról július 11-én kelt levelében. A svédeknek — úgymond — nyilván jünniek kell, mert az elfogott rabok is beszélik, azonkívül mutatja az is, a mit a palatinus Lónyay uramnak küldött, de bizonyítja még, hogy a hadat felvinni kívánják és a portán a követeknek való gazdálkodás.

Most már a lengyeleket is más szemmel nézte és kezelte, mint eddig, sőt a várostromokat is vígabban intézte, mert régi célja és terve érdekében hadakozott.

Mindenekelőtt Jeszenő körüláborolására adta ki a legsürgösebb parancsot, mivel július 10-én a vár ura, Homonnay János Homonna tájékán rácsapott a hadaira, ezek is jól lecsapdostak az övéiben, mire az országbíró beszaladt Lengyelországba. A fejedelem maga is elkísérte egy darabig a Kornis Zsigmond és Rá-

kóczy Zsigmond alá a vívásra kirendelt felesszámú lovas, zsoldos székely és kék gyalog s egynéhány faltörő ágyúval felszerelt csapatait, mert egy füst alatt Szobránczot, Ungvárt és Munkácsot akarta megtekinteni. Útközben jégeső fogadja, rekkenő hőség és por, a minőt soha e világ életében nem ért, de azért nem tágitott. Ugyanezt nem lehet mondani a vele valókról, ellenkezőleg, mód fölött szöknek. Ezért ráírt Varamnóról július 17-én György fiára, hogy a híre nélkül haza szökötteket, «igen-igen hamar igen-igen igazán» czirkáltassa fel, szegényt-gazdagot egyaránt vétessen regestromba pecsétjük és kezük írása mellett, kivételt csak az erdélyi vármegyebeliekkel tegyen, mert ezeket «takarodni engedte házokhoz» bizonyos okokra nézve.

Jeszenőt ezalatt körülfogták Rákóczy katonái az akasztóhegyen kívül ütvén tábort. Oly csendben ment végbe a megszállás, hogy Szalárdy szerint akkor veiték észre a bent lévőket, a mikor a leányasszonyok szobája ablakából az akasztóhegyen meglátták Rákóczy 4 lovasát. Ezek lármát csaptak, hogy a generálisok ássanak rögtön sánczokat, Homonnayné is az ablakából ugyancsak kiabált Duka István főemberükre és nagyon «pirongatódott», hogy szépen vigyáztatott. A kintlévők még ez éjjel ott hánytak sánczot, a hol a 4 lovas jelentkezett a hegyen, s miután felvonatták az ágyúikat, hajnalban már lövették is a bástyákat. Az első ágyúgolyó a leányasszonyok szobája ablakán csapott be és elvitte az egyik szolgáló fejét, a mi annyira megrémítette az asszonyt és a várbelieket, hogy ő «alattvaló» házaiba szállott, emezek pedig elvesztették minden reményüket a vár megtartásához. Így ír Szalárdy. A történeti valóság viszont az, hogy Jeszenőben az első ágyúlövésre épen nem ijedtek meg, a vár soká tartotta magát, holott Rákóczy Munkácson ugyancsak minden pillanatra várta az el-estét. A hosszú ostrom feltűnt Lórántffy Zsuzsannának is, a ki nógatja fejedelmi férjét, hogy lásson dolga után, menjen feljebb, annál is inkább, mert hallomás szerint a török csoportozik az Ipoly völgyében nem tudni miremenő szándékkal. Rákóczy Munkácsról július 25-én avval mentegeti magát, hogy mindaddig nem mehet fel, amíg Regécz, de kiváltképp Jeszenő nincs a kezén, mert ha megindulna, gyalogsága java részét alattuk kellene hagynia, a mivel viszont mezsei ereje fogyatkoznék, kevés vagy semmi

erő visszahagyásából viszont veszedelem és rossz dolog «jünnének ki». A mi meg a török gyülekezését illeti, csiklandós dolog, mivel akár az lesz az akarata, hogy valamelyik végvárat szállja meg, akár az, hogy a vérrel megszerzendő Füleket vagy Nógrádot vegye el, ellenében cselekedni nem lehet, mivel nem hasznos ellenségévé tenni a portát.

Egy hét múlva újból türelmetlenkedik a fejedelemasszony, miért nem megy kiljebb és mi van Jeszenővel? Dolgai miért nem haladnak előbbre? Most már oly igazán megpanaszkodott Tokajból július 31-én, hogy megérthette ura dolgainak mibenállását. Elég terh vagyon, így is, édesem mi rajtunk. Bocskay mellett a török valóban fogta, magyarországi nagy urak mellette voltak, az vitélő rend kegyesebb, expertusabb, állhatatosabb volt, most ellenben, másnak tapasztaljuk az állapotot. Látja az Úristen, az religióra, szabadságra semmit sem tekint, ha az ördög fizetne is neki, elmenne, bár minden óra igazán fizetnének is, semmi, ha nem prédálhat, ingyen nem élhet és nem pusztíthat.

Rákóczyné türelmetlenkedése tulajdonkép nem minden tekintetben jogos, mert Jeszenő akkor már haldoklott, a többi várak is végóráikat élték, Kemény János pedig Liptóból kikísérte és a Fátra alatt a turóczy Szucsánynál július 24-én jó csatában megtépázta a németeket, a honnan július 31-én Körmöczbányához érkezett, miután Tótrónára szorította Götzöt és a Vág vonalára vetette vissza III. Ferdinánd hadait.

Mialatt ezek az események elül a Nagy- és Kis-Fátra völgyeiben lejátszódnak, ezalatt a fejedelem Tokajon át Kassára ment aug. 2-án, a hol a 13 vármegye főrendei és eleji már összegyűltek az értekezletre. Innen ujságolta haza 3-án, hogy Jeszenő aug. 1-én behódolt oly föltétel alatt, hogy élelmet, municziót és a vár erősségére való eszközöket, mindent, de mindent benne hagyott az országbíróné, a miért kegyelemből visszakapta liszvai, homonnai és terebesi jószágait. Ettől aztán az asszony annyira meg volt hatva, hogy Rákóczy Zsigmondot a lánya kezével kínálta meg.

A fejedelem rá se hederített az ajánlatra, hanem a mint a pártos Homonnayné kiment az erősségből, Balling Jánossal mindent Munkácsra takarítottatott át belőle, azután bástyáit, derék épületeit felrobbantván, pusztán hagyatta.

E közben Kassai kancellár uram érkezése után megkezdődtek a tárgyalások, a melyeknek a folyása nagyon kielégítette Rákóczyt. Aug. 12-én így ír felőle teljes meglepéssel: «Itt Istennek hála az 13 vármegyéből ide jött minden rendek becsülettel viselték még edig magokat, de kiváltképen az 5 városbeliek; alkalmas rendű embereknek úgy látom elméjeket, hogysesem az német igáját viseljék, lelki s testi szabadságokkal ne élhessenek szabadosan, inkább úgy cselekszenek, mint Erdély cselekedett, mert teljességgel mind elijedtek s idegenkedtek a némettől. Császárhoz Fejérpatakít küldik a statusok, declarálván, velünk együtt élni-halni akarnak, instálnak, állassa helyre Ófelsége mind lelki, testi szabadságokat, mennél hamarabb penig». Egy szóval a kassai gyűlés végzése a fejedelemnek inyére volt, a miért is III. Ferdinándhoz Fejérpatakít küldte ki avval a kéréssel, hogy tűzzön ki napot és helyet a félbeszakított békeértekezlet folytatására. Az uralkodónak semmi ellenvetése sem lévén a kérelemmel szemben, e végre Nagyszombatot és szept. 14-ét jelölte ki. Már most mi lehetett az oka annak, hogy Rákóczy, a ki eddig elolvasta ugyan a július eleje óta szaladó nádor ajánlatait, de csak feleletre sem méltatta azokat, az annyszor emlegetett kassai gyűlés határozata elé ellenben még szalmaszályni gátat se vetett? sőt hajlandó volt békülni, pedig a svédek jöttét mindenek hírelték? Első oka annak a magatartásnak az volt, hogy a porta és a mindig kétszínű Lupuj vajda viselkedése felől igen leverő hírek kezdtek lengedezni. Már aug. 1-én hallotta Gyulafehérvárról, hogy a vajdát «lengyel nagykövet ember» arra unszolta a lengyel király és a német császár nevében, hogy indítson hadat az ő hátában. Hogy ez könnyebben mehessen végbe, a hír szája szerint Lupuj lányát Radziwil herczeg venné feleségül, a ki a lakodalom színe alatt annyidmagával jönne a menyasszony házához, hogy a Rákóczyhoz hú moldvai vajdát, Mátét kiverhesse az országból. Akár volt valami igaz a dologban, akár nem, de hogy valamiben törte a fejét az a ravasz Lupuj, az bizonyos, de az is, hogy a fiatal Rákóczy György minden mozdulatát figyeltette. Kémeitől tudta meg azt is, hogy az izgága vajda felvonult Szucsavára. Itt is szem alatt tartotta. «Vigyázatok reá, írja az apjának aug. 8-án, mert álnok, lator ember, csak Isten venné ki az szomszédságból.»

A vajda azonban nemcsak a lengyel udvarral szövögette a hálóját, hanem a portával is a végből, hogy a neki ellenszenves Rákóczy helyébe Székely Mózeset tolja fel. A szultán úgylátszik, a fejedelem cserétől nem is igen huzódzott, mert Hajdú György a fejedelem követe szintén hallott és írt ilyesfélét, a miket a jó szomszéd Máté vajda még avval toldott meg, izenvén Fiota Sándor fizetőmesterétől, a ki a Magyarországon küzdő moldvaiakat jött fizetni, hogy Székely Mózes ott is van a szultán 10,000 embere között, a kik mellé valószínűleg a táborba szállt krini tatárok lesznek még rendelve. Természetesen ezek a Kelet felől veszélyt sejtető hírelések alkalmasak voltak arra, hogy az ijedező Rákóczyt békülékennyé hangolják, habár eltökélt szándéka volt, hogy álnokul a trónjából kirázni nem engedi magát, ezért rakatta meg a várakat élelemmel és hű székelyekkel.

A másik ok volt a Fátra tövében hirtelen beállott fordulat. A nyáron át egyrészt Rákóczy a partiumbeli megyékkel, a bihari hajdúkkal és zsoldos hadaival Harangodra szállt füvelő táborba, a honnan Regéczet és Szendrőt «megrekesztette és kapuit betétette», majd Ungvárt, Jeszenőt ostromoltatta, Szádvárát és Szepesvárát körülfaragta, másrészt Kemény alatt hajtotta a nádor hadait Szepes, Liptó és Turóc megyén át úgy, hogy az ellenség csak Nyitrán túl Bajmócznál tudott megállapodni. Kemény viszont ekkor a privigyei mezőkben táborozott aug. 1-e körül, a honnan szerencsésen csatározott az ellenféllel. Ámde hogy aug. 5-én Murányvárát Wesselényi Ferencz Széchy Mária kezét elnyervén áthajlította a király hűségére, a miről aug. 6-án Rákóczy Zsigmond úgy nyilatkozott kassai levelében az apjának, hogy ő kegyelmének t. i. a fejedelemnek nagy kára lesz belőle, továbbá, hogy Homonnay lengyeljei egyesültek Ferdinánd seregeivel, a helyzete oly válságosra fordult, hogy 9 naptól fogva, írja aug. 10-én Privigye alól, étkezését is a hadakozás alatt végzi hadaival. Már most hogy kerülje Kemény János uram az ellenség szerető ölelését, mit volt mit tennie, mint a bányavárosokon át szépen visszaballagni, Rákóczy nem csekély szemmeresztésére.

Dr. TÓTH LÁSZLÓ

TÁRCZA.

HÁBORÚS EMLÉKEINK MEGMENTÉSE.

A világháborúra vonatkozó adatok összegyűjtése, megőrzése és az utókor számára hozzáférhetővé tétele nemcsak a kegyelet és hála ténye azokkal szemben, kik hazánk megmaradásáért és jövő fejlődésének biztosításáért vérüket ontották, hanem a magyar történetírás érdeke is. Előttünk folyik a világtörténelem legnagyobbszabású küzdelme már évek óta; közvetlen értesüléseink vannak a háború mindennemű vonatkozásairól, sőt közvetlen részesei vagyunk magának a küzdelemnek is, akár tényleges, akár a mögöttes országrészekben teljesített szolgálatunkkal. Láthatjuk, hogy a hadviselés nem csupán az a küzdelem, mely a fegyverek között a fronton folyik; részt vesz abban az egész ország, intézményeink teljes complexuma, főleg most, midőn nemzetek állanak nemzetekkel szemben.

Ennek a méreteiben is rettenetes világháborúnak történetét csakis a háború összes vonatkozásainak pontos összegyűjtése s egyeztetése után lesz lehetséges megírni. Részletek, epizódok, továbbá kisebb egységek (század, zászlóalj, üteg, különítmény stb.), sőt ezredek s alkalmi alakulatok hiteles, kritikai történetét aránylag csekély adatkészlet alapján is (naplók, parancsok stb.) jól meg lehet írni. De mindezek története csak adaléknak tekinthető a háború egész történetéhez.

A világháború összefoglaló történetének megírását tehát óriási szervezetű, tudatos és lelkiismeretes adatgyűjtési munkálatnak kell megelőznie, melynek az összes írott emlékekre és nyomtatványokra ki kell terjednie. Ez a törekvés vezette a *Magyar Nemzeti Múzeum* könyvtárának igazgatóságát is a háború kitörésének első percétől fogva; ennek köszönhető, hogy a M. Nemzeti Múzeum háborús gyűjteménye, kiváltképen *dr. Fejérfataky László* igazgató fáradhatatlan utánjárása és másokat is gyűjtő munkára ösztönző lelkesedése következtében Európa legnagyobb, ily természetű gyűjteményeivel felveszi a versenyt.

Ennek a nemes eszmének szolgálatába állott a *M. Tud. Akadémia* kebelében alakított Hadtörténelmi Bizottság is, «hogy ez úton is teljesítse azt a magasztos hivatását, mely kötelességévé teszi, hogy a nemzeti közérületünkre fölemelő hatással bíró magyar haditörténelem adatait gondosan összegyűjtse a jövő nézedék és a történetírók számára, egy esetleg később alakítandó *magyar hadilevéltár* anyaga gyanánt». (Hadtört. Közlemények. 1916. 476. l.) De ennek az eszmének szolgálatában kell állaniok intézményeinknek, műkedvelő gyűjtőinknek, elsősorban azonban magoknak azoknak a csapattesteknek is, melyek az arcvonal eseményeinek közvetlen részesei.

Ebből a szempontból kivélaan figyelemreméltó a *30-ik honvédpótzászlóalj* parancsnokságtól kiadott: «*Ezredünk háborús emlékeinek megmentése az utókor részére*» című füzet.¹ A füzet nemcsak arról tesz tanúságot, hogy a pótzászlóalj-parancsnokság a hozzátartozó alakulások körében gondos előrelátással tekintélyes segítőalapot tudott teremteni, sőt már «az ezredbeli hősi halottak» kegyeletes emlékének nagyszabású emlékmű alakjában való megörökítését is biztosította, hanem arról is, hogy a pótzászlóalj kebelében elismerésre méltó és követendő munkásság folyik az ezredre vonatkozó háborús emlékek összegyűjtése és megőrzése tekintetében. Épen ezért a füzet tartalmát és gondolatmenetét bővebben fogjuk részletezni.

A füzet mindenekelőtt azzal a kérdéssel foglalkozik: *mit és hogyan kell gyűjteni és megőrizni*. Fontos szempont a gyűjtő tudatos ténykedése. Legtöbbsen úgy vagyunk vele — olvassuk a füzetben — észre se vesszük, hogy az, a mi körülöttünk óráról-órára, napról-napra végbemegy, maga a történelem, a nagy világháború történelme. Azt hisszük, hogy a hivatalos jelentésekből, s talán a sajtóhadiszállás engedélyével napvilágot látott cikkekből, s végül szolgálati iratokból állítják össze a háborúnak s a részes ezredeknek történetét, holott a történetírásnál egyéb szempontok is veendőek figyelembe. Az egyéni megfigyelésnek, észleletnek, tudomásnak körébe sok esetben oly események és tények is jutnak, melyek a távolabb állók figyelmét elkerülik. S ez természetes is. A fronton élő katoná mindennapi életének egyes mozzanatait a haditudosító csak akkor figyelhetné meg tüzetesen s akkor rögzíthetné meg híven, ha állandóan a lövészárokban laknék. Azok a lelki hullámzások, melyeket

¹ *Ezredünk háborús emlékeinek megmentése az utókor részére*. Útmutatás az ezredbeli tisztikar és az alakulások részére a hadtörténelmi, irodalmi és művészi megörökítésre alkalmas anyag gyűjtésére nézve. Pótljzlj. kiadása. Uránia-nyomda. Budapest 1916.

a harcrosz átél, s melyek dalok, anekdoták, versek, levelek, feljegyzések, valamint hősi tettek első elbeszélése nyomán jutnak napvilágra, fontos adatai a katona érzelmi- és kedélyvilágának, de hivatott feljegyzői csak azok lehetnek, kik a katonával együtt éltek és szenvedtek a harcztereken, kikkel szemben a jobbra paraszt származású közlegény a bajtársi helyzet következtében bizalommal viseltetik. Elsősorban tehát a csapattisztek, tisztjelöltek, értelmes altisztek vannak hivatva erre a munkára.

A gyűjtőmunka azonban *ne legyen egyoldalú*. A tisztán harcziás és katonai érények kellő kidomborítása mellett tartsa szem előtt a mélyebb emberi vonásokat is. «Igyekezzék egyszerű szavakban és megkapóan megörökíteni a magyar katona lelki életét oly csodásan és tiszteletreméltóan jellemző gazdag érzés- és gondolatvilágot, a mely őt a harcztéri élet legnehezebb perceiben is Istenhez, családjához, feljebbvalóihoz és bajtársaihoz is köti.» Nem lehet eléggé hangsúlyozni az Istenhez való hit rendkívül nagy suggestiv hatását a katona lelki életében. Az a katona, ki mindennap száz halállal néz szemben, ki minden napot a gondviselés ajándékának tekint, feltétlenül vallásos érzésűvé válik. A front mögött lévő pihenőhelyek templomai a nap minden szakában telve vannak katonákkal, az útszéli feszület előtt mindig láthatók imádkozó katonák; leveleik az erkölcsök és nemesebb érzések változatlan fennmaradását bizonyítják és érthetővé teszik, hogy «még az is leszokik a káromkodásról, a ki itthon egész életében csak a durva szólásmód levezető csatornája útján tudott felgerjedéseinek hatása alól szabadulni». Ebben a nemesebb emberi irányban is történjék gondoskodás az erre érdemes anyag gyűjtéséről.

Figyelemreméltó szempont, hogy nemcsak a harcztereken, de *ittthon is* van alkalom történelmi jelentőségű adatok feljegyzésére. A harcztérről hazajövő szabadságotlak, betegek, sebesültek elbeszélései pl. nem mellőzendők, bár kritikával használándó adalékokul tekintendők. Itt természetesen tekintetbe veendő az illető értelmi foka, szavahihetősége s az a helyzet is, melyből az eseményeket szemlélte, vagy a melyben azoknak részese volt. Ebből a nézőpontból kell értékelni a *naplók*at. A naplók jelentősége kétségtelen, mert történelmi forrásanyagot szolgáltatnak, s mert visszatükrözvén írójuk egyéniségét, gondolat- és érzelemvilágát, megérthetővé és átérzhetővé teszik a késő utókor előtt is a világháború részeseinek lelki életét; ideg- és izomteljesítő képességeit. Mikor a naplóról van szó, nem a hivatalos naplókra gondolunk elsősorban, hanem a magánnaplókra, melyek írója fesztelenül, leplezetlenül leír mindent, a mit átél, vagy a miről tudomást szerez; a naplók at a bejegyzés frisses-

sége és közvetlensége jellemzi s inkább az uralkodó hangulatra nézve használhatók.

A harcztéri levelek, mint a levelek általában, fontos források volna-
nak, mert ezekben a benyomások ujsága és frissessége mellett az író
egyénisége is érvényesül. A jogos cenzura miatt azonban a harcztéri
levelek annyira objektívek, hogy azok forrásokul nem mindig használ-
hatók; gyűjtésük, esetleg másolatba vételük mindamellettt egy ezred
történetének szempontjából kívánatos.

A gyűjtési anyag középpontjában a *magyar honvédnek* kell állania.
A honvédség már 1848 óta szívünkhez nőtt, a világháborúban világhírre
tett szert, itthon pedig legendák támadtak vitézségéről, rendíthetetlen
bátorságáról és szívós kitartásáról. Ebben a felfogásunkban kétségtelen
részök van haditudósítóink meleg szeretetének is, pedig ezek ritkán
lehetnek közvetlen megfigyelők. «De sokkal nagyobb tömeget jelent
mindaz, a mi eddig a följegyző munka szervezetlensége miatt kivonta
magát a krónikás, a följegyző megfigyelése alól. Az igazi erény kerüli
a nyilvánosságot, azt ki kell lesni, utána kell járni.» E tekintetben a
kitüntetési előterjesztések sem szolgálhatnak kimerítő forrásokul, az elő-
terjesztések tartalmi rövidege, szűkszavúsága, gyakran azonos szöve-
gezése miatt; ezek csak útbaigazítások lehetnek.

A honvéd lelki életének hullámzásait semmi sem tükrözteti hűsége-
sebben vissza, mint a *nóta* és az *anekdota*. Mind a kettő gazdátlan
vallomástétel a katonatömegek lelkiállapotáról, gondolkodásáról, mert
hiszen a dalok, anekdoták szerzői ismeretlenek. Összegyűjtésük azért
fontos, mert ezek a népies közszellem kifejezői a háborúban. Talán ez
az a gyűjtési terület, mely iránt legtöbben érdeklődnek, már csak az
anyag bősége és kimeríthetlensége miatt is. Egyik gyűjtő pl. a háború
első hat hónapjából 8000 katonadalt gyűjtött össze; elképzelhető,
mennyire nőtt ez a mennyiség azóta. Az anekdota-gyűjtés már kisebb
érdekeltségű, pedig a katonai anekdoták fölötte jellemző értékkel bírnak.
«A humor fényében megörökítik a harcosok lelki életének legkomolyabb
vonásait is.» Már pedig a háború történetéhez nemcsak a szorosabb
értelemben vett harcztéri események részleteinek pontos ismerete szük-
séges, hanem a háborús néplélek rajza is. Ezt pedig az anekdoták töme-
gében lehet, legalább bizonyos vonatkozásokban, megtalálni.

A magyar néplélekbe, a magyar honvéd lelki világába legközvet-
lenebb bepillantást az elbeszélő, a mesélő paraszt vagy baka előadásán
át nyerhetünk. A magyar paraszt általában szófukar, keveset beszél,
de akkor is megfontoltan; sokat inkább sejtet és sokszor több van az
elnyomott, mint a kiejtett szóban. Egy-egy megjegyzés, odavetés gyak-

ran jobban jellemzi az illető egyén vagy csoport hangulatát, harcztéri pillanatnyi helyzetét, mint hosszadalmas magyarázat vagy leírás. Ezeket az elejtett szavakat, megjegyzéseket sem szabad a gyűjtőnek mellőznie, de természetesen a szükséges tárgyi magyarázatok hozzáfűzésével.

A mesemondó paraszt vagy az élményeit előadó baka a gyűjtő figyelmének főtárgya legyen. Az ilyen mesélőket a beteggyűjtőkben, lábadozóknak, a segédszolgálatos különítményeknél, a pótszázadoknál, a rokkantaknál meg kell szólaltatni, s szavaikat lehetőleg hűen visszaadni, a mondatfűzés kezdetlegességével együtt. Azt, hogy a baka írásba foglalja a vele történeteket, nem merném ajánlani, mert ilyenkor leggyakrabban előtérbe nyomul a «tudálékos» paraszt, az ő czikornyás, keresett, sokszor érthetetlen stílusával, a tartalmi érték rovására.

Minden ezred állítson *múzeumot* abból az anyagból, mely az ezrednek a világháborúban való szereplésével vonatkozásban áll. Egy ilyen *ezred-múzeum* fel nem becsülhető nevelő hatással volna a későbbi nemzedékre. A laktanyák folyosói, szobái, hivatalos helyiségei eddig is telve voltak ugyan olyan képekkel, melyek az ezred multjával összefüggésben voltak, s ezek alkalmmilag valóban tettek is nevelő szolgálatot; de azok a teljesítmények, melyek egy-egy ezred mostani szerepéhez fűződnek, messze felülmúlják a multak tapasztalatait. Ezen teljesítmények szakszerű összegyűjtése, az emléktárgyak múzeális elrendezése, alkalmi bemutatása és elmagyarázása évfordulók napján felemelő hatással lesz az ezred tisztikarára, s legénységére egyaránt. Az ezred-múzeumba való tárgyakat természetesen nem szabad a múzeumszervező szakember szemével nézni, gyűjteni s kiválasztani. Az ezredmúzeum nem ritkaságokat gyűjt, mert arra nem hivatott, hanem olyan tárgyakat, melyek feljegyzésre méltó katonai cselekedet emlékei, vagy az ezred küzdelmeivel vonatkozásban állanak, még ha értéktelen apróságoknak tűnnek is fel előttünk. Évtizedek mulva valóságos ereklyék ezek az ezred becsületének szimbóluma: a zászló mellett.

Mindezekhez hozzátehetjük a *fényképek* lehető körültekintő és gondos összegyűjtésének szükségességét is. Mindezt, a miben az ezred szerepet játszott, fényképen kell megörökíteni, sőt az ezred kitüntetett tisztjeinek és legénységének fényképeit is meg kell szerezni. Az ezek alapján évek mulva tartandó szemléltető előadások, vetített képekkel, a múzeum anyagának felhasználásával, esetleg bemutatásával, maradandóbb hatást fog kelteni a lelkekben, mint sok beszéd és gyakorlat. Különösen ott van erre szükség, a hol nyilvános múzeumok, kultur-

intézmények nincsenek, a hol tehát a laktanyának ilyen szerepet is kell betöltenie.

Szerzővel együtt kétségtelennek tartjuk, hogy a háború a magyar honvédségnek nemcsak világraszóló diadalokat hozott, hanem új szellemi és erkölcsi értékeket is. A ki a gyűjtő munkában részt vesz, hozzájárul ahhoz, hogy a következő nemzedékek számára gyümölcsözővé tegyük a háború szellemi és erkölcsi értékeit.

A derék és okosan megírt kis füzet kapcsán lehetetlen elnyomnunk azt, a lelkünkben hatalmas erővel előtérbe nyomuló kérdést: történt-e intézkedés *az egész honvédségnek* a világháborúban való szerepét illető adatok összegyűjtésére és elhelyezésére nézve? *A honvéd hadilevéltár és múzeum kérdése nem politikai kérdés, hanem a honvédség jövő nemzedékének nevelése szempontjából föltétlenül figyelembe veendő nevelési eszköz, mely tanít, buzdít és lelkesít.*

Dr. LUKINICH IMRE.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Csodás megszabadulás. A magy. kir. honvéd Ludovika Akadémia parancsnoksága emléklapokat óhajtott kiadni az intézetet végzett azoknak a tagjainak vitézi tetteiről és háborús cselekményeiről, a kik a nagy háborúban részt vettek. A gyűjtött okmányok között egy jegyzőkönyv keltette fel figyelmemet, a melyet a magy. kir. marosvásárhelyi 9. honvéd huszárezred pótszázada vett fel *Fogl József huszár-főhadnaggal* megsebesülése tárgyában. A jegyzőkönyv 1915 november 18-án kelt. Tartalma a következő: «1915 január 1-én, vallja a főhadnagy, az északi harcztéren Galicziában a gladiszovai templomnál orosz nagyobb erővel harcban állottunk; az oroszok 200—300 lépésnyire közelítettek meg bennünket. A nagyobb erő miatt parancsnokunk elrendelte a visszavonulást. Én a visszavonulás előtt pár perccel megsebesültem, még pedig robbanó golyó széttépte bal lábszáramat, majd a jobb térdemben megakadt és robbant. Engem *dr. Császár Elemér* hadnagy, *Suba Lázár* tizedes és négy huszár el akart vinni a reánk roharó oroszok közül. A dolog nem sikerült, mert a míg engem vittek, Császár hadnagyot hátulról szíven lőtték, Suba tizedest fejbe találták, egy huszár térdén, egy a bokájában, egy pedig az oldalában sebesült meg. Én a földre esve az oroszok között maradtam.» A tusakodás forgatagában, a mi alatt Császár hadnagy és Suba tizedes meghalt, a három megsebesült huszár pedig tehetetlenül a földön hevert, Fogl főhadnagynak, noha mindkét lábszárának csontja kifordult és bal lábszárának izmai elszakadtak, annyi ereje volt még, hogy a közeli házhoz esúszott. Az oroszok utána rohantak, kirabolták, elvették látsövét, pisztolyait, pénztárczáját, köpenyét, mentéjét, érmelegítőit, óráját és a mikor kardja után nyulva, ezt elvenni nem engedte, puskatussal mellbevágták és otthagyták. Egy óra múltán orosz sebesült vívók jöttek, a kik a főhadnagyot a nála levő sebkötözőcsomagok anyagával bekötötték és a közeli házban szalmára fektették. Este felé orosz tisztek jöttek a házba; az orvos újra bekötötte a sebeket, megnyugtatta a főhadnagyot, hogy nem lesz bántódása, hogy másnap

kocsin kórházba szállítják, sőt tréfásan azt jegyezte meg, hogy ötven nap mulva Szentpéterváron táncolni is fog tudni. Az orosz tisztek jószívűségére vall, hogy a sebesültnek száz cigarettát, fekete kávé, teát, szilvriumot és tejet adtak, a mikor pedig azt látták, hogy főhadnagyunk mindenét megosztja sebesült huszáraival, ezeknek is adtak mindenfélét. «Mikor a tisztek elmentek, mondja tovább a jegyzőkönyv, megsebesült három huszárommal egyedül maradtam. Két sebesültvivőt hagytak ápolásunkra. Ezek elaludtak és én súlyos sebesülésem ellenére kicsúsztam a házból. Hogy mily nagy darabon csúsztam, nem tudom, de tény, hogy egész éjjel tartott. Reggel felé, miután láttam, hogy semmi eredménye nem lesz szökésemnek, egy házhoz csúsztam és hason fekve bekopogtattam az ajtón. Egy asszony jött ki, a ki a tehénistállóba vonszolt, majd otthagytott és elszaladt. Egy óra múltán azonban visszatért két fiatal leánnyal, a kik megnézvén engem, hamarosan eltűntek. Pár perc mulva azonban visszatértek két emberrel, a kik két takaró és egy vánkos közé egy kis szánkóra tettek. Elvittek magukhoz, a hol levetköztettek, ruháimat eldugták, megmosdattak, ágyba tettek, édes anyjuk pedig csirkelevest és tojást főzött és mint saját gyermekét ápolt. Január 2-án orosz tisztek szálltak meg a házban és meg is vacsoráztak. Vacsora közben elem toppant az az orosz tiszt, a ki előtte való estén tojást, szilvriumot, cigarettát stb.-it adott. A ház tulajdonosával, a tanítóval beszédbe is elegyedett és a mint később szabadulásom után a hadosztályparancsnokságnál megtudtam, agyon akart lövetni, de a tanító leányai letérdeltek és könyörögtek, hogy ne bántson, mert amúgy is meghalok.» Ez volt az utolsó jelenet, a mire a főhadnagy emlékezett, mert utána eszméletét veszítve, csak január 3-án tért magához az 5-ik honvéd huszárezrednél, a hol megkönnyebbülten értesült megmeneküléséről és arról, hogy az oroszokat elűzték.

Pilch Jenő honvédalezredes.

Az 1644-ik évi hadjárat történetéhez. Kassa városa az 1644-ik év tavaszán megnyitotta kapuit I. Rákóczy György erdélyi fejedelem hadai előtt.

A város megvétele május havában maga az ország nádora *Eszterházy Miklós* vezérlete alatt indult a Felvidékre a császári sereg.

Ennek hadmozdulatairól Kassa város jegyzőkönyvei több epizódot örökítettek meg, melyeket időrendben közlünk :

1644. Vigesima octava (28) die Maii. Palatinus urunktól, Geetzől és Puchantól *Hernád-Némethiből* Maytényi Mihály és Gyeöngyeösy Pál követséget viselvén az nemes városra huszonnegyed magokkal circa

nonam matutinam (t. i. horam reggel 9 órakor) bejönnek s az lőcsei házhoz beszállván, nagy zelussal instáltanak, hogy az nemes tanácsnak nemcsak az követséget mondják meg, hanem credentiájok mellett más derekas fenyegető levelet is præsentáljanak. Melyet *Röthi* uram locumtenens (= a fejedelem helytartója) impediált, mert önagyságától az erdélyi fejedelemtől salvus conductusok sem volt s nem is úgy viseltek magokat, mint követek, hanem nyilván való ellenségesképpen, esküdtetvén az városból kimenő nemes embereket nem csak az császár Ő felsége hűségére, hanem arra is, mennyi számú fegyveres ember lehetne az városban, és így az követségnek prætexusa alatt *kémségnek* tisztiben foglalatoskodtanak. Mely ebbeli cselekedetjéért kapitány avagy locumtenens uram által arestáltattak s meg sem engedte, hogy az nemes tanácscsal szemben lehessenek s az leveleket is, melyeket az városnak hoztak volt, akaratjok ellen is maga kezéhez vette s mindjárt az fejedelemnek ő nagyságának küldötte.

Hernád-Némethinél lévén a császár tábora, oly hírek futamodott, hogy az városnak segítségére 10,000 tatár érkezett volna s azért sáncoztatták annyira be magokat.

1644. Die prima (1) Junii. Mivel penig az ő felsége ármádája *Szerencset* elhagyván ide *Kassa* felé indult és sok helyeken hatalmas insolentiákat cselekedvén, égetésekkel, rablásokkal és mindennel, kimélés nélkül az szegénységet és minden rendeket sanyargatván, azért hogy mi is vigyázatlanságban ne találtassunk, odaki, hol egy, hol más helyen való strázsára lovasokat rendeltünk, akarván ezaránt is magunk megmaradására vigyázni mindenképpen.

A német præsidiummal *Szerencs* várát firmálja s úgy jön el onnan. Az *Bodókó* (= *Boldogkő*) várában szorult nemesség penig az palatinushoz követséget instituált és így accordál vele; *profunttal* segítvén mindazonáltal némienemű részből az felsége ármádáját és úgy liberálván magokat ellenek.

1644. Die decima octava (18) Junii az császár tábora *Miszlókánál* levén táborban, sok rendbeli ellenkezése és égetése után megindult és az *Hernádon* innen való szőlőhegyeken keresztül-kasul barmostól, lovastól gázolván, *Tehány* felé költözve, megszállott s táborozott s este mintegy tíz óra tájban az *papiros malmot* és *Felkmajer Kristóf téglaszínét* meggyujtván, másodnapon penig mintegy hat óra felé *Tehányt* is elégetvén s porrá-hamuvá tevén, az hegyen általköltözött s *Eperjesen* előjáróban az városnak kérésére egynehány seregeket expediálván s maga táborostól *Somosnál* meghálván, az környül való falukat

égetéssel elpusztította és 19. *Junii* muskatérosok és három trupp lovasok *Lapispatakra* buza s gabona csépleni kimenvén, *Kemény János* hadabeli vitézek és bizonyos számú törökök ott tapasztalván őket, az gyalogokat többire mind megölvén, az hadnagyok kívül, kit elevenen elfogtak, de az lovasok szaladásra vevén a dolgot, az török is utárok sietvén, mind az táborig űzték és egynéhány számot le is vágván közülök, el is fogtarak elevenen benne némelyeket.

Die 20 táborostól *Somasról* elindulván, *Eperjes* alá ment s ottan is vevén eszében, hogy feles praesidium (= helyőrség) volna s az város magát ellene strenue (serényen) opponálná, úgy indult *Sárosvárának* megvételeére és ostromlására.

Die 21. Sztankait, Megyeri Ferenczet tizennegyed magokkal *Balogh Lőrincz* nevű hadnagy alattvalóival együtt *Kassára* behozta és másodnapon *Patakra* az fejedelemnek vitték.

Kassa város jegyzőkönyvéből.

Kemény Lajos.

Kárász Lukács hadi commissarius utazása 1672-ben.

Nyitra vármegye levéltárában Instantiæ K. 1672. F. I. 10. alatt egy jelentést találtam *Kárász Lukács* hadi commissarius (biztos) utazásairól, midőn a különféle átvonuló csapatokat kísérte. Ez az érdekes jelentés, mely egyes csapatok mozdulatait elősorolja, szószerint a következőképen hangzik: «Tekintetes Nemes vármegye. Tudva vagyon Nagyságtok s Kegyelmetek előtt, miképpen ez elmúlt Szent Lőrincz (augusztus 10) nap tájban ezen Nemes Vármegye, kegyelmes urunk eö Fölséghe bėjővő és a Nemes Vármegyén által menő hadai Commissariusságát reám adván, az után Nemzetes Vitézlvő Hunyady Ferencz Bajmóczi tisztartó és Csuthy Pál szolgabíró uraimék által nekem denunciáltatta ebbéli rendelését. Melyhez képest ebbéli parancsolattjának eleget akarván tennem; Elseöben is ez elmúlt September Havának nyolczadik napján Generalis Spankan Uram Ö Nagyságha Regimentyékül való Tiffenthall névő Oberszt Laitmont, Harmad fél Ezerlől álló gyalogh hada eleiben mentem Bánigh, utánna való nap, úgy mint nona ejusdem, ugyan ottan reája várakoztam, azután onnan indulván azon haddal, érkeztem azon Holnapnak tizedik napján Veszteniczi vidékben Szucsánra, melly had 11 ejusdem ugyan ottan nyugodot, 12. Rásztocsnýáigh, onnan 13 Szentkeresztthi vidékben Trubinyigh ment, én pedig ugyan ottan Csuthi Pál szolgabíró és Tarnóczi Miklós uraimékkal, a szekerekkel edgyüt, mingyárt utánna való nap vissza tértem. Annak utánna 22 Octobris ismét Bánba mentem Vice colonellus Sambergh hadai eleiben, kirek Hatszáz

eötven gyaloghja volt, késtem ottan két napigh, de azon hadak visszatérének Trencsén felé, én pedig házomhoz 25. Octobris.

Trencsényi Commandant Szuisz uram Ő Nagyságha Német Prónán lévén hadaival, késtem mellette két napigh, az holot Bajmóczy Tisztartó Uram is jelen volt, harmad napjára késértettem azon hadat Kalastromigh Turócz vármegyében (t. i. = Znyováralja) és onnand negyed napra tértem házomhoz.

14. Novembris Dennevalt Hadábúl való két Gróffnak, úgymint Kuffstainnak és Karafellának eleibe mentem, volt circiter három száz Német vélek. 15. ejusdem Privigyén háltak meg, 16. Lehotára, 17. Ladomérra és 18. Zolyom vármegyében lévő Bucsa névű Faluban érkeztek, én pedig 19. tőlek megmenekedvén szekerekkel és marhákkal 20. érkeztem haza.

22. Novembris Turócz Szent Mártonból tértek vissza Herberstein hadai, kiknek mentem eleiben, ugyanaz nap érkeztek hálásra Privigyére. 23. Szucsánra és Divékre szállottak, 24. Podhusánra és Dezsericzre, 25. által mentek a Vágon Ivanóczra, az honnan szekerekkel és marhákkal visszatérvén, 27. érkezhettem házomhoz.

3. Decembris General Spork uram eleibe mentem Tót Prónáigh, 5. ejusdem Hadával együtt Privigyére jött, 6. Bánigh kísértettem Ő ngát.

7. Ejusdem visszatérő utomban találtam Dvornikon Herbenstain Regimentyét. Turócz felé nyomakodót, kinek előtte járója Oberst Vachtmaister Joachimus Naimut Hauptman Tek, Marcelli és Szinger. Azon Regiment 10. Decembris által menvén a fárasztó hegyen, Statiót tett Csépcsént. 11. Jeszenán, 12. Szucsánra érkezett, 13. ugyanott nyugodot. Az honnan én 14. délután indultam vissza azon Regimentül, házomhoz pedig 15. praesentis érkezvén, most Nagyságtok s Kegyelmetek előtt compareálok ezen Relatiómmal instalván azon Nemes Vármegye ekkedigh való vékony szolgálattal elegendyék megh, ha pedig mi alkalmatlanságot szenvedet, melly nélkül nem is lehetet a hadak által menése, az olyat azok insolentjájának és szokot csintalanságának tulajdonicsa. Én a mennyire érkezhettem tehetségemmel a reám bizott dologban igyekeztem Nagyságtok s kegyelmetek kedve szerint járnom. Mivel pedig ezen Commissariusságomban, a mint Relatiombul constál, szüntelen föl s alá való járásban alkalmas napokat teölttettem, magam keöltségével, és dolgaim hátra maradásával, nem kétlem, Nagyságtok s kegyelmetek mind ezeket méltó consideratióban vevén, ebbeli költségimmet és fáradságimat héjában nem hedgya, hanem érdemessen megjutalmazza, kiért én is maradok.

Nagyságtok s kegyelmetek alázasat szolgálja Kárász Lukács s. k.

Ad Inelytum Comitatum Nittriensem Demissum Memoriale Introscripti Lukac Kárász. — fl. 30.

Feria 2. proxima post Dominicam Quartam Adventus Domini in Oppido Vágh Ujhel celebrata Cottus Nittriensis Congregatione determinatum: ut Egregii Lucæ Kárász in delfacationem diatii Commissariatus Egregius Michæ Locksai Perceptor det triginta florenos, Juontus Cottus Nittriensis Notarius mp.¹ Ezen Nemes Vármegye által deputált Harmincz forintot vettem föl plenaire Perceptor Lokcsai Mihály úrtúl. Kiról ő kegyelmét quietálok. Uyhelyben 20. Decembris 1672. Kárász Lukács s. k. 1672 die 7 mensis lussentis acceptavi fl. 30. Instantiae K. 1672. F. I. 10.

Közli: Romhányi János.

II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek 1704 október hó 22-én Vihnyén kell rendelete, a lábori posta szolgálat ügyében. Nos Franciscus Dei Gratia Princeps Rákóczy de Felső-Vadász, Comes de Sáros, Dux Munkacsiensis et. Makovicziensis, Dominus perpetuus de Sáros-Patak, Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyó, Lednicz, Szerencs, Ónod (etc.). Universis et singulis etc. A nemes ország szolgálatja minthogy nem kevésbé promoveáltatik azzal is, ha a posták a rendes helyeken felállítatnak, póstamester és posta híveink magok institútiójok szerint az eddig practikált abusosok ellen manuteneáltatnak a szerint is az oly következő excessusok orvosoltatnak; tévén egyébiránt is oly új rendelést, hogy a kik a Nemes ország szorgos szolgálatjában járnak, a mi passusunkkal, azokat ingyen, a kik pedig valamely commendérozó, vagy várbeli tiszt híveink passusok mellett járnak, azokat pénzért, a szokott taksát letévén, póstamester 's posta-híveink promoveálni tartozzanak, és valakik a nélkül járnak azokat a póstamesterek 's posták nemcsak postán ne hordozzanak, sőt azon helység tisztjeinek, az hol a posta vagyon hírt adván megfogni és közelebb levő commendérozó vagy várbeli kapitány híveink kezekbe büntetéseknek elvételére bévinni tartozzanak. Serio azért fenn megrevezett tisztjeinknek 's híveinknek, signanter az hol a postahelyek vadnak,

¹ A latin szöveg magyar fordítása:

Nyitra vármegyének Vágújhelyen 1672. évi negyedik advent vasárnap utáni második napon tartott közgyűlésében elhatároztatott, hogy nemzeti Kárász Lukácsnak commissáriusi minőségébenapidíjak címén nemzeti Lokcsay Mihály perceptor 30 (harmine) forintot fizessen ki. Nyitra vármegyének hites főjegyzője s. k.

parancsoljuk, ha midőn valamelyek a nemes ország szolgálatjában passusunk, vagy magános dolgokban valamely commendérozó, vagy várbeli hiteles főtiszt hívünk passusa nélkül járván, a postamesterektől, postáktól postalovakat extorqueálni, vagy annak alkalmatosságával a postákon excedálni, egyébiránt is kárt tenni merészelnék az oly excessivusok, ellen azon postamester és posta-híveinknek, legkiváltképen azon vármegye 's helységbeli tiszt 's egyéb híveink, úgy kívánván az oly excessivusok, excessusoknak mivolta, azoknak megfogásában 's közelb leendő commendérozó, vagy várbéli tiszt híveinkhez való vitelekben 's küldésekben assistáljanak, a mint az ilyeneknek méltó büntetést commendérozó, vagy várbéli tiszt híveink infligálni semmiképen el ne mulasszák. Különbön kiváltképen azon helységbeli tiszt 's lakos híveinek, hol a posták vadnak, ha abban parancsolatunk szerint való assistentiájokat postamester és posta híveinktől megvonják, azon excessivusokat 's hamis úton járókat meg nem fogják, és büntetéseknek elvételére megnevezett tisztjeikhez nem viszik, hasonló büntetésben kegyelem 's kedvezés nélkül azon megbántódott 's károsodott postamester 's postahíveink igazságos panaszokra nézve incurrálnak, melyre azon nemes vármegyének az hol a refractorius helyek ellen postamester 's postahíveink panaszt tésznek légyen szorgalmatos gondja, és érdem szerint az oly helységeknek bírait 's egyéb tisztjeit meg is büntesse, hogy az hozzánk hasonló panaszra azon postamester 's posta híveinknek alkalmatosság ne adassék. Præsentes perlectis exhibenti restitutus. Datum in possessione Vihnye. Vigesima secunda Mensis Octobris Anno Millesimo septingentesimo quarto.

F. P. R.

(Franciscus Princeps Rákóczi) Közlő gyűjteményében. (L. S.)

Közli: Dr. Szendrei János.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

Hunyadi ifjúsága. Irta: Oszwald Arisztid prémontrei. Budapest, Franklin-Társulat nyomdája. 1916. Történeti Értekezések 10. szám. 8° 73 l.

A legtöbb világtörténeti nagyság emlékének közös osztályrésze, hogy a muló idő permete beszórja mondával, tévedéssel, a mely idő fordultával mind jobban elfedi a maga alá temetett valót. Ez a kelleetlen vendég úgy ráakodik néha, hogy sokszor nagy tisztogatás sem tudja visszaadni a történeti igazság régi fényét. Így vagyunk Hunyadi Jánosunk ifjabb éveinek történetével! Származásába úgy beleszólt a tudákos történetírás, a mese és a népdal, az okmányi valóság beszéde pedig úgy elnémult, hogy alig lehet hallani egy-két biztosabb értesülést világhíres hősünk fiatal éveiből. Ezt a keveset is mily fárasztó elmepróbák erőfeszítései tudják csak a történeti igazság köztudata számára megmenteni! Ily mentő munkába fogott értekezésünk szerzője is ; nem minden eredmény nélkül. Dolgozata nemcsak összefoglalja a tárgyában megállapított igazságokat, hanem új megállapításokat is ad. Mindenek előtt Hunyadi szüleinek nevét tisztázza, majd eredetére vonatkozólag jelöli meg a helyes nézetet. Megerősíti a Hunyadi oláh származásáról szóló, előtte már megállapított nézetet abban az alakjában, hogy hősünk apja nem magyarországi származású volt. Ezután Hunyadi apja, Vojk társadalmi állásának vizsgálatára térve, arra jut, hogy Vojk, ha vajda nem volt is, nem volt egészen alacsony rendből való. Annak meghatározásához is talpraesett érveléssel szól hozzá, hogy mikor kapta Vojk Hunyad várát királyi adományul. Bőven rostálja itt a tévedéseket és megállapítja, hogy az 1409. év előtt erről a birtoklásról nem lehet beszélni. Vojkról különben, a ki Zsigmond király udvari szolgálatában állott, még csak egy értesítés szól, mikor az alvajda egy levéllel keresi föl. E levélből közvetve az olvasható ki, hogy Vojk keménykezü ember volt. A Hunyadi anyját körülvevő legendát is törekszik szerzőnk osztalni, itt azonban már kész eredményeket talál, a melyek mellett számára

csak a valóság újabb és nyomatékosabb hangsúlyozásának tiszte maradt. Megtudjuk tehát, hogy Hunyadink anyja nem volt se szerb, se oláh leány, Morzsinai Erzsébet és Zsigmond király titkolt viszonyának ingerlő meséje sem szükséges Hunyadi származásának történetéhez, hanem a Szapolyai nemzetségben kell az anyát keresnünk, a mely később úgy mint Vojk családja, szintén nemzeti uralkodóval ajándékozta meg Magyarországot. Hunyadi János születésének a történetírásban általánosan elfogadott időpontját is óvatos vizsgálat alá veszi Oszvald. Itt is jószemű kutatónak mutatkozik. Tarthatatlannak mondja az 1387. évet Hunyadi születése dátumául és a hiányos és csak nagyon távolról irányító utalások megválogatásával 1395—1400 közti időben állapodik meg. Hunyadi serdülő és ifjú koráról is csak összevetések alapján tud valamit mondani; idevonatkozólag csak annyi a bizonyos, hogy az ifjú Hunyadi egy ismeretlen főúr, tán a Csákiak valamelyikének, vagy Csanádi Ferencznek udvarában nyerte első nevelését; azután a kor szokása szerint nagyobb urak familiárisává szegődött. E szolgálatok közül kimutatható az Ujlakiaknál töltött szolgálat és a szerb despotánál töltött familiaritás. Csak a despota halála után 1428 körül jutott Zsigmond közvetlen közelébe és szolgálatába. Kiterjeszkedik a dolgozat annak tárgyalására is, vajjon volt-e Hunyadi Zsigmond kíséretében külföldön az 1414—1418. években. A válasz ez irányban tagadó. Csak az 1433-iki római útján kíséri el Zsigmondot Italiába, de ez alkalommal is a milánói fejedelem szolgálatára volt rendelve, úgy hogy az is kétséges, hogy Hunyadi az Örök városban egyáltalán megfordult volna. Ez útra való előkészület már 1431 közepén megkezdődik. Ez teszi valószínűvé, hogy Hunyadi házassága ezen időhatár előtt volt. A menyasszony Szilágyi Erzsébet volt, Szilágyi László leánya, ki gazdag hozományt vitt férjéhez; a ppa is régi, jó nemes volt, úgy hogy Hunyadi házassága szerencsésnek volt mondható. Közvetlen szolgálatot uralkodójának Bazelben tesz, nagyobb összegű pénz kölcsönzésével, a miért zálogbirtokot kap. Ezt a kölcsönzést máskor is megismétli, a mi fokozatosan nagyobb birtokokhoz juttatja, de világhíres harcainak sorozatát nem Zsigmond, hanem utóda Albert alatt kezdi meg. Először a csehek elleni harcában, majd a török elleni külön megbízásaiban. E vállalkozások azonban már a férfi művei s így e dolgozat keretébe nem tartoznak. Oszvald dolgozata a Történeti Értekezések 10. számát teszi s először a Történeti Szemle 1916. évi folyamában jelent meg.

Zsinka Ferencz dr.

Ruhmestage der österreichisch-ungarischen Wehrmacht 1914/16. Dokumente von Mitkämpfern. Wien, 1916. Manz-Verlag. A cs. és

kir. hadilevéltár kiadta sorozatos munka, a melyet *Veltzé Alajos ezredes*, a levéltár irattárának a főnöke szerkeszt. A gyűjteményes munkában azoknak a kimagasló fegyvertényeknek a leírását kívánják nyilvánosságra hozni, amelyek eredetük és tartalmuk folytán legbecsesebb okmányai lesznek az 1914/16. évi nagy háborúban részt vett csapataink történetének. A leírások szerzői és beküldői az osztrák-magyar monarchia különféle fegyvernemeinek csapattestei, a melyeket az a magasztos cél irányított, hogy a legilletékesebb szemtanúk leírásai alapján közkinccsé tegyék azokat a dicső harcokat, a melyekre büszkék az ezredek és amelyekre megelégedéssel tekintenek vissza. A most megjelent első füzet tartalma a következő: *a halál félütege* (a varasdi 39. tábori ágyúezred 5. ütege); *a konaticsei magaslat megrohanása* (1914 nov. 22.; cs. és kir. 42. gyalogezred; Theresienstadt); *a szerb Timok-hadosztály megsemmisítése* (cs. és kir. 74. és 92. gyalogezred; Jicsin és Komotau); *a cs. és kir. 6. magyar gyalogezred 1. zászlóaljának harczai a Gradjeniken, Monfalconenél és a Doberdó körüli fentérségen* (Ujvidék); *a Lipót Szalvátor királyi herczey nevét viselő 36. tábori tarackezred* (azelőtt 13. sz. volt; Zagreb) 2-ik osztályának harcza az északi harcztéren; *a gebrowi ütközet* (cs. és kir. 67. sz. magyar gyalogezred; Eperjes); *küzdelem a Manilowa birtokáért* (cs. és kir. 85. magyar gyalogezred; Máramaros); *a horozena-welkai nagy nap* (cs. és kir. 69. sz. magyar gyalogezred; Székesfehérvár); *a 94. gyalogezred (Turnau) rohama*; *a cs. és kir. 44. magyar gyalogezred (Kaposvár) elfogja az 55. orosz gyalogezredet.*¹

Mivel az epizódok egyszersmind okulásra alkalmas példái is lehetnek jövő generációnk oktatásánál, a magyar csapattestek tetteit az alábbiakban kivonatossan ismertetjük.

A *Gradjenik birtokáért vívott harczok*. A 6. gyalogezred 1. zászlóaljának és a később segítségére jövő hegyi ágyúnak, valamint nyolcz taraczkunknak nagyobb erejű ellenséggel szemben több napra terjedő és válságos körülmények közötti példás kitartását ismerjük meg. Bántó hiánya, hogy a szöveg sehol sem árulja el, hogy a Gradjenik a balkán harcztéren melyik sarkában van. Jó szolgálatot tettek volna a szerzők, a szerkesztő vagy a kiadó azzal, ha megjelölik a cs. és kir. Földrajzi Intézet kiadta azt a térképet, a melyen a magaslatot megtaláljuk. Csakis a véletlenül elejtett szavakból állapíthatjuk meg, hogy a magaslat a délkeleti és nem az orosz harcztéren van. A *monfalconei ütközet* gyenge epizód; kiemelkedő alakja *Eichhorn tizedes* vitézi kitartása a lövészárkokban. Az utókor katonás szellemének megalapozása és nagyra-

¹ A városok az illető csapattest hadkiegészítési kerületének székhelyei.

nevelése azonban megkívánta volna, hogy a kitüntetett altisztnek néhány személyi adatát (születési helyét és évét) is följegyezzék. A *doberdói harcra* vonatkozó rész jóval jobb az előbbinél; beszédes, színes és találóan igyekszik leírni azoknak a rettenetes harcoknak a részleteit, a melyek itt zajlottak le.

A *cebrowi ütközet* a 67. magyar gyalogezrednek 1915 szeptember derekán vívott azt a harczát örökíti meg, a mikor előző fáradoalmak ellenére az ezred erejének végső megfeszítésével segítségére sietett szorongatott szövetségésünknek, a németeknek.

A *Manilova birtokáért vívott harcz* kétségen kívül egyik legszebb epizódja azoknak a súlyos küzdelmeknek, a melyek 1915 telén zajlottak le a Kárpátokban. De ennek is az a nagy hibája, hogy alig vagyunk képesek eligazodni a szövegben, mert nincs hozzá térképünk, vagy bár csak a legegyszerűbben összerótt vázlatunk. A katonai dolgokban annyira tájékozott most közönségünk, hogy az egyszerű vázlatokat nemcsak hogy megérténé, hanem nagyobb élvezettel olvasná és könnyen emlékezetébe is vésné azokat az epizódokat, a melyekben véreink oly sok dicsőséget szereztek nemzetünknek. Így vajmi kevés haszonnal fognak járni ezek a tansegédletül is szolgáló füzetek akár a fegyveres erő kötelékében létesített iskolákban, akár pedig a középiskolákban meghonosított katonai előadások során. Az egyszerű vonalakkól alkotott vázlatok ugyan valamivel megdrágították volna a munka költségeit, de kár, hogy ettől visszariadtak, mert a munka értéke és hasznavehető-sége tetemesen emelkedett volna.

A cs. és kir. 44. gyalogezred San-menti harczi zárják be a füzetet, a minek hibája megint csak az, a mit már fentebb is mondtunk.

Unter Habsburgs Banner. Írták: *Veltzé Alajos* ezredes a cs. és kir. hadilevéltár osztályfőnöke és *dr. Stefan Pál* főhadnagy. Verlag: Ullstein u. Comp. Berlin—Wien, 1916.

Tudjunkkal ez az első azoktól a népszerűen megírott összefoglaló hadtörténeti munkáktól, a melyek a cs. és kir hadilevéltár támogatása mellett jelentek meg azokról a nagy küzdelmekről, a melyekben Ausztria és Magyarország hadseregei vettek részt a világháborúban. Erre engednek következtetni a szerzők és az, hogy munkájukat *lovag Hoehn Miksa* cs. és kir. vezérőrnagynak, a cs. és kir. hadilevéltár igazgatójának ajánlották föl, a ki a munkát hathatósan támogatta. Az első fejezet a háború okairól és előzményeiről szól. A fejezet tartalma, szerkezete és stílusa igen jó. A második fejezet némileg folytatása az elsőnek és egyes fordulatokban a háború roppant nagy arányait tárja az olvasó elé; majd

taktikai és hadseregszervezési adatokkal szolgál, a melyek között helyet szorítottak a népfelkeléseknek, vagyis fegyveres erőnk ama részeinek, a melyeknek oly roppant fontos, majdnem döntő szerepük volt nagy küzdelmeinkben. A fejezet befejező része a legfelsőbb hadvezetés, a hadseregparancsnokok stb-ek rövid ismertetése.

A háború eseményeit a következő fejezetekben tárgyalják: az 1914. évi orosz háború; hadműveletek Szerbiában és Montenegróban 1914-ben; az 1914. évi tengeri háború; a 30·5 cm-es mozsaraink szereplése Belgiumban; csaták a Kárpátokban; Przemysl ostroma és a kárpáti husvéti csata; Itália árulása; Galiczia visszahódítása; Lengyelország fölszabadítása; küzdelmek Kelet-Galicziában és Volhyniában; az 1915. évi olasz háború; Szerbia és Montenegró meghódítása és Albánia megszállása. Az 1916. évi harcokból csak hét hónap eseményeire terjeszkednek ki a szerzők. Utolsóelőtti fejezetükben az anyaországgal is foglalkoznak, a melynek végén a hadviselés érintette országokról is mondanak el egyetmást.

Sajnálattal állapítjuk meg, hogy egyetlen egy olyan rajz vagy vázlat sem tarkítja a krónikát, a mi könnyebben érthetővé tenné a szöveget, pedig nem lehetett ismeretlen a szerzők előtt *Immanuel* porosz ezredesnek igen jól megírott és kitűnően szerkesztett vázlatokkal kísért népszerű háborús krónikája.¹ Nem állott módunkban ellenőrizni az összes adatokat, *de helyreigazítással kell élnünk a Lovcsen elfoglalását illetőleg (159. l.). Itt ugyanis azt írják a szerzők, hogy a hegyet égerlandi és bosnyák csapatok foglalták el. A véletlen olyan tiszttel hozott össze bennünket, a ki maga is részt vett az ostromban. Tőle tudjuk, hogy a Törk alezredes csoportjába tartozó gyulai 2-ik magyar népfelkelőezred három zászlóalja (1., 2. és a VIII!2. zászlóalj); parancsnokok voltak: Endrődy Géza honv. százados, Laki Endre honv. őrnagy és Kratzer cs. és k. 33. gyalogezredbeli tart. százados) és egy bosnyák zászlóalj vett részt a rohamban. A két sorba alakult csoport jobbszárnyát a 2. népfelkelő gyalogezred két zászlóalja, a balszárnyat pedig az előbbinek egy zászlóalja és a bosnyák zászlóalj alkotta.* Pj.

¹ *Fr. Immanuel: 20 Monate Krieg. Volkstümliche Darstellung des Weltkrieges vom August 1914 bis März 1916. Berlin, 1916.*

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Két hadbíróvási ítélet.

Az itt közölt két hadbíróvási ítélet egyike 1603-ban Kassán, Fáji Fáy István felsőmagyarországi hadbíró elnöklése alatt, Lenkey Miklós, a kassai császári mezei hadak vicekapitánya, mint alperes vádlott ellen kelt, a ki Lánczy Ambrus hejezei jobbágyat két ízben szidalmazta, egy ízben pedig kegyetlenül elverte. A vádat ő felsége nevében Békésy Márton képviselte. Az ítélet elmarasztaló volt, és a vádlottat 40 forint bírságra kötelezte, mely összeg kétharmad részben a bíróság kezén maradt, egy harmada pedig a panaszosnak jutott. — Fontosabb a másik ítélet, mely a régi hadbíróvási ítélkezés jellemző példája. Ez 1708-ban, a Rákóczi-hadak Tompán való táborozása alatt kelt, egy Bonfuss ezredbeli fráter ellen, a ki összeszólalkozott a környék parasztjaival. A bíróság egy kapitány elnöksége alatt két közemberből, ugyanannyi fráterből, káplárból, furirból, hadnagyból, állott, kikhez még egy hadbíró járult. A vádlott kihallgatása után a bíróság tagjai páronkint előadják véleményüket, végül az elnök, a kinek szavazata kettőnek számított. Végül a hadbíró kimondta az ítéletet. A bíróság jegyzőkönyvét annak minden tagja aláírta és pecsétjével hitelesítette.

I.

Nos Stephanus Fay de eadem Fay, sacrae caesareae regiaeque majestatis partium regni Hungariae superiorum iudex bellicus, ceterique assessores et convocati eiusdem sedis assessores, damus pro memoria, quod cum nos sexta die mensis Julii anni 1603 in civitate

Mi Fáji Fáy István ő császári királyi felsége felsőmagyarországi hadbírája, és a mondott bíróság többi ülnöke adjuk tudtul, hogy amidőn mi 1603 július 6-ikán Kassa városában bizonyos perek átnézése és egyenetlenségek megítélése czéljából, melyek a mondott

Cassoviensi, pro revidendis quibusdam litibus et differentiis in prædicta sede bellica motis et subortis iudicium facturi pro tribunali concessissemus, tunc egregius Martinus Bakesy nomine et in persona suæ cæsareæ regiæque majestatis domini nostri clementissimi uti actor contra egregium Nicolaum Lenkey vicecapitaneum eiusdem majestatis cæsareæ militum Hungarorum Cassoviensium campestrium veluti in causam attractum proposuit et allegavit in hunc modum: qualiter idem in causam attractus, nescitur nude ductus, in anno præsentis decima die mensis Junii providum Ambrosium Lenczy subditum suæ majestatis Heyczeiensem in oppido Geönez in comitatu Abauwariensi existenti habito duris verberibus enormisque blasphemis affecisset, nec his contentus, verum malum malo accumulando, idem in causam attractus eundem Ambrosium Lenczy,¹ quinta die Julii in anno domini ut supra in via publica ad iudicium sive causam persequendam venientem, et nemini quicquam mali inferentem iterum enormis vituperiis affecisset, et nisi per alios milites secum iter prosequentibus admonitus et dehortatus fuisset, verberibus quoque excepsisset potentia mediante, nude ex parte ejusdem juxta decretorum tripartiti judi-

hadbiróság előtt keltek, mint törvénytörők összeültünk, nemes és nemzeti Békésy Márton ő császári királyi felsége legkegyelmesebb urunk nevében mint felperes, Lenkey Miklós ő császári királyi felsége kassai magyar mezei hadainak vicekapitánya, mint alperes ellen a következőket adta elő: hogy a mondott alperes, nem tudni mi okból indítatva a folyó év június 11-én Lenczy Ambrust, ő felsége heyczei jobbágját az abaujvármegyei Göncz városában kemény ütlegekkel és hallatlan szidalmakkal illette, sőt ezzel meg nem elégedve, de rosszat rosszal halmozva ugyanaz az alperes ugyanazt a Lenczy Ambrust, a folyó év július 6-ikán, a midőn az országúton a bíróság felé ment, hogy ügyében a tárgyalást folytassa, ismét igen nagy szitkokkal illette, és ha csak más katonák, kik szintén arra jártak, meg nem akadályozták volna, újból megverte volna, miért is a sértett fél nevében a hármastörvénykönyv szerint való ítéletet kíván. Ezeket hallva az alperes, a következő módon válaszolt, hogy ő felsége jobbágját nem verte meg, sem pedig nem szidalmazta, mert az illető az ő saját szökött jobbágja, akivel az úton találkozáván, megszólított, és ennél fogva ő felsége ellen mit se vétett. Erre ő felsége

¹ Tollhiba Lenczy helyett.

cium fieri postularet. Quo audito idem in causam attractus respondisset tali modo: quod ipse colonum suæ majestatis minime verberasset, et neque convitiis affecisset, et neque convitiis affecisset, nam dictus Ambrosius Lanczy non suæ majestatis, verum ipsius in causam attracti esset colonus fugitivus, quem ipse in causam attractus in via offendeus allocutus fuisset, et per hoc contra suam majestatem nihil peccasset. Quo audito procurator suæ majestatis respondisset, eundem in causam attractum ad quærita respondere debere, nam ageretur de et super eo, utrum videlicet præmissam violentiam fecerit nec non, ergo restaret, ut neget aut affirmet, et quia non negaret, peteret superinde judicium. Unde nos habita super præmissis sana deliberatione, volentes judiciario nostro officio satis facere, eundem in causam attractum super violentam captivationem, vel verberationem prænotati Ambrosii Lanczy in homagio vivo, nempe florenorum quadraginta Hungaricalem, in duabus nostris judiciariis, in tertia vero partibus manibus actoris dandis et reddendis convincendum et aggravandum adjudicavimus autoritate nostra judiciaria, vigore præsentium literarum nestrarum mediante. Datum in civitate regia Cassoviensi, feria sexta proxima post festum de-

megbizottja azt válaszolta, hogy az alperesnek a kérdésre kell válaszolnia, mert arról van szó, hogy elkövette-e a mondott erőszakosságot, vagy se, tehát nincs egyéb hátra, mint hogy vagy tagadja, vagy pedig vallja be azt, de mivel nem tagadja, tehát ítéletet kér. Tehát mi megbeszélés után bírói tisztünknek eleget akarván tenni, az alperest a mondott Lánczy Ambrus erőszakos elfogatásáért, illetve megveretéséért negyven forint bírsággal sujtjuk, mely a felperes kezébe adandó és két részben a bíróságot, egy részben pedig a felperest illeti. Így ítélkezünk bírói tisztünknel fogva jelen levünk rendjén. Kelt Kassa királyi városban ker. sz. János fejvételének napja után való pénteken,¹ az Úr 1603. esztendejében.

Fáy István s. k. p. h.

Madohányi s. k. p. h.

Kis Lukács s. k. p. h.

¹ Aug. 30.

collationis beati Johannis baptistæ.
Anno domini millesimo sexcentesimo tertio.

Stephanus Fay m. p. l. s.

Madachiany m. p. l. s.

Lucas Kys m. p. l. s.

Országos Levéltár. — A pozsonyi kamarához intézett levelek.
III. sorozat. 50. csomó.

II.

Examen commissi excessus Fraiteri cujusdam Joannis Hubert ex inclyto regimine de Bonefus pedestris ordinis sub compania capitanei Baur, in castris ad Tompam positis institutum 28 junii anno 1708.

Qui vocaris?

— Johann Michael Huberth.

Quotannis es?

— Sum quadraginta annorum.

Ubi natus es?

— Neuburgii.

Cui servivisti?

— Cæsari 16 annis.

Quando, vel qua ratione suæ serenitatis principalis servitia subisti et quamdiu?

— Trenciniensem arcem spante deserui, et quintum jam annum servitiis suæ serenitati centinno.

Cur arestantus es?

— Nescio, quamobrem rustici me incusa vere.

Verum est te dixisse Kisraska incolis: tu diabolice, præstolare tantum, mox caput tuum amputabo, pellicemque tuum, quo indutus es, ipse induam.

Bonefus gyalog ezredbeli, Baur kapitány századában szolgáló Hubert János frájter kihallgatása elkövetett kihágásáról, mely a Tomp melletti táborban 1708 junius 28-án kelt.

Hogy hívnak?

— Huberth János Mihály.

Hány éves vagy?

— Negyven.

Hol születted?

— Neuburgban.

Kinek szolgáltál?

— A császárnak, 16 esztendeig.

Mikor és miért léptél a fejedelem ő fensége szolgálatába, meddig szolgálsz ott?

— A trencsényi várból önszántamból szöktem ki, és már ötödik éve ő fensége szolgálatában vagyok.

Miért vagy fogságban?

— Nem tudom. A parasztok vádoltak be.

Igaz-e, hogy a kisraskai lakósnak azt mondtad, hogy: «ördögadta, megállj csak, levágom a fejed és azt a bundát, melyet viselsz, magam fogom hordani.»

— Talia non locutus sum: Verum ubi Besci András me dishonestasset, propterea quod lacer existerem, inquiring, si vos canes Germanici non essetis in Hungaria, pridem consecuti fuissetis pacem, — dixi, oho! Licet ego lacer sim, et tu pulchra indutus es clamide, attamen te non vereor. — Et hæc, et non plura locutus sum.

Vota Inelyti Bellici Iudicii

Duorum gregariorum Joannis Conrad, Georgii Vistlich. — Concludimus, siquidem jam 5 mensibus ferme compedibus inclusus arestatus erat, vita privari nequit, sed pro pœna 20. baculos patiatur.

Duorum Fraiterorum nomina Georgii Münsterhütter, Francisci Meichsner.

Vota.

Concludimus pariter siquidem arestatus jam exstitit, et testes ulli non adsint, mulctetur penes regimen 40 baculis.

Duorum corporalium nomina Jacobus Neihoff, Martinus Vachs. Concludimus, siquidem 5. mensibus arestatus erat, mulctetur penes regimen 30 baculis.

Duorum furierum nomina. Paulus Einhorn, Johannes Motter.

Vota.

Pariter agnoscimus, siquidem jam in aresto dudum continebatur,

— Ilyest nem mondtam, de a mikor Bécsi András megcsúfolt, hogy rongyos vagyok, és azt mondta, hogy «ha ti német kutyák nem volnátok Magyarországon, már régen békességben élnénk» — azt feleltem neki, hogy «ohó, bár rongyos vagyok, te pedig ezifra ruhában jársz, még se félek tőled», ezt és többet nem mondtam.

A hadbírótság ítélete.

Két közember, Conrad János, Vistlich György. — Úgy ítéljük, hogy mert már 5 hónapig bilincsen el van zárva, nem lehet kivégezni, de büntetésül 20 botot szenvedjen el.

Két frájter neve: Münsterhütter György, Meichsner Ferencz.

Ítélet.

Szintén úgy véljük, hogy mert már börtönben van és tanu nincs, az ezrednél 40 bottal büntetessék.

Két káplár neve: Neuhoff Jakab, Vachs Márton. Úgy véljük, hogy mivel már 5 hónapig börtönben van, az ezrednél 30 bottal hünhödjék. :

Két furir neve: Einhorn Pál, Motter János.

Ítélet.

Szintén azt véljük, hogy mert már börtönben van, becsületlen

honori ejus nihil derogat, sed pro pœna 50 baculos perpatiat.

Duorum ductorum nomina. Christianus Otto. Laurencius Kunczel.

Vota.

Concludimus ipsum nullum detrimentum corporis pati posse quia nulli testes adsunt, sed pro pœna militari 12. inter milites 400 per virgas currat.

Duorum capitaneorum, Philippi Baur, Friderici Leithmer.

Vota.

Judicamus, siquidem compedibus inclusus aresto continetur, testesque nulli adsint, idcirco ille multam premeruit, ut 100 baculis tundatur.

Capitanei Remund, qua præsidis primum et secundum votum. Non possum majorem multam ipsi imponere, siquidem nullus testis adest, et alii eum ob odium tantum accusarunt, siquidem quinque mensibus compedibus inclusus aresto continebatur, sufficiat hæc pœna.

Francisci Schönberger auditoris votum:

Concludo siquidem contra reum nulla probabilia testimonia reperirentur, et alterius testis testimonium latum ex odio videtur, et apparet, jam in aresto existenti 100 baculi pro pœna sufficient.

kisebbség nem érheti, de büntetésül 50 botot szenvedjen.

Két hadnagy neve: Otto Krisztián, Kunczel Lőrincz.

Itélet:

Úgy határozzuk, hogy semmiféle (fejbenjáró) testi büntetést nem szenvedhet, mert semmiféle tanu nincsen, de katonai büntetésül 12-szer végezzen 400 katona között vessző futást.

Két kapitány Baur Fülöp, Leithner Frigyes

Itélete:

Úgy véljük, hogy mert bilincsre verve börtönben van, és tanu ellene nincsen, tehát 100 bot büntetést érdemel.

Remund kapitánynak, mint elnöknek első és második véleménye: nem tudok nagyobb büntetést reá szabni, mert egy tanu sincs ellene és mások gyűlöletből vádolták be, és mert már öt hónapig bilincsben és börtönben van. Legyen elég ez a büntetése.

Schönberger Ferencz hadbíró itélete:

Úgy határozok, hogy mert a bűnös ellen nincsen szavahető bizonyíték, a tanu bizonyítása gyűlöletből eredőnek látszik, — a már börtönben levő büntetésül 100 bot elegendő.

Insuper conclusum est ab in-
 cleyto iudicio bellico, ut factor
 Johann Michael Huberth ex com-
 pania capitanei Baur fraiterus,
 pœnam præstet, et quidem se-
 cundum plurima 11. vota 100
 baculos, et hoc de jure bellico.
 Actum in castris ut supra.

Ennélfogva a magas hadbíró-
 ság elhatározta, hogy a tettes
 Huberth János Mihály, Baur ka-
 pitány századjabeli fráter, lún-
 hódjék, még pedig a többség 11
 szavazata szerint 100 bottal, a
 haditörvényszék alapján. Kelt a
 fenti táborban.

A hadbírótság tagjainak aláírásai és pecsétjei.

Országos Levéltár. Limbus I. sorozat, 91-ik esemő.

Dr. Kárffy Ödön.

K É R E L E M .

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának igazgatósága elhatározta, hogy egybegyűjti az összes írott emlékeket és nyomtatványokat, a melyek a most dúló háborúra, ennek előzményeire és okaira vonatkoznak. Mivel azonban minden gondosság és buzgólkodás mellett is megeshetik, hogy a múzeumi könyvtárnak nem lesz módjában minden háborús írott emléket és nyomtatványt megszereznie, kívánatos, hogy ehhez a gyűjtéshez a nagyközönség is hozzájáruljon, hogy így a gyűjtemény minél teljesebb legyen.

A Magyar Tudományos Akadémia kebelében alakított Hadtörténelmi Bizottság is szolgálatába áll e nemes eszmének, hogy ez úton is teljesítse ama magasztos hivatását, mely kötelességévé teszi, hogy nemzeti közérzetünkre fölemelő hatással bíró magyar hadi történelem adatait, gondosan összegyűjtse a jövő nemzedék és a történetírók számára, egy esetleg később alakítandó magyar hadilevéltár anyaga gyanánt.

Felkérünk tehát minden hazafit, hogy gyűjteményünk gyarapításához hozzájárulni szíveskedjenek.

A gyűjtendő tárgyak :

könyvek, önálló füzetek és különlenyomatok, a melyeknek tárgya a mostani háború, ennek előzményei és okai, vagy a melyekben a mostani háborúra vonatkozás található. Hogy e füzetek vagy könyvek és különlenyomatok versben vagy prózában vannak-e írva, van-e valami tudományos vagy szépirodalmi értékük, azt a teljességre törekvő gyűjtés szempontjából nem kell figyelembe venni ;

önálló füzetekben megjelent egyházi és világi beszédek, előadások és felolvasások, a melyek a háborúval, előzményeivel és okaival foglalkoznak ;

önálló füzetekben, vagy csak egyes lapokban nyomtatott egyházi és világi, hivatalos és nem-hivatalos körlevelek, köriratok, felhívások, buzdítások, tanácsok, lázítások, utasítások, rendeletek, katonai buzdító és lelkesítő napiparancsok, rendszabályok stb. ;

önálló füzetekben, vagy egyes hírlapokban lenyomatott háborús vagy háborús vonatkozású énekek, dalok, nóták, versek és imádságok ;

a ponyvairadalom mindenféle terméke, a melynek tárgya a háborúból való vagy vele összefügg ;

háborús vagy a háborúval összefüggő statisztikai kimutatások ;

háborús naptárak ;

háborús térképek ;

szöveges és szövegtelen háborús hangjegyek ;

szöveges és szövegnélküli képes ábrázolások (képek, képecskék, képes levelezőlapok, *műkedvelők által a helyszínen készített fényképfelvételek stb.*) ;

egyesületek és társulatok, ipari és kereskedelmi vállalatok jelentései, ha bennük valamely vonatkozás van a háborúra ;

mindenféle hivatalos és nem-hivatalos, hatósági és magán plakát (falragasz), a melynek tartalma összefüggésben van a háborúval ;

színlapok, ha rajtuk a háborúval bárminté vonatkozásban levő előadás szerepel, vagy ha az előadást háborús jótékony célra hirdetik ;

a háborúban elesett hősről kiadott gyászjelentések :

mindenféle értékpapírok, értékjegyek, hitelpapírosok, hivatali és üzleti nyomtatványok, úrlapok, czúmkék, meghívók és sokszorosított fényképfelvételek, a melyek a háborúval bármiként összefüggésben vannak ;

legyezők, szalagok, kokárdák, zászlócskák, gyujtóskatulyák, kávéházi, vendéglői és czukrázdai papíros szalvéták, a melyeken háborús szöveg, térkép vagy kép van és

akárminő más itt fel nem sorolt tárgy, a melyen háborús felírás, vagy háborús ábrázolás található.

A magyar katonai kultúra legértékesebb anyagát fogják alkotni a gyűjteményben azonban *az írott emlékek, a melyek közé: a hadi naplók, a táborokból érkezett levelek és tábori levelezőlapok, harcztéri jelentések, hadi foglyoknál talált följegyzések stb. tartoznak, melyeknek gyűjtésére— az enyészettől való megmentésük végett — különösen felhívjuk a magyar közönség becses figyelmét.*

Nagy hazafias és tudományos szolgálatot tesz az, ki a háborús források után kutató magyar történetírásnak bárminté, de főleg ritkább, nehezebben hozzáférhető, vagy értékesebb magyarországi vagy külföldi, magyar- vagy idegen nyelvű háborús nyomtatvánnyal vagy írott emlékekkel hozzájárul e gyűjtemény minél teljesebb tételéhez.

A gyűjtött nyomtatványokat és kéziratokat akár a *Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi könyvtárának*, vagy a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott *Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének* (Budapest, VIII. Ludoviczeum-utca 4. szám) kérjük beküldeni.

A naplókra és levelekre nézve megjegyezzük, hogy ezek zárt, lepecsételt és a fölbontás határidejének megjelölésével ellátott borítékban is beküldhetők; ezek nyilvánosságra hozatala tárgyában kifejezésre juttatott kívánalmak a fennálló szabályok értelmében föltétlenül tiszteletben tartatnak.

KATONAI TÉRKÉPEK KÉSZÍTÉSE II. JÓZSEF
CSÁSZÁR IDEJÉBEN,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA.

Bevezetés.

Az osztrák-magyar monarchia országai földrajzi tekintetben csak II. József, a monarchia katonai térképezése megalapítójának uralkodása alatt nyertek életet és alakot. A rendkívül hiányos ismeretek egészen az 1764-ik év elejéig sűrű fátyolt borítottak ezekre az országokra, a melyet azonban már Mária Terézia császárnő és királynő kezdett föllebbenteni. A pontos terepismerek szüksége a hadvezetéshez, már a hétéves háború folyamán nagyon éreztette a jó térképek hiányát. Polgár és katona egyaránt vágyódott annak a talajnak pontos és megbízható térképe után, mely szülőföldjét alkotta. Ennek folytán a figyelem mind nagyobb mértékben irányult erre az egyre fontosabbá váló kérdésre.

A monarchia nagy felvétele, melyet általánosan *József felvétele* nének neveznek, de közelebről úgyszólván máig sem ismernek, a cseh korona országainak felmérésével kezdődött 1764—1767. A felmérés megfelelt céljának s ezért Mária Terézia elrendelte, hogy ez a munka Magyarországon is mennél hamarább elvégeztessék. Ennek szükségességét hangsúlyozta II. József kijelentése: Um Länder gut regieren zu können, man selbe zuerst genau kennen müsse. 22 éven belül, 1763—1785. elkészült a Habsburgok jogára alá tartozó királyságok és országok katonai fölmérése és fölvétele, még pedig az Északi-tenger partjaitól a Dunáig (Orsováig), a mihez később még Moldva és Oláhország egyes részei is csatla-koztak.

Természetes, hogy ez már nem lehetett egy ember műve,

mint régebben, hanem tervszerű szervezet mellett, a munkatársak egész karát kívánta meg.

A fölmérést és térképezést a cs. kir. főszállásmesterikar (Generalquartiermeisterstab), a mostani vezérkar vezetése alatt, a hadsereg tisztjei, valamint alkalmas *ezredbeli egyének* szorgalommal és kitartással, mintaszerű módon végezték el. Monumentális művet alkottak, melyet a világnak semmilyen állama nem mult fölül, mert sem Franciaország Cassini de Thury vezetése alatt 1750—1793. 1 : 86,400 mértékben készített nagy térképe, sem II. Frigyes porosz király kabinetterképe (gróf Schmettau Károly ezredes műve 270 sektióban 1 : 50,000 mértékben ; a Wesertől nyugatra elterülő porosz tartományokat ölelte föl) nagyság és mérték tekintetében nem áll *József felvétel*-ével egy fokon.

Természetes, hogy a fölmérés tekintetében ezek a fölvételek még koruk hiányosságaival bírnak. A tudomány akkori állása szerint még szó sem lehetett a monarchia egységes fölvételéről, mint azt később a II. Ferencz és I. Ferencz József uralkodása alatt eszközölt két fölvétel tünteti fel. A munka a kicsiről a nagyra haladt, a fordítottja helyett, általános trigonometriai hálózat létesítése nélkül. Ennek oka tisztán az az óhaj volt, hogy a nagy birodalom országainak és tartományainak térképe lehetőleg rövid időn belül készüljön el. A ki azonban szemügyre veszi ezeket a mesteri kivitelű nagy gondossággal megrajzolt és színezett fölvételi szelvényeket, melyeknek száma néhány ezerre rúg, annak tartózkodás nélkül őszinte csodálatát kell kifejeznie.

A mint már említettük, a katonai terepfölvétel a cs. kir. főszállásmesterikar munkakörébe tartozott és akkor tulajdonképen békebeli munkáját alkotta. Ez a tevékenység nemcsak a monarchia országaira terjedt ki mindenütt, hová a hadsereg győzedelmes fegyverei eljutottak és a hol hosszabb ideig időztek, hanem a főszállásmesterikar eredményesen munkálkodott azon is, hogy részletes fölvételek által az országról való ismereteit gyarapítsa. Így vetette meg a török háború (1788—1791) folyamán Oláhország és Moldva egy részének, valamint a chotini rája első pontos földrajzának alapját ; így gyarapította a velencei hercegségre vonatkozó földrajzi ismereteket a Zach vezérőrnagy vezetésével (1801—1805.) készült fölmérés ; így készítette el becses fölvételeit 1801—

1804. Heldensfeldi Mayer főszállásmester Nyugat-Galicziáról, a mai Orosz-Lengyelország egy részéről, mely a lengyel királyság 3. felosztása alkalmával, 1795-ben, Ausztriának jutott.

József felvétel-e a nyilvánosságtól elzárva, a titkos levéltárak, illetőleg az udvari haditanács levéltárának mélyén pihent. Betekintése az uralkodó engedélyéhez volt kötve. Csak kevés arra hivatottnak volt kellő fogalma ennek a műnek nagyságáról és jelentőségéről. A jelentős térképművek titkos megőrzése minden államban egyformán megvolt; oka a kor felfogásában rejlett, mely megakadályozni igyekezett azt, hogy az ellenség azokból valamely előnyt szerezzen. Ma *József-felvétel*-ének 5400 pompásan rajzolt szelvénye a cs. és kir. hadilevéltár kincsét képezi. Titkos természetükből régóta kivetkőztetve, használatra hozzáférhetővé váltak. Nagy gondot fordítottak a szelvények leírásaira. Céljuk az volt, hogy a terep azon katonai nevezetességeit, melyek a térképen nem juthattak kifejezésre, megörögzítsék, körülírják. Hatalmas könyvekbe egyesítve, a térképek történeti értékét gyarapítják és emelik.

A fölvétel.

II. József uralkodásának korszakában, a 18. század második felében, a Habsburgok országában a katonai fölvétel, a cél szerint, a fölmérésnek és térképezésnek három egymástól teljesen eltérő módját különbözteti meg.

1. *A katonai országos fölvétel*, egész országok és tartományok fölvétele, a helyzet minden katonailag érdekes részletével. Ez a felvétel vagy à la vue, szemmérték szerint történt, ha meg volt a kellő mennyiségű és jó alapanyag, vagy pedig háromszögelés és mérőasztal segítségével. A bécsi hüvelyk = 400 öl volt a használatos mérték. A monarchia valamennyi országának katonai fölvétele 1763—1785-ben ebben a mértékben készült.

2. *A gazdasági fölvétel* célja a telkek, mint pl. termőföldek, rétek, erdők stb.-ek terjedelmének föltüntetése volt, vagy általában, vagy a tulajdonos minden egyes birtokának elkülönítésével. Az előbbi mód szerint készült terveket *gazdasági részletes*-, az utóbbiakat *individuális terveknek* nevezték. Mértékük 1 bécsi hüvelyk = 50 bécsi öl = 1 : 3000 és 1 bécsi hüvelyk = 100 bécsi öl = 1 : 7200.

3. *A telekfölmérés.* II. József elrendelte, hogy az összes örökös tartományok telkei, egy javított adózási kulcs bevezetése céljából, pontosan felmeréssenek. A cél, melyet szem előtt tartott, a termőtalaj följegyzése és fölmérése, valamint a talaj termékenysége szerint a termésből folyó jövedelmek földerítése volt, a helyes és méltányos adóelosztás és telekdíjszabás céljából, miután — mint írja — csakis a talaj és termőföld tekinthető az egyetlen állandó ősforrásnak, melyet a természet az ember föntartására rendelt.

Ezt a fölvételt tisztek utasításai mellett a hatóságoknak, községeknek, hivatalnokoknak, irnokoknak és ügyes községi elöljáróknak kellett volna elvégezniök, még pedig 1 : 3000 mértékben. Általános földművelési fölmérésnek is nevezték.

A török háború (1788—1791.) kitörése félbeszakította a telekfölmérési és beismerési munkálatokat. Nyugodtabb időkre halasztva, az uralkodó halála után teljesen megszűntek.

Ha szem előtt tartjuk, hogy mily csekélyek voltak még ez időben a földrajzi ismeretek és mily elégtelenek a segédeszközök ezeknek az országoknak részletes katonai fölvételéhez és fölméréséhez, úgy az itt végzett munka nagyságát könnyen föl tudjuk fogni.

A talaj okozta nagy nehézségekhez gyakran járult hozzá a bizalmatlan, adótól tartó lakosság passzív ellenállása. A feltűnést kerülve kellett a kérdezősködést végezni és az adatokat beszerezni, mert a tulajdon országok kormányzóságai és hatóságai, saját jogaikba való beavatkozástól tartva, sem viseltettek mindig jóakaratólag a munkálatok irányában.

A fölvételi szelvények.

Minden szelvényről egy lap eredeti rajz és egy lap másolat létezik 64×42 cm nagyságban. A mérték $1'' = 400'' = 1000^x$, vagy pedig arányban 1 : 28,800; vagyis a mi a papíron 1 hüvelyk, az a természetben 28,800 hüvelyk, vagy $400''$. Minden szelvény felső részén az átnézetes lapból vett őv és oszlop megjelölését, továbbá a felvétel évét és a fölvevő nevét látjuk. A másolati lap jobboldali szegélyén a szelvényben előforduló helységek névsorát

olvassuk. A pompásan színezett rajz igen szemléltető képét nyújtja az akkor fölmért területnek. A terep, melyet hollótollal rajzolt emelkedési- és keresztvonalak ábrázolnak, plasztikával bír és jól tünteti föl a hegységek csapásirányát. Az emelkedési- és keresztvonalak helyébe később az árnyalás lépett. A szituáció, a városok és falvak összes épületeinek, a téglalakotmányok színezésére karmint használtak. Gummiguttival száraz árkok színét adták meg, kevés tus hozzákeverésével pedig szép világosbarna színt nyertek az utak számára. Vegyi kéket használtak a tengerekhez és tavakhoz, kék tintát a patakokhoz és folyókhoz, rézrozsdát pedig a rétekhez. Az erdők ábrázolására fekete fajelek, a topographiai részletekéhez pedig különböző jelzések szolgáltak.

Csoportbeosztás.

A monarchia 1764-ben, abban az időpontban, melyben a nagy katonai fölvétel megkezdődött, az országok négy csoportjából állott, melyek egyes részeiben vagy államjogilag tartoztak egybe, vagy pedig adminisztratív tekintetektől csupán közigazgatási területeket képeztek és csak uralkodójuk, valamint a külügy, hadügy és pénzügy vezetését intéző hatóságuk volt közös. Így: az osztrák örökös tartományok, a cseh korona országai és 1776 után Galiczia és Lodóméria királysága Bukovinával; a magyar szent korona országai; az osztrák Németalföld (a mai Belgium); Ausztria birtokai Olaszországban.

I.

A magyar szent korona országainak térképei.

A magyar szent korona országai közé II. József idejében a következők tartoztak:

- A) a magyar királyság (a temesvári bánssággal, mely közigazgatásilag különálló volt);
- B) a horvát és szlavyon királyság;
- C) az erdélyi fejedelemség és
- D) a határőrvidék, még pedig

1. a károlyvárosi vagy horvát határőrvidék, 4 határgyalogezreddel ;
2. a varasdi, vagy régebben felsőszlavoniai határőrvidék, két határgyalogezreddel ;
3. a bányászati határőrvidék a két bányászati határgyalogezreddel, a bányászati alárendelve ;
4. a szlavon határőrvidék három határgyalogezreddel és a csajkászászlóaljjal ;
5. a bánáti határőrvidék két határgyalogezreddel és
6. az erdélyi határőrvidék négy határgyalog- és egy huszár- ezreddel.

Magyarország és társországi országos fölvételéhez hiányzott az alapul szolgáló megfelelő térképanyag, mint a milyen a cseh korona országainál Müller János Keresztély mérnökszázados térképei voltak. E szerint itt más eljárást kellett követni. Magyarországon a mérőasztalháromszögelést alkalmazták. Az egész országot nagy triangulumokra osztották, az akkor használatos eszközök segítségével (nagy quadrans, az astrolabium, vagy nagy félkörző és végül a mérőasztal). A detailleurök ezekbe a háromszögekbe rajzolták bele a szituációt, vagyis a terepet és mindent, a mi katonai fontossággal bírt, a mennyire az 1 : 28,800 mérték befogadta. Sok munkát okozott az orientális-perpendikuláris- és meridionális- vagy délkör megállapítása. Ezekbe az érdekes részletekbe itt közelebbről nem bocsátkozhatunk ; egyes országok későbbi feldolgozására hagyjuk őket.

Erdélyt geometriailag és részben, mint a szászsebesi széket gazdaságilag, a temesvári bánágot és a horvát-szlavon határőrvidéket gazdaságilag vették fel és így alkották meg a katonai térképet 1 : 28,800 mértékben.

A legnevezetesebb kartographiai mű, mely Magyarországról készült *Lazius Farkas* térképe volt 1556-ból és *Müller János Keresztély* császári mérnökszázados térképe 1709-ből (1 : 550,000) ; utóbbi volt az ország legjobb térképe.

A visszanyert temesvári bánágot savoyai Jenő herceg parancsára 1723—1725. *Haring* mérnökörnagy vezetése mellett mérnöktisztek vették és mérték föl 1 : 255,000 arányban. Az akkori

politikai beosztás tanulmányozása szempontjából ez a térkép nagy beccsel bír; magába foglalja az öt bekebelezett kerületet is, mely a szerb királysághoz tartozott. Erdélyről a Visconte-féle kéziratú haditérkép volt meg 1699-ből: *Mappa della Transilvania e provincie consique* 1699. Morande Visconte-tól 1:500,000 mértékben. Említésreméltó még *Weiss János Konrád* alezredes és mérnök jelentős műve Erdélyről (1735-ből 1:180,000) 12 lapon, végül *Müller Ignác* cs. kir. őrnagy műve, az ú. n. *Lacy-térkép* (1769, 1:360,000), a mely a legújabb, de egyszersmind kisebb becsű kartographiai készítmény. Az ország határait ebben az időben számos részlettérkép, többnyire eredeti rajzolt dolgozat tárgyalja behatóan; említésreméltó Erdély Oláhországgal alkotott határának térképe *Luchsensteini Lutsch István* századostól 1753—1754, valamint a maga nemében bizonyára páratlan mű, az: *Imperium Caesaria et Ottomanici Confina* határelválasztása a karloviçi békéből (1699.) 39 rajzolt szelvényben 1:37,500 arányban.

Magyarország térképezése 1766-ban kezdődött meg a Lengyelországgal határos Máramaros vármegye fölvetelével. A felsőmagyarországi határterületek következtek ezután sorra és pedig Lubló a 13 szepességi várossal és Szepes vármegye határos részeivel, Árva vármegyétől Sáros vármegyéig, a sandeczi kerület, vagy Újszepesség a határos vármegyékkel. A munkálatok a fenyegető háborús veszély miatt, az északmagyarországi határon kezdődtek meg és 1772-ig tartottak; ekkor egyelőre abba maradtak és csak 10 év múlva, 1782-ben kezdődtek meg újra. 1785-ben egész Magyarország térképezését befejezték. Időközben Erdély, a temesvári bánóság, Horvátország, Szlavónia és a határőrvidék fölmérését és térképezését is befejezték, úgy, hogy 19 éven belül a magyar szent korona országai katonailag és részben gazdaságilag is föl voltak véve. A következő időrendi átnézet rövid magyarázatot nyújt az országok sorrendjéről, a munka tartamáról, a mértékről és a térképlapok számáról, egyben pedig megadja a tisztek nevét is, kiknek vezetése mellett a fölvételeket végrehajtották.

A) *A magyar királyság.*

- Máramaros vármegye 1766—1768. Sterling őrnagy, később gróf Carracioli Conte de Ghelin őrnagy, Hoffmann főhadnagy és Paulelli hadnagy.
1 : 28,800. 63 felv. szelvény.
- Lubló uradalma, a 13 szeptességi várossal, melyek 1417 óta Lengyelország zálogában voltak és 1772-ben ismét Magyarországnak jutottak. 1769. Dürrenbergi Seeger alezredes. Kettős katonai mértékben :
1 : 14,400. 78 felv. szelvény.
- Felsőmagyarország. Vármegyék : Árva, Liptó, Sáros, Zemplén, Ung, Szepes, Bereg. 1769—1772. Motzel alezredes és Steinbacher őrnagy. 1 : 28,800. 94 felv. szelvény és 4 kötet leírás.
- Vármegyék : Trencsén, Turóc és Árva. 1770—1772. Motzel alezredes. 10 felv. szelvény.
- A sandeczi kerület, vagy Ujszepesség Galicziában és a határos vármegyék : Árva, Szepes, Liptó és Sáros. 1771. Dürrenbergi Seeger alezredes. 1 : 28,800. 28 felv. szelvény.
- Felsőmagyarország, Motzel alezredes munkájához csatlakozólag ; a Losoncz, Érsekújvár, Zólyom, Zsolna, Trencsén, Nagyszombat, Balassagyarmat közé eső terület. 1782—1784. Neu ezredes. 1 : 28,800. 118 felv. szelvény.

A felsőmagyarországi határterületek 1769—1772-iki felvételi szelvényeinek felhasználása, javítása és kiegészítése, a még föl nem mért országrészek fölvételének folytatása és befejezése által az egész magyar királyság fölvételét (a temesvári bánság kivételével), Neu ezredes vezetése mellett 1782—1785. befejezték. (1 : 28,800 1103 felv. szelvény, másolattal és 7 kötet leírással). Hogy egy ilyen fölvételi szelvény körülbelül mit tartalmaz, röviden leírjuk Budapest szelvénylapját (XIV. oszl. XX. szelv.), melyet *Abaffy*,

a Kinsky-gyalogezred főhadnagya 1783-ban mért föl és térképezett.

A Duna jobbspártján látni Buda szab. kir. városát a várral, a külvárosokat, a Vizivárost, a Halászárost, a Gellérthegyet, tövében a Ráczvárossal, az Országutat és Ujlakot a Margitszigettel szemben, a Kálvária-, Rókus-, Ferencz-, Nagy- és Kis-József-hegy lábánál. Az Országúthoz csatlakozik Ó-Buda városa, egy régi római fürdő maradványaival, a régi Aquincummal. Fásor vezet Kis-Czellre, a szőlőkertekkel borított Mátyáshegyre. Az északra vezető főút mentén fekszik egy téglagyár, odébb egy vendéglő a kerekes-malommal és Ó-Budától nem messze egy kékfestő-gyár. A vidék képét nyugatról a szőlőkkel beültetett Nagy- és Kis-Sváb-hegy szegélyezi. A Duna balpartjának síkságán a falakkal övezett Pest, Pestino sz. kir. városa tűnik föl, melyet a Halászárossal, Buda külvárosával egy hajóhíd köt össze. A város falain kívül fekszenek kertjeikkel a külvárosok. A meddig a szem csak ellát a Rákos-síkság, hol az országgyűléseket tartották, terül el, a Rákospatakkal és a csapatok táboraival. A térképet keleten Palota és Csömör községek zárják be. Mindössze az Ördögmalom, a Paskalmalom, a Határ- és Rákos-csárda különálló épületei láthatók a számos út által keresztülszelt és kis szőlőtelkekkel borított tágas síkságon.

Pest, Buda és környéke akkori arculatának tanulmányozásához, ennek a fölvételi szelvénynek becses kiegészítésére szolgál az a nagyszámú város- és környéki terv, mely a cs. és kir. hadilevéltárban országok szerint névsorban van elhelyezve. Budapestről 55, részben igen becses, többnyire szabad kézzel rajzolt eredeti tervet találunk 1680—1909-ig kronologikus sorrendben. II. József idejéből ered: Budavár terve 1 : 4300, 1 rajzolt lap, kb. 1760-ból. Buda, Pest és környékük terve 1 : 16,000, 1 rajzolt lap 1778-ból. Budavár helyzeti terve stb. de Traux mérnökhadnagytól, 1 : 1700, 1 rajzolt lap.

Így sorakozik egyik terv a másik mellé, becses anyagot szolgáltatva a város fejlődésének tanulmányozásához, egészen a legújabb időkig.

A főntebb említett anyag alapján *Neu ezredes* 1782—1784. elkészítette a királyság újonnan létesített 10 kerületének térképeit

1 : 192,000 mértékben s ezekhez a kerületi térképekhez, a talált hibák szemléltetése czéljából, hozzacsatolta a háromszögelési pontok térképeit is. A kerületek, a bennük foglalt megyék megnevezésével (németül), betűrendben következnek.

Kerületi térképek.

Pécs	vármegyék :	Baranya, Tolna, Szerém, Sümeg és Verőcze.
Nagyvárad	«	Arad, Bihar, Békés, Csanád, Csongrád, Krassó, Szabolcs és Zaránd.
Kassa	«	Abauj, Sáros, Torna, Zemplén, Szepes.
Beszterczebánya	«	Árva, Gömör, Hont, (Nagy- és Kis), Liptó, Zólyom és Turócz.
Nyitra	«	Bars, Nyitra, Pozsony és Trencsén.
Munkács	«	Bereg, Máramaros, Ung, Ugocsa és Szatmár.
Pest	«	Borsod, Heves, Nógrád, Pest, Pilis, Solt, Fejér.
Győr	«	Vas, Komárom, Sopron, Győr, Veszprém, Moson.
Zágrábi kerület		a Horvát királyságban.
Temesvári kerület		a magyar királyságban.

A temesvári bánát.

1769—1772.

A temesvári bánát fölvétele a gazdasági fölvételnek (1 : 7200), az egyszerű katonai mértékre (1 : 28,000) való redukálása révén *Elmpt ezredes* vezetése alatt készült, 208 felv. szelvényben. A katonai leírást Elmpt ezredes készítette 1774-ben. A Bánát 11 járásra oszlott. 1777-ben politikailag 4 járásra osztották. Magyarországba történt bekebelezése alkalmával, 1779-ben, 3 vármegyére osztot-

ták be és pedig Temes, Torontál és Krassó vármegyére. Temes vármegye átnézetes térképét, a fölvétel alapján, *Neu ezredes* készítette el 1 : 192,000 mértékben 8 lapon, a háromszögelési pontok térképével a fölfedezett hibákról.

B) *A horvát és szlapon királyság.*

Adminisztratív tekintetben a polgári közigazgatás alatt álló provinciákra és a katonai határterületekre, *militare* (a régi határőrvidék), oszlott fel.

a) *A horvát királyság.*

A provinciák Severin, Zágráb, Varaşd és Kőrös vármegyéből állott. A fölvételt *Jeney alezredes* vezette (1 : 28,800); 71 f. szelvény és 1 kötet leírás (1783—1784). Ez a fölvétel fél katonai mértékben is megvan (1 : 57,600) 19 lapon.

b) *A szlapon királyság.*

A provinciák Požega, Verőcze és Szerém vármegyéből állott. A fölvételt *Jeney alezredes* vezette (1 : 28,800); 66 f. szelvény és 1 kötet leírás (1781—1782).

C) *Az erdélyi fejedelemség.*

Kriegs Charte des Gross Fürstentumes Siebenbürgen. A fölvételt *Tomioiti de Fabris Conte di Cassano* vezette. 280 f. szelvény, másolattal és 4 kötet leírással (1769—1773).

Erdélynek Moldvával és Oláhországgal alkotott határait (General Carte deren Lisieres von der Moldau und Walachei) a főszállásmesterikar vezetése alatt vették föl 1 : 28,800 arányban; 103 f. szelvény és 1 kötet leírás (1773.). Csak a határokat tartalmazza.

A szászsebesi szék Erdélyben. Geometriai fölvétel 1 : 7200 mértékben, 32 rajzolt lapon (1769).

D) *A katonai határőrvidék a következő határookra oszlott:*

1. a horvát-szlapon határ,
2. a bánáti határ (a temesvári bánátban),
3. az erdélyi határ.

1. A horvát-szlavon határ.

a) *A horvát határ,*

a károlyvárosi és varasdi tábornokságból és a bánsági határból állott.

A károlyvárosi tábornokság *Jeney őrnagy* vezetésével végrehajtott eredeti fölvételét Károlyvárosban dolgozták ki. 64 fölv. szelvény, 15 kiegészítéssel, 1 : 28,800 arányban és 1 kötet leírással (1775—1776). Ehhez a fölvételhez csatlakozik 11 lap, mely az 1791-iki határmegállapítás alkalmával megszerzett Una-menti kerületről *Bozich őrnagy* vezetése mellett 1791—1794-ben készült (1 : 28,800).

A károlyvárosi tábornokság a következő határezredkerületekből, illetőleg határezredkekből állott :

Likai I. sz. határezred. Törzsállomása Gospić. 12 század.

Otočaci II. sz. határezred. Törzsállomása Otočac. 12 század.

Ogulini III. sz. határezred. Törzsállomása Ogulin. 12 század.

Slunji IV. sz. határezred. Törzsállomása Slunj. 12 század, a žumberaki (Sichelburg) kerülettel.

Az egyes határezredek gazdasági fölvételét 1 : 7200 mértékben 1775-ben rendelték el s azt úgy látszik végre is hajtották ; azonban a fölvételi dolgozatok a hadilevéltárban nincsenek meg. A varasdi tábornokság. (Militär Mappa des Warasdiner Generalats.) A *Jeney alezredes* vezetésével készült fölvételt Eszéken dolgozták ki. 26 fölv. szelvény és 1 kötet leírás (1 : 28,800. 1781—1782).

II. József használatára ezen geometriai fölvétel segítségével készült katonai mappából a nagy vezérkar és több ezredbeli egyén 1782-ben Eszéken egy 1 : 57,600 mértékű térképet állított elő 12 lapon.

A varasdi tábornokságot *Jeeger*, a varasd—kőrösi határezred főhadnagya még 1767-ben vette föl és térképezte 1 : 86,400 mértékben, 4 színezett lapon. Ez a térkép az ezred- és századhatárokat is feltünteti.

A varasdi tábornokság térképét, a vezérkar eszközölte fölvétel alapján, *Jeney alezredes* vezetése mellett *Jeeger százados* rajzolta meg 1782-ben 4 lapon.

A varasdi tábornokság a következő 2 határezredből állott :

Varasd—kőrösi V. sz. határezred. Törzsállomása Belovár. 12 század.

Varasd—gjurjevaci VI. sz. határezred. Törzsállomása Belovár. 12 század.

A bánsági határ. (Militär Charte der Banal Gränitz samt denen inclavierten privat Herrschaften.) *Brady őrnagy* igazgatása alatt a nagyvezérkar vette föl. 25 fől. szelvény és (1 : 28,800) 2 kötet leírás (1774—1775).

1780-ban a bánsági határt Jeney alezredes igazgatása alatt rektifikálták, újból dolgozták és vették fel 19 fől. szelvényben (1 : 28,800) 1 kötet leírással. A bánsági határnak 1 : 115,200 mértékre redukált térképe a 2 határezred elkülönítését is föltünteti.

A bánsági határ a bánnak alárendelt következő 2 bánsági határezredből állott :

1. X. sz. bánsági határezred. Törzsállomása Petrinja. 12 század.

2. XI. sz. bánsági határezred. Törzsállomása Glina. 12 század.

A varasdi tábornokság és a bánsági határ gazdasági fölvételének 1782—1783 folyamán Jeney ezredes vezetése alatt 1 : 7200 mértékben készült dolgozatait, a telekkimutatósi táblázattal együtt 1784 májusában a zágrábi főparancsnokságnak engedték át. A cs. és kir. hadilevéltár anyagában ez a dolgozat nem fordul elő.

b) *A szlavyon királyság.*

A szlavyoniai katonai térképen kívül, mely egyszerű katonai mértékben, 1 : 28,800 készült, a szlavyoniai határnak nevezett egész területet, vagyis mindhárom határezrednek és a csajkás-zászlóaljnak körletét foglalja magában ; a gazdasági fölvétele (1 : 7200) is megvan. «Militär Mappo des Sclavonischen Generalats und des Tschaikistenbataillons» úgy vázlatban, mint tisztázatban, katonai leírással. Fölvétett *Jeney alezredes* vezetése alatt. 51 fől. szelvény, 1 : 28,800 mértékben, 1 kötet leírással (1770—1782).

Az uralkodó részére, felsőbb rendeletre, még egy fél katonai mértékre 1 : 57,600 redukált térkép is készült.

A szlavyoniai határezredek gazdasági fölvétele.

Bródi VII. sz. határezred. (16 300 szelvény és 16 füzet. század. Bród és Vinkovce katonai Törzsállomása Vinkovce. község 1 : 3600 mértékben.)

Gradiškai VIII. sz. határezred. (16 300 szelvény és 8 füzet.
század. Ó-Gradiška katonai község Törzsállomása Uj-Gradiška.
1 : 3600 mértékben.)

Pétervárad IX. sz. határezred (16 424 szelvény és 8 füzet.
század. Zimony, Karlovic, Péter- Törzsállomása Mitrovica.
várad, Mitrovica és Bukovica ka- 106 szelvény, 3 füzet.
tonai község 1 : 3600), a karlovici Törzsállomása Titel.
és pétervárad községterülettel.
Csajkászászlóalj 4 század.

Mindezeket a gazdasági felvételeket 1780-tól 1782-ig a határ-
ezredek tisztjei készítették 1 : 7200 mértékben és látták el leírás-
sal (telekkimutató). A 3 határezred és a csajkászászlóalj, mely
utóbbinak kerülete Magyarországon terült el, fölvétele összesen
1130 szelvénylapból és 55 füzet leírásból (telekkimutató) áll.

2. A bánáti határ.

A temesvári bánátban állomásozott a 2 bánáti, XII. és XIII. sz.
határezred, miután a militaret már 1753-ban elkülönítették a poli-
ticótól és cameralitól.

A bánáti ezredek szervezetében 1775-ben változás állott be,
amennyiben a német-bánáti települési ezred a «németbánáti
határezred» elnevezést nyerte, míg az illyr-bánáti ezred az oláh-
zászlóaljjal egyesítve, az «oláh-illyr határezred» nevet kapta, egy-
ben pedig a területek cseréje is megtörtént.

a) Németbánáti XII. sz. határgyalogezred.

Plan des ansiedlenden Banater Deutschen Grensregiments.
Fölvette *Pauli János Márton*, a gradiškai ezred hadnagya, 1723-ban,
1 : 28,800, 12 fölv. szelvény.

A németbánáti határezred térképének fölvételét *Wegler*, a
főszállásmesterikar alezredese vezette. 1 : 28,800, 33 fölv. szelvény,
1780—1784. Törzsállomás Pancsova.

b) Oláh-illyr XIII. sz. határezred. (Zupanjai határ.)

A fölvételt *Wegler*, a főszállásmesterikar alezredese vezette,
1 : 25,200, 46 fölv. szelvény, 1778. 16 század. Törzsállomás Karán-
sebes.

A gazdasági fölvétel dolgozatai, 1 : 7200 mértékben nincsenek meg a cs. és kir. hadilevéltárban, ellenben megvannak egyes határfalvak 1 : 14,400 mértékben készült fölvételei 1772-ből és 1774-ből.

3. Az erdélyi határ.

4 határezred körletéből állott :

1. Székely XIV. sz. határezred. Törzsállomása Csikszereda.
2. Székely XV. sz. határezred. Törzsállomása Kézdivásárhely.
1. Oláh XVI. sz. határezred. Törzsállomása Orláth.
2. Oláh XVII. sz. határezred. Törzsállomása Naszód.

A székely huszárok az egész ország katonaságában széjjel voltak osztva, javarészt az 1. és 2. székely határezredben.

Az erdélyi határ mindezen 4 határezredéről a cs. és kir. hadilevéltárban nincsen 1 : 7200 mértékű gazdasági fölvétel.

II.

A Magyarországgal szomszédos területek térképei.

A cs. k. főszállásmesterikar azonban nemcsak a Habsburgok jogara alá tartozó monarchiaról készített remek műveket, hanem azokról az idegen országokról is, a hová a hadsereg eljutott győzelmes zászlóival és a hol hosszabb ideig tartózkodva, áldásos működést fejtett ki. Így a dunamenti fejedelemségekben, a Moldvában, Oláhországban, Szerbiában, továbbá délnyugat Németországban, mindenütt megtaláljuk a földismeret megbecsülhetetlen műveit.

Kitűnő tevékenységének tündöklő bizonyága Moldvának és Oláhországnak fölvétele, a mit a törökök ellen viselt 1788—1791-iki háborúban hajtottak végre. A császári és a török hadsereg között kötött fegyverszünet alatt, Giurgevóban 1790 szeptember 23-án jött létre az egyezség, a mikor Oláhország legnagyobb és a Moldova egy részét a Coburg vezette császári hadak megszállva tartották, hogy a cs. k. főszállásmesterikar ezeket a területeket fölvegye.

Az *oláh fejedelemséget*, még pedig a Kis- vagy Osztrák- és a Nagy-Oláhországot a brailai kerületig, a mely utóbbit még a törökök tartottak megszállva, tehát területére tiszteket küldeni nem

lehetett, kilencz hónap alatt, 1790 szeptember havától 1791 május végéig vették föl *Specht ezredes* vezetése alatt. A 108 lapon 394 szelvényből álló térkép *à la vue* felvétel fél katonai, 1: 57,600 mértékben.

A cs. és kir. hadilevéltárban őrzött eredeti példánynak felirata a következő:

«Militärische Carte der kleinen oder österreichischen und grossen Walachei, welche beide zusammen aus 394 Sektionen bestehet und während dem Waffenstillstand zwischen der k. k. und der türkischen Armee von Monat September 1790 bis Ende May 1791 durch den Generalquartiermeisterstab unter der Direction des Obristen *Specht* geometrisch aufgenommen und in das reine ausgezeichnet worden. Diese Carte ist in den halben Masstab der Wiener Zoll zu 2000 Schritt in 108 Blättern zusemmengesetzt. Nota. Die Raya von Braila erscheinet von derowegen in dieser Carte nicht, weil selbe von den Türken besetzt und vermoeg Waffenstillstandes keine Offiziers hineingeschicket werden konnten. 1 : 57,600.108 gez. Blätter u. 3 Bände Schrift (a Coburg herczeg vezette cs. k. hadseregnek a Moldvában és Oláhországban 1789 és 1790-ben végrehajtott katonai hadműveleteit foglalja magában) 1789».

A kilencz hónapon belül, a tisztek által télen át nagy nehézségek között készített térkép az első részletes térkép erről az országról. Nagy csokros háromszögelési hálózatban vázlatosan készült katona-gazdasági fölvétel, a melynél a kéznél levő anyagot is felhasználták.

Az akkori idők szellemének megfelelőleg ebből a térképből sem hoztak nyilvánosságra semmit 1812-ig, a mikor a cs. k. főszállás-mesterikar Nagy- és Kis-Oláhországról 1 : 576,000 arányban (4 lap) helyszínrajzi térképet adott ki, a melynek alapjául mindenestre ez a nagy felvétel is szolgált. A kivitel módja ugyanolyan, mint a főszállás-mesterikar többi katonai felvételeinél. Különös jellel látták el azokat a községeket, a melyek a háború következtében elpusztultak, vagy elhagytak, a mi az ország történelmére nézve bír fontossággal; a császári csapatok berajzolásával és azoknak a helyeknek megjelölésével pedig, a hol hadi események zajlottak le az 1789/1790-iki hadjáratban, hadtörténelmi értékűvé teszi e

2000 lépés.

RÉSZLET A MAGYARORSZÁGRÓL 1782–1785-IG KÉSZÜLT JÓZSEF-FELVÉTELÉBŐL. 1 : 28.800.
(Coll. XIV. sectio XX. Pest-vármegye egy része.)

művet. A községek neveit, ezek távolságát egymástól, a szilárd épületek helyzetét és leírását, az erdők jellemzését stb. három hatalmas kötet foglalja magában, vagyis az ország minden olyan körülményét megtudjuk, a minek ismerete fontos és a mi a térképen feltüntethető nem volt. Hozzá tartozik az a napló, a mely a katonai eseményeket foglalja össze. Később kisebbitették a térképet 1 : 115,200 (42 rajzolt lap) és 1 : 230,000 (12 rajzolt lap) mértékben.

1856/57-ben, a mikor a cs. k. csapatok megszállották Oláhországot, az oláh kormány kívánságára a főszállásmeisterkar ismét felvette az országot 1 : 57,600 mértékben. Ezt az újkori alapokra fektetett térképet a cs. és kir. földrajzi intézet őrzi (142 drb eredeti rajzlap).

A *moldvai fejedelemség* első hivatalos felvétele ugyancsak 1790-ből való ; de csak azokat a területeket öleli fel (Suczava, Neamtu, Roman, Bacan és Putna kerülete), a melyeket 1788 óta a cs. k. hadsereg megszállva tartott. A Szerethtől keletre elterülő Tecuci, Tutova, Vasluuiu, Botosani, Dorohoi, Herta stb. kerületeket az orosz hadsereg tartotta megszállva.

A munkálatokat *Otzellowitzi Hóra* német-bánáti határezredbeli százados vezette ; az 1 : 28,800 mértékű 107 szelvényt polgári mérnökök készítették, a melyek az ország akkori viszonyaira nézve roppant sok adatot tartalmaznak, noha az ábrázolás szépsége és a terepalakzatok kifejezése mögötte marad az oláhországi felvételnek. A helységeket csupán vörös számokkal jelölték meg, míg azok nevét csakis a mellékelt betűrendes kimutatásból tudhatjuk meg. Különös értéket kölcsönöznek a munkának a szelvények leírásai, a melyek azokat a tudnivalókat ölelik fel, a melyeket rajzban kifejezni nem lehetett.

Bár II. Katalin czárnak 1769—1770-ben a törökök ellen viselt háborújában az orosz főszállásmeisterkar *Bawr* altábornagy és főszállásmeister vezetése alatt 6 lapon 1 : 290,000 mértékben (*Carte de la Moldavie*) rézmetszetben 1772-ben a nyilvánosság számára is elkészítette Moldva térképét, a Moldva nyugati részének 1790-iki felvétele, akár a mérték nagyságát, akár pedig a térkép tartalmát vesszük tekintetbe, alapul szolgált a továbbiakban és megbecsülhetetlen topografiai okmány marad.

A mű czíme a következő :

«Brouillon oder Original-Aufnahme der fünf Moldauischen Districten, nämlich des Sutschawaer, Roman, Niamtz, Bakeu und Puttnaer Bezirkes, welche im Jahre 1788 von der kaiserlich königlichen Armee, occupirt und im Jahre 1790 unter der Direction des Teutsch-Banatischen-Gränitz-Regiments Hauptmanns *Hora von Oztellowitz* durch Civil-Ingenieurs aufgenommen worden. 1 : 28.800,107 gez. Blätter mit alphabetischem Verzeichnis der Ortschaften und 2 Bände Beschreibung. 1790.»

Erdélynek a Moldva és Oláhország felé eső határát *Jeney* főszállásmesterkari alezredes vezetése alatt 1769—1773-ban vették fel 1 : 28,800 mértékben. 1773 augusztus és szeptember havában *Elmpt* báró ezredes hat tiszttel 1 : 25,000 mértékben vette fel a Duna és az erdélyi határ közé eső és az orsovai és a karánsebesi kerülettel határos, de még a törökök birtokában levő Oláhországot. Művük 13 lapból álló kéziratot anyag.

Szerbia.

Nándorfehérvárnak 1789-iki bevétele után a főszállásmesterkarnak alkalmá kínálkozott arra, hogy Szerbiának velünk határos területeit is felvegye. Az «Aufnahms-*Carte von Serbien*» című mű 25 drb 1 : 28,800 mértékű térképből áll. További czíme : Von Šabac längs des Saustromes, der Donau bis Rahm (Ram), längs der Morawa bis Csupria (Čuprija) nach Hassan Bassa Palanka (Palanka), Orachatz (Orarac), Ivanca (Vela Ivanc) Stoinik, Gubereuze (Guberevci) Borak, Valjevo, Kutistschicza (Kotesica) Jelenca (Jelenča) bis Šabac. Im Jahre 1789 nach der Einnahme von Belgrad vom Generalquartiermeisterstabe aufgenommen. 1 : 28,000,25 gez. Blätter. 1789.

II. Józsefnek 1790 február 20-án bekövetkezett halála után, utóda II. Lipót császár és III. Szelim szultán között 1791 augusztus 4-én kötött szisztovói béke alapján Ausztria visszaadta hódítását és csupán Ó-Orsovát, valamint az Una mellékén néhány határkerületet tartott meg magának.

Az Una melléki részek. Ezeket az újonnan szerzett részeket 1791—1794-ben *Bozich* főszállásmesterkari őrnagy vezetése alatt vették fel 1 : 28,800 katonai mértékben, a melyet a károlyvárosi tábornoksághoz csatoltak. A térkép czíme a következő : *Aufnahmskarte des Carlstädter Generalats aufgenommen und bearbeitet*

unter der Direktion des *Major Jeney* in den Jahren 1775—1776, nebst den zufolge des Sistower Friedens im Jahre 1791 acquirierten Distrikts an der Una, welcher in den Jahren 1791—1794 unter der Direktion des *Majors Boxich* aufgenommen wurde. 1 : 28.800,90 gez. Blätter mit 1 Skelett und 1 Band. 1775—1776. 1791—1794.

Az újonnan szerzett, vagy csetini kerületnek is nevezett területnek 1 : 7,200 mértékben készített gazdasági felvétele is *Boxich őrnagy* érdeme volt, a kinek vezetése alatt erről a terepről három nagy mű készült. Az egyik 1792-ből származik. Tizenhárom szelvénylapon a szisztovói béke következtében a csetini kerületet ábrázolja, a melyet Horvátországgal, illetőleg a szluini határezred területével egyesítettek. A második Horvátország délkeleti részének 1794—95-iki gazdasági felvétele, a mely magában foglalja az Una és az Unac melléki elválasztó terepet (Demarkationsterrain) is. Ezt az udvari haditanács rendeletére *Heinbucher* főhadnagy, *Portner* báró, *Lovrenich*, *Cerrini* báró és *Cervus* alhadnagyok, valamint *Kossanovich* zászlós vették fel 1 : 7,200 mértékben 140 szelvénylapon. Végül az utolsó az, a melyet 1794—95-ben 45 szelvénylapon vett fel *Boxich* őrnagy azzal a különbséggel, hogy az újonnan szerzett területet az otocsáni határezred kerületébe kebelezték be.

A fentiekben azt hiszem mindent elmondottam, a mit a magyar szent korona országainak és a vele közvetlen határos területeknek térképezésére nézve feljegyezhettem II. József korából. Alapvető dolgok, a melyek a mondott területek akkori megismerésére vezetnek. Nemcsak a hadtörténelem tanulmányozásában bírnak maradandó értékkel, hanem általuk szemünk elé tárul annak a kornak összes térképkészítési tudása és ismerete. Kétségen kívül dicsőségben gyarapítják vezérkarunk történetét, mert szerfelett nagy szorgalommal, lelkiismeretességgel és tehetséggel, hiányában a megfelelő eszközöknek, felülmulhatatlant alkottak nemcsak a maguk dicsőségére, hanem a haza javára is.

PALDUS JÓZSEF, ezredes.

MAGYARORSZÁG HADIEREJE A XVI. SZÁZADBAN.

(Negyedik közlemény.)

V. A hadsereg fegyverzete, ruházata.

A mint nem volt szó a XVI. században se egyöntetű, se állandó hadseregről, hanem azt részint a királyok fogadták zsoldba, részint az urak és nemesek jobbágyaikból állították ki, részint a vármegyék vagy egyes urak tartották fenn, olykor meg az urak és nemesek személyesen keltek fel: úgy nem lehet beszélünk se egyenlő fegyveretről, se egyenlő, úgynevezett formaruháról, de mindenki megjelent olyannal és olyanban, a milyet urától kapott és a milyen épen készletben volt neki.

A) *Fegyverzet*: Arra minden körülmény között ügyelni kellett, hogy a katonaság jól el legyen fegyverrel látva, mert a hiányosan vagy rosszul fegyverzett sereg már legalább fél vereséget jelentett. Azért már a Musterungon — lustratio, szemle — mindenkinek lovával és teljes fegyverzetével kellett megjelennie.

A Reutterbestellung megkívánta, hogy minden lovag jól begyakorolt szolgálkkal és jó hadi felszereléssel, úgy mint: jól takaró köténnyel (Schürtze), ujjassal (Ermelen), felső kabáttal (Rock), Krepssel,¹ kézre és fejre való vérttel, legalább két igazi — vashól való — ököllel, tüzetverő puskával (kovás puska) jelenjen meg a szemle helyén.² Itt sincs kikötve az egyformaság, csak általánosságban van jelezve a ruházat és fegyver.

¹ A «Kreps» a rák páncéljához hasonló vassínekből alakított vért volt. Innen van neve is.

² Kriegs Discurs 119.

A király által fogadott zsoldosokra vonatkozólag Schwendi legzeleszerűbbnek tartja, ha az első Musterung alkalmával a hadúr saját fegyvertárából, a hol azt készletben kell tartani, osztatja ki a fegyvert. Ügyelni kell arra, hogy a katonaság tűrhető áron jusson a fegyverhez és annak árát a katonaság *zsoldjából le kell vonni*.¹ Itt azt látjuk, hogy a katonaságnak fegyverzetét meg kellett fizetnie, a mit különben még többször fogunk látni itt és a ruházatnál is.

A német és más idegen nehézfegyverzetű lovasságnak védő fegyvere a felső testet elfödő vértzet (Harnisch) volt, a melyiknek alsó része a Blechschurtz vagy Kreps a lábakat is elfödte. Támadó fegyverül egyedül a kovás puskát találjuk. Hogy kardot is viselt volna a lovasság, annak semmi nyoma nincsen.

A ló természetes tartozéka a lovasnak. Ezt is sajátjából kellett minden nemes úrnak beszereznie és ha az ellenség lelőtte azt, vagy valami baleset folytán eldöglött, egy hónap, vagy a hadbiztosok belátása szerint legfeljebb két hónap alatt másat kellett szereznie, különben arra a zsoldot tovább nem kaphatja.²

A magyarok rendszeren mint könnyű fegyverzetű lovasok harcoltak. Egyetlen egyszer találkozunk törvényeinkben nehéz fegyverzetűekkel, a mikor az 1542-iki pozsonyi országgyűlés kimondta, hogy a mennyiben némely felvidéki részekben még vannak nehéz fegyverzetű lovasok, az urak és nemesek minden 36 jobbágy után egy nehéz fegyverzetű lovaszt állítsanak ki.³ Ugyancsak az 1542-iki beszterezebányai gyűlés⁴ és azután számos országgyűlésünk intézkedik arról, hogy az urak és nemesek minden 20 jobbágyuk után egy lovaszt vigyenek magukkal jól ellátva fegyverrel. A lustratió a kapitány mindazokat zárja ki a seregből, a kik kellő fegyverrel nincsenek ellátva és gondoskodják arról, hogy e helyett jobb állíttassék. Mit értettek a *jól fegyverzett* lovas alatt, azt megmondja az 1538-iki kőrösi gyűlés, mondván: «unum equitem bene armatum, galeatum, loriatum, clypeatum et hastatum» — egy jól

¹ U. o. 113.

² U. o. 126.

³ Art. 21.

⁴ V. decr. 32., 33. art.

fegyverzett lovast, sisakosat, pánczélosat, pajzsosat és kopjásat — tartoznak az urak és nemesek kiállítani.¹ Az 1537-iki 13. art. rendeli, hogy az urak és nemesek minden 20 jobbágyház után: «equitem levis armaturae lorica et galea caeterisque apparatus bellicis bene instructum» — egy könnyű fegyverzetű lovast pánczéllal, sisakkal és a többi hadi készlettel jól ellátva — küldjenek a táborba. Az urak és nemesek, mindenki saját viszonyaihoz mérve jó hadi felszereléssel legyenek készen táborba szállani.²

Ezek a lovasok is pánczéllal, sisakkal, pajzzsal és kopjával voltak ellátva. Kardról itt sincsen szó, a kard viselése csak a nemes urak kiváltsága volt.

A XVI. és régibb századok hadi felszereléseit ismerve, tudjuk, hogy azok igen különfélék voltak. Mindenik úr és nemes előszedte fegyvertárából az őseitől reá maradt felszereléseket és azokkal látta el embereit. Így egyenlő felszerelésről természetesen szó sem lehetett, de azért mindenik megfeleltetett a törvény betűinek.

A királyok a végvárok szükségleteire hol Bécsből, hol a magyarországi felvidéki városokból szerezték be a szükségeseket. Így 1589-ben Stoy Márk bécsi bractearius (pléhes mester, bádogos) huszároknak való 200 drb mellre való vasszorítókat, à 6 frt, szállított. 1592-ben Frank Konrád bécsi fegyverkészítőnek a kanizsai magyar katonák részére szállított fegyverekért (Kriegsrüstung) 1470 frt 98³/₄ denárt utalványoztak a pozsonyi kamaránál.

A német gyalogságnak zászlóaljakra beosztásáról már szólottunk. Ott láttuk, hogy minden zászlóalj 400 embere közül 100-nak hosszú nyársa- és rövid tűzfegyvere volt, ezek közül 50-en pánczélinget viseltek, 50-nek csatabárdja (Schlachtschwerdern) vagy más alkalmas rövid fegyvere, például alabárdja és mindenkinek egy hevederen függő rövid tűzfegyvere; a többi 50-nek csak hosszú nyársa volt. 200 ember lövész (Hakenshützen) volt sisakkal, vívótőrrel és jó vadászfegyverrel (Birschrohr), tűzi vagy taplós puskákkal ellátva. A kinek fegyvere volt, annak kellett még lőporos palackjának, kovájának és taplójának is lennie. Minden zászlóaljnál volt még 10 lövész Doppelhakennel.³

¹ Art. 2.

² Art. 14.

³ A fegyverek magyarázatát l. lentebb.

Ugyanazon zászlóaljban is többféle fegyveres volt megállapítva. A lövészeket a lehetőségig gyakorolni kellett abban, hogyan szorítsák ezélsáskor arcukhoz a fegyvert, a nyársat viselőket meg abban, hogyan feszítsék nyársaikát az ellenük jövő lovasság elé. A táborokban tartott gyakorlatokon épen nem csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük azt, hogy egy—három hónapra szegődtek a katonák és a magyar országgyűlések is így, legfeljebb 6—6 hónapra szavazták meg az embereket.

A magyar gyalogosok fegyverzetéről csak az 1601-iki 9. t.-cz. szól, azt mondva, hogy az urak és nemesek minden három portától egy «bombarda et armis» (puskával és fegyverrel) jól ellátott gyalogost tartoznak egy hónapra a király vagy a hadvezér rendelkezésére a táborba küldeni.

A végvárak magyar lovasai és gyalogosai a király szolgálatában és ennek kapitányai alatt állván, épen úgy voltak fegyverzettel ellátva, mint az idegen zsoldosok és épen úgy meg kellett fegyvereikért fizetniök, mint ezeknek.

A tüzekek között az első osztályt a Feuerwerker-ek, a tűzgolyókat készítő és kezelők, meg a Büchsenmeister-ek, az ágyúkat, puskákat készítő mesterek képezték. Ezek kezelték az összes *Geschütz*-öket, a mi gyűjtő neve volt az összes nagyobb lövészerszámoknak, melyeknek egyes darabjait *Stuck*-oknak neveztek, melyeknek aztán nagyságuk és alakjuk szerint külön-külön neveik voltak.

Büchse: a lópor feltalálása után kezdetben így nevezték az összes tűzi fegyvereket, az ágyúkat és kézi fegyvereket egyaránt. Még az 1601-iki magyar országgyűlés is azt mondja, hogy az urak és nemesek által kiállított gyalogosok «bombarda et armis» legyenek ellátva. Itt a bombarda-~~a~~ szó kétségkívül kézi fegyvert, puskát jelent, míg ugyanannak más jelentése ágyú, a mit mutat a Corpus jurisnak «vectio bombardarum», az ágyúk szállítása, kifejezése. A kézi fegyverekre már általánosan használták a XVI. században a Büchse nevet. Többféle fajtát említik. Így volt a *Haken* (a régibb Arkebuse) a legrégebb kézi tűzfegyver, a melyik nevét valószínűleg az agyára erősített, a lökést visszatartó horog-(Haken)-tól kapta. Nyolcz latos golyót lőtt. Ez volt a gyalogos Hakenschützeneknek és a nehéz és könnyű fegyverzetű lovasoknak rendes kézi

tűzfegyverük. A mint fentebb látjuk, a Hakenschützenektől kívánták, hogy jó Birschrohr-ral legyenek ellátva. A Haken és Birschrohr egyértelműeknek vannak itt véve és a Haken-t használták cserkésző vadászfegyvernek is. A zsoldból való vásárlás csak erre szólt.

A *Doppelhaken* 4½–6' (142–190 cm.) hosszú, 16 latos (285 gr.) ólomgolyókat lövő kisebb ágyú. Ezeket az akkor szokásos hadi szekereken (Streitwagen) alkalmazták úgy, hogy minden hadi szekéren volt hat *Doppelhaken* és szekrényben a szükséges patronok és minden hozzávaló. Mindenik mellé be volt osztva hat lövész (Schütz). Minden gyalogos zászlóaljhoz is volt beosztva 10–10 ember, kik közül 2–2 vitt egy háromlábú állványra erősíthető *Doppelhakent*.

A *Stücklein*-t vagy *Falkonetlin*-t szintén a szekérváraknál alkalmazták, egy ló vagy két ember húzta. Ezek egy fontos (500 gr.) golyókat lőttek.

Minden 5–10 *Falkonetlin* közt volt 2–3 hadiszekér. Mindezek 30–30 lábnyira (945 cm.) voltak egymástól felállítva és vékonyabb lánczokkal egymáshoz csatolva. 100 ilyen kis ágyú és 30 hadiszekér nagy területet fogtak be (mintegy 130,000 méter hosszúságot) és az ellenség váratlan támadásánál igen jó szolgálatot tettek a szekérvárral (*Wagenburg*) körülvett tábornak, melynek első védelmi vonalai voltak.¹

Nyílt ütközetekbe a *Feldschlange*, a *Falkone*, a *Falkonette* és a *Viertel*-, *Achtel-Karthaun* nevű ágyúkat használták. A *Feldschlange* a golyó átmérőjének 30–50-szeresét kitevő hosszú ágyú volt. A nagyokat nagy súlyuk miatt nem használhatták csak a falakon; tábori használatra szolgáltak a *Halbe* és *Viertelschlange*-k, a melyek 12–8 fontos golyókat lőttek. A csőnek hosszúságával a lövés távolságát fokozták. A *Viertelschlangent* különösen *Quartierschlangen*nak is nevezték. A *Falkone* 7' hosszú, 6 fontos vasgolyókat lövő, 6–9 mázsa (3–4½ qn.) súlyú; a *Falkonette* az előbbinél könnyebb, 5½' hosszú, 4 mázsa súlyú, 4 fontos ólomgolyókat lövő tábori ágyú (*Feldgeschütz*); a *Karthaun*-ok közül az egész és fél *Karthaun*okat, a melyek 40–24 fontos golyókat lőttek, nyílt ütközetekben nagy súlyuk és hosszúságuk miatt nem használ-

¹ Kriegs Discurs 32–33.

ták, de használták a negyed és nyolczad, 10 és 5 fontos golyókat lövőket.

Erősített helyek ostromához nagy, nehéz ágyúkat: egész és fél Feldschlangeket, egész és fél Karthaunokat (Gross-Geschütz) és mozsarakat (Mörser) vittek. Ezeket itt is a Büchsenmeisterek kezelték, a kiknek érteniök kellett a Feuerwerkek dobásához is. A Feuerwerkek erősen kiégetett anyagból, pántokkal ellátva készült tűzgolyók, bennök lőpor, apró golyók és tüzet okozó robbanó anyagok voltak. Készítették egész vasburokkal ellátva is. Ezeket Schwendi nem tartja czélszerűnek. A tűzgolyókat a mozsarakból lőtték és kézzel dobálták.

A XVI. század vége felé találták fel a *petárdát*, a melyiket kapuk, falak, palánkok felrobbantására használtak. Ilyennel törették be 1598-ban Pálffy Miklós és Schwarzenberg Győr várának kapuját.

A végvárakban mindenütt voltak fegyvertárak (Zeughausok), de azok is igen elhanyagolt állapotban voltak. Így 1593-ban a pozsonyi armamentarium igen rossz állapotban volt, be kellett boltozni, új padlózatot csinálni. Katonai bútorokkal rosszul volt felszerelve, lőport alig 10 fontot találtak a biztosok és más szükséges dolgok is hiányoztak. Az előírányzat szerint kellett: ágyúhoz való lőpor 20 mázsa, Doppelhakenhez és kézi fegyverekhez való 6—6 m. tapló (Zündtkraut) 1 m., ólom 6 m., salétrom 4 m., kén 6 m., gyújtózsínór 100 csomag, lenolaj 30 font, faolaj 10 font, szurok és gyanta 6 m., rostély és másféle vas 5 m., aczél 1 m., papir 3 rizsma, zwillich és durva vászon 2 vég, rúd az ágyúk emeléséhez 1 drb, kötözőzsineg 20 csomag, stepschnür 20 cs., spárga 3 font, vasabroncs (a tűzgolyókhoz) 500 drb, különféle szegek 1000 drb, 1 gyors mérleg 1—2 mázsára, a mész keveréséhez szükséges eszközök 3 pár.¹ Itt látjuk, hogy körülbelül mire volt szüksége egy vár fegyvertárának. Ágyú, Doppelhakenei és kézi fegyverei úgy látszik voltak, de azok se valami jó állapotban, mert 1595 szept. 9-én rendeletet kapott a pozsonyi udvari kamara, hogy a pozsonyi nagyobb tábori ágyúkhöz tengelyekre és más dolgokra lévén szükség, küldjön azoknak beszerzésére és szállítására a po-

¹ Cop. Annorum fol. 159—162.

zsonyi armamentariushoz 50 r. frtot. Ugyancsak 1595-ben Pabot János a pozsonyi vár fegyvertárának őre a fegyvertár szükségleteire a sajátjából fordított 27 frt 82½ denárt.¹

A murányi vár kapitánya, báró Herberstein Gyula az állami armamentariusnak, Jäger Benedeknek 1581—1586-ban több ízben utalványozott vasat 86 mázsát, rezet és aczélt 1—1 m., szenet 169 szekérrel, zsindelyt 19,000 darabot, deszkát 700 darabot,² a mi arra mutat, hogy ekkor ott is nagyobb reparatióra volt szüksége a «zeykhaus»-nak, a melyekben különben már 1564-ben eyebek közt árpát is tartottak.³

A várakban és erősített helyeken állandóan dolgoztak a hadiszereken. Kassán (1574) a Büchsenmeister 12 segéddel, volt 9 kovács, 2 lakatos, 6 ács, 4 kerékgyártó, 1 bodnár.⁴ Tokajban (1570) volt 10 Büchsenmeister, kovácmester 2 segéddel, kerékgyártómester 1 segéddel, ácsmester 9 segéddel, lakatos, asztalos.⁵ Esztergomban, Komáromban, Győrben is találkozunk ágyú-ácsokkal.

Őlykor küldtek Ausztriából is tüzérséget és lövészerszámokat, mint az 1577-iki nagy lőporrobbanás után Kanizsára,⁶ és Bécsből is rendeltek ágyúgolyókat és más, a fegyvertárak részére szükséges dolgokat, a minőkért 1573—76-ban Wolff Pálnak a király 2967 m. frt 85 denárral volt adósa, mit a magyar kamara még 1590-ben is fizetgetett.⁷ Különböleg egyszerűbb dolog volt a legközelebb eső felsőmagyarországi városhoz folyamodni és onnan vinni a szükségletet. Már 1524-ben Báthori István nádor követelt Lőcsétől 10 mázsa puskaport, a mit végre a városiak úgy lealkudtak, hogy a felvidéki 5 sz. kir. város együtt adott 5 mázsát. 1559-ben Lőcse Tarkányba a táborba egy Falkonettet küldött 3 lóval és 3 mázsa lőporral; 1566-ban Krasznahorka ostromához adott falairól 6 ágyút; 1604-ben meg Bochkai hajdú vittek el Szepesvár

¹ Libri deb.

² Cop. Ann.

³ Conser. prov. arcis Murány. Orsz. lvt.

⁴ Szep. kamara lib. quadripartitum fol. 15. Orsz. lvt.

⁵ U. o. fol. 54.

⁶ Hadtört. Közl. 1914. IV. 532.

⁷ Libri debit.

ellen 4 nagy ágyút és 3 Büchsenmeister.¹ A városok mindig bővelkedtek fegyverben. Lőcsének például bástyáinak és fegyvertárának készlete 1569-ben volt : 14 Falkonette, 3 Scharffetinel, 5 Stuck, 130 Doppelhaken ; a fegyvertárban (Zeughaus) 14 nagy ágyú, 1 Scharffetinel.² Hasonlóan voltak ellátva a többiek is.

B) *Ruházat.* A mai értelemben vett formaruháról (uniformis) a XVI. században egyáltalában nem lehet beszélni. Az idegen — német — lovasokra vonatkozólag megkívánja a Reutterbestallung, hogy a lovasok szolgálkat lássák el jól takaró köténnyel (Schürtzen) újjas mellénnyel, felsőkabáttal, vérttel (Krebs), kézre való vassal, melyik mindenikének legalább két jó ökle legyen és fejre való sisakkal. A gyalogosoktól kívánják, hogy mindeniknek legyen felső kabátja *vagy* köpenye, mellyel az eső és hideg ellen védekezhet, különösen kell ez a lövészeknek, hogy puskájukat és lőporos palaczkjait betakarják és így azokat annál jobban használhassák.³ Már itt is látjuk, hogy az egyformaságot nem kívánják, a fő az eső és hideg elleni védekezés és a puskák betakarása. Az egyformaság nem lényeges. A Musterungokon, az ezredeknek és kapitányoknak csak arra kell ügyelniök, hogy a legénység az eső és fagy ellen jól meg legyen oltalmazva.

Ez legelső kötelessége a legfőbb hadúrnak is. Különösen, ha pénze nincs a katonaság rendes fizetésére, az élelmiszereknek zsold helyett kiosztása mellett el kell a legénységet látnia ruházathoz való posztóval, vászonnal, nadrágokkal, kabáttal, eszímával, inggel, a mit leginkább úgy érhet el, ha a kereskedőkkel előre meg egyezik, hogy azok ruhához való árúkat szállítsanak a táborokba és azt ők vagy a hadúr megbízott tisztjei méltányos áron adják el a katonáknak, vagy *zsoldjukra* osszák ki, mindenkinek azt, a mire szüksége van. Így aztán pénz nélkül is sokáig lehet háborút viselni, mert a legénység nem zúgolódik.⁴

Királyaink a XVI. században gyakran éltek ezzel a tanáccsal és a legkülönbözőbb minőségű posztókat szállíttatták a

¹ *Hain G.* Lőcsei krónikája 26., 106., 111., 136.

² *Demkó K.* Lőcsének erődítése és védelmi rendszere. 20.

³ *Kriegs Discurs* 119. és 151.

⁴ U. o. 17.

táborokba és a végvárakba. Az északkeleti magyarországi végvárakat 1581—1588-ban Tar István debreczeni kereskedő a szepesi kamara útján látta el posztóval, ezekben az években 16,728 m. frt értékű *különféle* posztót szállítva be a kamarához. Pap Ferencz kassai kereskedő ugyancsak a szepesi kamarának 1586-ban 4000 m. frt árú posztót adott a végvárak szükségleteire. Langer János pozsonyi polgár a pozsonyi kamarának adott 10,000 m. frt árú posztót. Az idegen kereskedők még erősebben voltak a posztószállításban érdekelve. Moscau Antonius 1582-ben 8000 frt értékű morva és sziléziai posztót; Gösswein és Rottenberg nürnbergi kereskedők 1585-ben 5500 frt árú, Hencz és Angerer szintén nürnbergiek 1587-ben 9800 frt; Joanelli András és Sylvester bécsiek 1588-ban 16,600 frt; Zolikoffer György bécsi kereskedő 1588-ban 7000 tallér árú «jó és elfogadható minőségű» posztót szállított. Így még számosan mások csak az 1577—1592 közé eső 15 év alatt szállított posztók czímén 82,941 m. forinttal vannak a m. kir. udvari kamara számadásaiban mint hitelezők feljegyezve.¹ Itt látjuk a katonaság felső ruhái részére szállított posztóknak igen különféle voltát.

A ruházathoz szükséges árúkbán ugyanazon időben különféle kereskedők 73,508 m. forinttal vannak érdekelve mint hitelezők. Ezek között vannak: Basinio Lukács pettaui kereskedő 22,000, a Joanelli testvérek bécsi czég 18,428 m. forinttal, Stubenfell Wolfgang bécsi kereskedő 4028 m. forinttal és számosan mások.

Fentebb említettük, hogy a hadúr megbízott tisztjeinek méltányos áron, vagy zsoldjukra kellett a katonáknak kiosztaniok a kereskedők által a táborba vagy a végvárakba szállított ruhára való posztót és más árúkat. Milyen volt a megbízott tiszteknek méltányossága, látjuk Kanizsán, a mikor 1574-ben a király fizető- és mustramesterei — Zahlung- und Mustecomissarii — oda érkeztek; hogy az őrségnek két havi zsoldot osszanak ki készpénzben és kettőt posztóban, — a 400 huszárból csak tizenhatot találtak, a többi megszökött már. De nem is csodálkozhatunk ezen, ha azt látjuk, a mint azt Batthány István jelentette Bécsbe, a szegény katonák *egy hó pénz helyett, egy rőf posztót kapnak*, mit csináljanak

¹ Libri debitorum.

ezzel.¹ Ha tekintetbe vesszük, hogy ebben az időben egy lovasnak Kanizsán 6, egy gyalogosnak 3 frtot kellett volna kapnia havonként; egy róf posztó nekik átlagosan $4\frac{1}{2}$ frtba, a mostani — nem háborús értékét véve alapul, legalább 45 frtba = 90 korona került. Egy öltözetre a köpennyel együtt kellett legkevesebb 6 róf posztó, a mi ugyanannyi hópénznek felelt meg. Hol volt még az alsóruházat? Csodálkozhatunk-e azon, ha a kanizsai katonák 1576-ban feliratukban azon panaszkodtak: «minthogy ruhátlanok vagyunk, nincsen mivel ruházni magunkat, hideggel kell meghalnunk». Ruhátlanok vagyunk. A ki éhen meg nem hal, hideggel is meg kell halnia.² A kanizsai katonáknak zsoldhátraléka 1577-ben már 27,620 frt volt. Honnan telhetett volna nekik a drága posztóra?

Ugyanilyenek voltak a viszonyok más végvárainkban is. Murányban 1564-ben jelentek meg a király biztosai. Itt a katonák arról panaszkodtak, hogy már mintegy *negyvenhat* hónap óta nem kaptak zsoldot s e miatt becsületes ruházatuk sincs, a mit a biztosok is láttak.³ Az összes magyar végvárak katonáinak zsoldhátraléka 1577-ben 253,175 frtot tett ki. Az 1577—1592 közé eső 15 év alatt meg az összes posztó és más árúk szállítási értéke csak 156,449 frt volt. Ennyit mutatnak ki a pozsonyi és szepesi kamarák tartozásokban. Hogy a királyok valakitől készpénzen vásároltak volna a katonák részére, annak semmi nyoma sincsen a számadásokban. «Azokat a jövedelmi forrásokat, a melyekből elég pénz folyt be, Rudolf udvartartása emésztette föl.»⁴

A táborokban volt katonaságról a ruházat tekintetében gondoskodniok kellett volna a hadat kiállító uraknak, nemeseknek, vármegyéknek. De a mint láttuk már, ezek sem kapták meg sem a királytól, sem a vármegyéktől rendes időben a katonaság zsoldját, vagy ha a kapitányok és más főtisztek olykor kaptak is pénzt a katonaság fizetésére, az szőrin-szálán úgy eltűnt, hogy a legénységnek igen ritkán jutott belőle. Így történt aztán, a mit Erdélyre

¹ Hadtört Közlemények: *Takáts Sándor* Thengöldi Bornemissza János 1914. II. 240., 256.

² U. o. III. 406., 408.

³ Urbarium Arcis Murány 1564.

⁴ *Hadtört. Közl.* 1914. III. 418.

vonatkozólag mondtunk, hogy a kinek csizmája nem volt, az csizmadiát; a kinek ruhája nem volt az szabót választott gazdájának, a ki felruházza.

Így ment ez végig az egész vonalon és a katonaság ruházatát is leginkább zsákmányolás útján szerezte be. Egyenlő ruházatról tehát szó sem lehet. A kinek milyen ruhája volt, olyant vett fel és úgy védekezett az időjárás viszontagságai ellen, a hogy tudott és a hogy lehetett.

VI. A hadsereg ellátása.

A háború viseléséhez mindenek előtt pénz kell. Királyaink a XVI. században elég könnyen túltették magokat ezen az elven. A század első felében, a polgárháború idejében, I. Ferdinánd és Zápolya János egyaránt úgy tettek, hogy a pártjukon levő vagy hozzájuk átpártolt uraknak az ellenfél birtokában volt vár és más jószágokat adományoztak, rájuk bízva, hogy minő módon veszik azt birtokukba. Ezért a pártoskodó urak mindig tartottak katonaságot és örökös harczokat viseltek egymás ellen, így gyengítve a nemzetet és erősítve a pártkirályokat, különösen a Habsburgokat.

A pártháborúk idejében is tartottak a Habsburgok idegen katonaságot s ennek és a végvárakban tartott magyar vitézeknek fizetésére valók voltak az országgyűlések csaknem szakadatlan sora által megszavazott dicák, subsidiumok, a sz. kir. városok taxái, censusai és a király által elzálogosított vagy eladott birtokok, a melyeknek árából I. Ferdinánd 403,549 magyar forintot vett be. De már ő kezdte meg a hadi szükségletekre a magánosoktól való kölcsönöket is.

Az 1541-től mondhatni állandóvá lett török háborúk fokozott mértékben tartottak számot a király kincstárára. Királyaink a kezükre került jószágokat eladták. Miksa király 363,282; Rudolf meg 1.117,151 magyar forinthez jutottak ezen a czímen. Lefoglaltak számos egyházi birtokot, bérbe vették több püspökségnek és apátságoknak tizedeit s ezeknek terményeit és jövedelmeit fordították a hadsereg szükségleteire. Rudolf 1577—1592 közti 15 év alatt magánosoktól 279,790 frtot vett kölcsön; posztóban 88,101 frtot, borban 128,211 frtot, míg árúban 73,508 frt, gabonaneműekben

és más élelmiszerekben 83,858 m. frt. összesen 653,468 m. frt volt a király számlájára bejegyezve tartozásként hadiszükségletekre a pozsonyi kir. kamaránál.¹ Bizony igaza volt Rudolfnak, a mikor azt mondta, hogy az ország nagy szükségeire onnan veszi a pénzt, a honnan kapja.

És a katonaság fizetésére, a végvárok szükségleteire mondhatni sohasem volt pénz. Igaz, hogy a pozsonyi udvari kamara 1581—1592 közt kifizetett a királyi *annonariumoknak* 97,013 m frtot ; 1583—88-ig a *hadi fizetőmestereknek* 82,822 m. frtot ; 1583—1592-ig a *kapitányok kezéhez* a hadinép fizetésére 77,112 m. frtot ; 1591—1592-ben a *végvárok szükségleteire* 16,614 m. frtot, összesen : 273,561 m. frtot ; de az is igaz, hogy Rudolf király 1578—1586 közt személyes szükségleteire felvett ugyanattól a kamarától 19,153 frt 49 den. Rielman udvari fizetőmester az udvar szükségleteire 1588—89-ben felvett 5308 frt 41 denárt. Rudolf saját szükségleteire 1599-ig kölcsönöket vett 273,989 m. frt erejéig ; a maga és fivérei részére Magyarországon volt borokért a kamarával fizettetett 1580—1599-ig 59,356 m. frtot ; fivérei-nek Erneszt, Mátyás és Miksa főhercegeknek appanageát évi 8571 m. frtot 13 éven át együtt 111,423 m. frt ; nővérének, Erzsébet francia királynénak tartozott 3428 m. frttal, neki felajánlott ékszerekért 1800 m. frtot, atyja Miksa király által megvett egy török rabért 5400 m. frtot, összesen : 483,820 m. frtot iratott fel és fizettetett ki a pozsonyi m. kir. udvari kamara által. Még olyan tételeket is találunk a kamarára róva, hogy Rudolf király Siegfried János bécsi mészárosnak tartozik 200 frttal ; Hübner János, Erneszt főherceg szolgája, a királynak 7%-ra kölcsön adott Kazensteiner Ker. Jánosnak, a hadi iroda iktatójának kifizetésére 205 r. frtot ; számos bécsi és más külföldi kereskedők egyenesen kikötötték, hogy kölcsöneiket a m. udvari kamara által fizettesse vissza a király. Hiszen igaz az is, hogy a XVI. században minden közjövedelem királyi jövedelem volt, a melyikről a király nem tartozott senkinek számadással : de vajjon helyes volt-e olyan válságos időkben, holott a magyar király egyúttal német császár és az osztrák örökös tartományok ura is volt, így költeni s az udvari

¹ Libri debitorum.

szükségleteket és a luxus-czikkeket is minden másnak elébe helyeztetni, a hogy azt Rudolf király tette, a mikor 1589-ben a király részére eladott hat darab kocsiba való lóért Thurzó Bernátnak *minden mást megelőzően* kifizetni rendelt 325 m. frtot. 1584-ben meg Poppel László kamarai praefectus 1299 m. frt kölcsönére vonatkozólag írja, hogy ezt a kamara jövedelmeiből közvetlenül kell megfizetni, de úgy, hogy az által a király udvari szükségleteire szánt jövedelmek épségben maradjanak,¹ — arról ítéletet mondani nem akarok. A 9 év 7 hónap összesen 1.160,714 frt bevételének csaknem fele ment az udvartartásra. Tény az, hogy a pozsonyi udvari kamara összes bevételei 1577—1585 közt évenként átlagosan csak 122,190 m. frtot, a szepesi kamaráé 1571-ben 20,558 frtot tettek ki. A pozsonyi kamarának legtöbb bevétele a 1582-ben 147,584, a legkisebb 1579-ben 97,624 frttal volt. Ebből kellett fizetni: a király fivéreinek fizetéseit, a praelatusok, bárók, praefectusok, consiliariusok és más a magyar kamarának alárendelt egyének salariumait; a deputatiókat; a kölcsön vett pénzeket — (ezeknek 5—8-as %-jait) — a király udvari szükségletére vett borokat; a királyi fiscushoz tartozó levelek váltóságát; a király által adott gratiákat, provisiókat, elemosyákat; az oktavalis törvényszék biráinak és ülnökeinek díjait; az évenként küldetni szokott comissariusok utazási költségeit; és a *katonai stipendiumokat* (tiszték és legénység zsoldja), az *annonariára* és a *végváarak fenntartására* való összegeket, végre a király részére az *annonariumok* által szedett tizedek bérléteit, — a mint azt Rudolf király 1593 szept. 30-án írta.² A szepesi kamarának a saját és alája rendelt tisztviselők salariumain kívül csak a körzetébe tartozó várak havi segélyére kellett 25,200 frt.³

1591-re a kamara kiadásai közt fel van jegyezve: 1. Némely végváarak fenntartására 2599 frt; 2. az összes *annonariumok* praefectusainak fizetve 9764 frt, 3. katonai stipendiumokra 26,765 frt. 1592-ben ugyanazon czímeken: 1. 3373 frt; 2. 4251 frt; 3. 22,914 frt. Az az összes hadi kiadásokra akkor, a mikor a 15 éves

¹ Libri debitorum.

² Copula Annorum fol. 186—188. Orsz. Lev. t.

³ Szep. kam. Liber expedition. fol. 130. Orsz. Lev. t.

török háború megkezdődött és javában folyt, 1591-ben 39,128 frtot ; 1592-ben 30,538 frtot adott ki a m. kir. udvari kamara,¹ ez a mindent fizető testület. De azt már láttuk, hogy már 1549-ben az összes hadi előirányzat 295,036 és 397,472 frt közt váltakozott. 1555-ben a király évi hadi szükséglete Magyarországon 952,427 frt volt. Ez a szükséglet a katonaság fizetésének és az élelmiszerek árának emelkedésével a XVI. század vége felé természetesen emelkedett. Mi volt hát a szükséglethez képest a kamara által 1591—1592-ben kifizetett 30—39 ezer frt, még akkor is, ha Ausztria pontosan fizette volna a reá 1555-ben kivetett 291,290 frtot?

A német tábornokok szolgáltak jó tanáccsal és a hadvezetőség buzgón követte azt. Schwendi bizonyára az általánosan uralkodott felfogásnak adott kifejezést, a mikor írta, hogy mivel a hadúrnak nem állhat mindig rendelkezésére a hadinép fizetésére való készpénz, más módokról kell gondoskodni. Nagy hasznot húzhat a király abból, ha kezében tartja az élelmezést s az élelmet a katonáknak méltányos áron eladja vagy *zsoldjukra* adja azt. Így a hadinép fizetése mindig visszajön kezéhez. Alattvalóitól olesón megveheti az élelmet vagy kivetés és beclés útján magához válthatja és a táborba szállíthatja azt. Tehát a hadúr szükség esetén megtakaríthatja a fizetést és hasznot is húzhat.² És: ha pénz nincs s a hadinépnek a gazdákon vagy a szegény embereken kell élösködni, az élelemről az pontos számadást tartozik vezetni, elismervényeket kell adnia és a pénzt *zsoldjából* levonni engedni tartozik.³

Mi volt az a *zsold*, a melyikből a hadinépnek magát ruházattal és élelemmel ellátnia kellett? 1549-ben egy vértés lovas havi 8, a könnyű lovas 3, a gyalogos 2 m. frtot à 100 denárt kapott. Az 1570—80-as években, a mikor Schwendi gyakran idézett művét írta, egy tüzér minden lóra 9½ r. frtot = 7 m. frt 75 kr ; az Oberster = Zeugmeister Knechtjei 4 r. frt = 3 m. frt 15 kr. ; Haggenschützei 4½ r. frt = 3 m. frt 45 kr. és a mikor sánczokat is ástak, a munkanapokra 2—2 Batzent = 6 kr. kaptak ; a lovasok fizetése 3½ m. frt és minden lóra 1, 2, 3 tallér ; a német gyalo-

¹ Cop. Ann. fol. 205. és 209.

² Kriegs Discurs 17.

³ U. o. 139.

gosé 4 r. frt à 15 Batzen = 60 kr. = 3 m. frt 15 kr. ; a Schützök közül egy zászlóaljban 100 ember kapott 5 ; 50-en 6 ; 40-en 7—8 ; a Doppelhakeneknél levő 10-en 10 r. frtot (= 4 m. frt, 4 m. frt 65 kr., 5 m. frt 45 kr., 6 m. frt 35 kr., 8 m. frt) kaptak havonként. Ez utóbbiak úgynevezett Doppelsöldnerek, az az hosszabb időn át szolgáltak vagy jobb fegyverzetűek vagy nemes származásúak voltak és így magasabb fizetést kaptak.¹ 1554-ben egy könnyű lovas 3, egy gyalogos és a hajdúk 2—2 m. frtot kapott havonként. 1596-ban a gabonaárak emelkedése miatt a magyar országgyűlés felemelte a magyar lovas havi díját 5, a gyalogosét 3 frtra ; 1601-ben pedig a lovasét 6 m. frtra szabták, míg a gyalogosé 3 m. frt maradt.² Az altisztek és a tisztek díjazásáról már szólottunk.

A legénység zsoldja tehát 24 és 84 frt közt váltakozott *évenként*. Ruházata mellett ebből kellett volna vennie élelmet is és a lovasoknak még lovaikat is ellátniok. Sőt a fegyverzetre vonatkozólag is azt olvassuk, hogy a hadúr legjobban teszi, ha az első Mustering alkalmával saját fegyvertárából kiosztatja azt a hadi népnek, de méltányos áron és ezt részletekben levonja a zsoldból.³ Rendes körülmények közt, t. i. a mikor zsoldot kapott a legénység, élelme volt naponként 2 font kenyér, 1 font hús vagy e helyett ugyanannyi sajt, vagy vaj, szalonna, a mit meg kellett vennie ; bort vagy sört pénzéhez és tetszéséhez viszonyítva vehetett. Ha nem volt zsold, de élelem kiosztásra került a sor, egy ember kapott egy napra 2—3 font kenyeret, 1 font húst, egy fél vagy egy egész pint bort, vagy ugyanannyi vagy több sört ; a lovakra bizonyos mennyiségű szénát, zabot. Ezt aztán beszámították a zsoldba.⁴

A XVI. században — az egész századot átlagosan véve — 1 font húsnak ára volt 2 denár, 1 drb 2 fontos kenyéré à 1 denár, 1 pint boré à 7 denár, 1 pint söré à 4—5 denár. Egy embernek élelméért ki kellett adnia bor vagy sör nélkül csak a kenyérért és húsert naponként 3 denárt, 1 hónapra 90 denárt. Ha kiosztásra került a sor, levontak zsoldjából naponként 6½—12 denárt, vagyis

¹ U. o. 111. és 165.

² Art. 20. és art. 8.

³ Kriegs Discurs 113.

⁴ U. o. 91. és 93.

havonként 1 m. frt 95 denárt. — 3 m frt 60 denárt. Azaz a teljes zsoldját vagy még annál is többet. Hol volt még a ruhája és fegyvere?

[A katona mai élelmezése: 840 gr. kenyér (= 1 bécsi font és 19 b. lat); rendes szükséglet: hús 190 gr., főzelék vagy árpakása 140 gr. vagy burgonya 560 gr. vagy káposzta 280 gr. (= 0·38 bécsi b. f. 0·28 b. f. főzelék vagy árpakása, 0·56 b. f. káposzta vagy 1 b. font 12 lat burgonya); átmeneti: 280 gr. hús és még egy étel vagy 100 gr. hús (= 0·76 b. font); hadi 300 gr. hús és a fentiek (= 0·6 b. font hús). Ezekon kívül 20 gr. főtt vagy 15 gr. kósó; 10 gr. disznózsír vagy 20 gr. háj. Kap naponként 12 fillért, ruhát, fegyvert, lovat és a lónak kellő táplálékot. Ujabban kap reggelit és vacsorát is.]

A murányi katonák 1564-ben kaptak naponként 1 font húst. De panaszolkodtak a rossz ellátás miatt, mert a kapitány egész nyáron kecskehúst adott nekik, holott a mészáros saját bevallása szerint levágott 162 ökröt, 250 juhot és kecskét (ez átlag 53,520—64,800, illetőleg 5000—7500 bécsi font); szept.—decemberben levágott 46 sertést, a melyikből tisztán lett 17 mázsa 7 font; panaszolkodtak a kenyér hiánya miatt, holott készletben volt a várban 1256½ kassai köből — körülbelül 1256 m. mázsa — rozs és búza, ebből 12 év óta felhalmozva 2500 véka, mintegy 622 q. búza. A halról, tejről, hizott marháról, kölesről, vajról, sajtról a kapitány a jegyzékeket meg se akarta mutatni a biztosoknak, azt mondva, hogy azokról csak a kamarának ad számadást. De bizony az onnan is elmaradt. A majorsági földeket a kapitány a maga hasznára vetette.¹

A számadásokat a kamarákhoz beadni a várak kapitányai nem igen szokták volt, a miért azok eleget panaszolkodtak, de többnyire hiába. Zeleméry László az esztergomi érsekség vagyonának kezelője, újvári kapitány az 1580-as években 25,885 frt 12½ dénárról nem számolt el.² Ha meg beadtak valami számadást, abban kevés köszönet volt, mert az rendszerint úgy történt, mint Érsekújváron, a hol a számadásokból nem lehetett megállapítani, mekkora a lovasság és a gyalogosok száma, mennyivel növelik vagy apaszt-

¹ Conscriptio proventuum. Arcis Murány 1564.

² Cop. Ann. I. fol. 245.

ják ezt, mert az ujbári őrség kapitányai a kamarával soha sem közlik azt.¹ A váci püspökség jövedelmét 10 község és Vác város után 1591 aug. 14-től 1592 decz. 31-ig összesen 1067; a gyóriét 6438 frttal számolták el, a min nem is csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy a gyóri püspökség birtokainak egy részét a gyóri főkapitányok és helyetteseik használták. Az 1563-iki országgyűlés is arról panaszkodik, hogy a király által a várakba helyezett külföldi praefectusok elfoglalják a földbirtokokat, elrabolják a jövedelmeket is mindenféle jogtalanságokat követnek el. 1602-ben ismét kívánják, hogy a kapitányok tartózkodjanak a birtokok elfoglalásától.² A szepesi kamara 1574 márcz. 27-én kérte a bécsi udvari kamarát, hogy a hadi-, udvari-, tüzérségi-fizető-mesterektől és a felvidéki végvárak tisztjeitől kívánja be és küldje meg a kamarának a számadásokat, melyeket az illetők nem adtak be.³

A végvárak kapitányainak rendes szokásuk volt az elővásárlás és az, hogy a parasztoktól erőszakkal vagy csekély árért vették el az élelmiszereket s azokkal kereskedtek.⁴ Az 1563-iki országgyűlésen a Kk. és Rk. úgy vélekedtek, hogy a végváraknak kétféle élelemre van szükségük. Egyik elteendő az ostrom vagy más szükség alkalmára, a másik a katonaság mindennapi élelmére és ellátására való. Az elsőről praefectusai útján gondoskodják a király, a másiktól a Kk. és Rk. a lehetőségig gondoskodni fognak, hogy a jobbágyok elegendő élelmiszert vigyenek a végvárakba és azt ott méltányos áron adják el. Az élelmiszerekben nem lesz hiány, ha a katonaság arra okot nem ad. De már szokássá kezd válni az, hogy a végvárakba a piacra vitt árúkat a katonák erővel elrabolják, vagy hitelbe veszik meg, hanem soha sem fizetik azt meg. Így a jobbágyok elriasztva soha sem viszik piacra árúikat. A katonák meg okult azt hozzák fel, hogy mindig késve fizetik nekik a zsoldot.⁵

A murányi katonákról már említettük, hogy azok 1564-ben

¹ U. o. III. f. 70–71.

² Art. 34. és art. 21.

³ Szep. kam. quadrip. fol. 52/b.

⁴ 1563. art. 12.

⁵ Art. 10.

már 46 hónap óta nem kaptak zsoldot. A kanizsai őrség hátralékos zsoldja 1576-ban 36,834 frtot tett ki.¹ Ebből magának Lengyel István kapitánynak a király 1566 május 10-től 1576 május 10-ig 5000 frttal volt adósa. Ez tehát teljes 10 éven át nem kapott fizetést. 1576 június 11-én aztán kapott 1476 frtot, 1579—1583-ig 5 év alatt 2447 frtot, a többi 2086 frt fizetetlen maradt.² Ez nem volt egyedül álló eset, de az egész századon át fennállott rendszer. A tisztek éppen úgy nem kapták fizetésüket, mint a katonaság és 1576-ban az összes magyarországi végvárak fizetési hátraléka 253,175 frt volt.³ Hol egy heti, hol egy havi zsoldot, hol meg némi előleget — Lehenpénzt = Lehengeld — kaptak, nem csoda tehát, ha olykor csapatosan hagyták el a várat és valami más kereset, rendszerint zsákmányolás után láttak vagy úgy tettek, a hogy a Kk. és Rk. panaszolkodtak a királynak. A szepesi kamara 1574 aug. 9-én kelt jelentésében írja, hogy a király küldötteivel együtt tárgyalt a kállói katonákkal. Ezek két küldöttjük útján kijelentették, hogy tekintve a veszélyes helyet, a melyen vannak, nem érhetik be úgy *mint más végvárakban* a havi segéllyel, de egész zsoldjuk kifizetését követelik. A király biztosai félhavi zsoldot ígértek nekik. A katonák kijelentették, hogy azt nem fogadják el, de elhagyják Kállót s ha ezt valami veszély éri, azt nem nekik, hanem azoknak kell tulajdonítani, a kik nem fizetik meg a zsoldot. Erre a király küldöttei elhatározták, hogy a katonáknak egész havi zsoldot kifizetnek és azt ezentúl is pontosan meg fogják fizetni. De honnan? — kérdi a kamara — mikor arra a kamara nem képes, mikor most is a más végvárak havi segélyéből elvett pénzzel segítettek a bajon. Hacsak a pozsonyi kir. kamara kellő időben segítségre nem jön, a szepesi kamara nem képes a fizetésre.⁴

A pozsonyi kamara nem mehetett segítségére, mert annyi pénze sem volt, hogy a kassai tüzérségre évenként fizetni kellett volna 4000 frtot fizesse és a mint Karl Ludwig Herr von Zeltling Obrister-Zeugmeister 1573 augusztusi felterjesztésében írta a

¹ *Hadtört. Köz.* 1914. 418.

² Libri deb.

³ *Hadtört. Köz.* 1914. 418.

⁴ Szep. kam. Liber expeditionum fol. 268. Orsz. Levé.

királyhoz, a pozsonyi kamara a szokásos évi 4000 frt helyett az utóbbi időben annak csak a felét vagy még kevesebbet küld, azért a golyóöntés, lőporkészítés fennakadt, a munkások heti bérét nem lehet megfizetni, az anyagot 2—3-szoros áron kell venni. Minthogy a szükség nagy, ő hadnagyát Szepesbe küldte ágyúöntés végett, meg golyókért és lőporért.¹

Ilyen körülmények közt írta a szepesi kamara 1572 febr. 27-iki jelentésében, hogy mivel a kamara nem képes a kellő készpénzt előteremteni és így a várak őrségét nem lehet készpénzzel fizetni; minthogy a katonaságnak élnie kell, gabonát kell köztük kiosztani. A katonaság annyira nyugtalankodik, hogy sokszor meg is veri a tiszteket, a mi nagy zavarokat okoz az őrségeknel. Élelmet kell nekik adni, nehogy kénytelenek legyenek a szomszéd falvakra törni.²

A végváraknak maguk magukat kellett volna ellátniok. Hiszen Újvárhoz csak Nyitra vármegyében 13 község 33,406 kat. holddal; Végleshez 10 k. 44,657 k. h.; Zólyomhoz 13 k. 30,347 k. h.; Egerhez, az egri püspökség 22 k. 216,919 k. holdján kívül, melynek tizedét szintén a várhoz szedték, 2 k. 21,276 k. h.; Szendrőhöz 20 k. 57,326 k. h.; Tokajhoz 10 k. 43,606 k. holddal tartoztak. 1549-ben Szatmár, Tokaj, Szendrő még saját jövedelméből láttatott el és e 3 vár még 1588-ban is 21,380 frtot jövedelmezett,³ daczára annak, hogy Miksa kir. 1571 febr. 19-én véleményt kér a szepesi kamarától arról, hogyan lehetne a jövedelmében nagyon megfogyatkozott Szatmár vár őrségét táplálni? A szepesi kamara 1592 július 14-iki jelentésében jövedelmeiről beszámolván, egyebek közt azt írja, hogy *a várakból úgyszólván semmi sem jön be a kamarához, a provisorok pazarolnak és számadásokat nem adnak*. Tudták ezt a királyok is, Miksa király 1571-ben írta a szepesi kamarának, hogy a szatmári provisor évenként több mint 3000 frtot költ és kérdi, hogy lehetne ezt kevesebbíteni?⁴ És nem tettek ellene semmit. Azaz, hogy tettek. Sárospatakat 1573-ban elzalogosították Dobó

¹ Szep. kam. Quadrip. fol. 38—39.

² U. o. f. 130.

³ Hadtört. Közl. Demkó 1914. IV. és Thallóczy: Századok 1877. 173.

⁴ Szep. kam. Liber exped. fol. 7., 130., 29.

István özvegyének Sulyok Sárának, noha a szepesi kamara már 1571 márcz. 28-iki felterjesztésében ellenezte azt, mint olyant, a melyik évenként Tokajba és Szendrőbe 1000—1000 köböl gabonát szállított és sok bort termelt.¹ Sulyok Sára Zemplén vármegye 1575-iki 2671½ frt dicájából a tokaji és kállói őrségek részére szállított borért 1950 frtot, tehát annak nagyobb felét vette el.²

Ilyen gazdálkodás folyt az egész vonalon. A kapitányok, provisorok — magyarok és nem magyarok egyaránt — (tisztelet egynéhány kivételnek) gazdagodtak, nagy birtokokat szereztek; a katonaság meg éhezhetett és tömegesen hagyta volna el a végeket, — ha lett volna hova mennie.

A katonaság megtartására és legalább az éhenhalástól megmentésére nem volt más mód, mint a be nem töltött egyházi javadalmaknak jövedelmeit, a bérbe vett tizedeket és a magánosoktól vett élelmet és bort beszállítani a várakba és — fizetni a nagy bérlleteket meg a 6—8-as százalékot, úgy hogy olykor a kamatok utólérték a tőkét.

Az ausztriai tartományok szempontjából legfontosabb végvárok voltak Kanizsa, Újvár, Érsekújvár, aztán Győr és Palota. *Kanizsának* és a hozzá tartozott palánkoknak ellátására a zavalári, kapornaki, pornói apátságok, a győri püspökséghez tartozott Szombathely vár terményei és a veszprémi püspökség sepetneki uradalmának tizedei voltak rendelve. Ezekből 1583—92-ben a várba beszállítottak 3529 kereszt és 1658½ köböl búzát. 177 ker. és 1137 köb. rozst; 575½ ker. kétszerest; 20 ker. árpát; 402 ker. és 89 köb. zabot; 13,207¾ akó bort; 3 öl szénát. Magánosoktól 1579—1582-ben 4250 pozs. mérő gabonát, 103 köb. lisztet és 1297 akó bort.³

Újvár és őrségének ellátására a gazdag esztergomi érsekség jövedelmei voltak rendelve. Katonái *aránylag* a legjobban el voltak látva, mert, a mint a pozsonyi kamara írta «mindezen jövedelmek (¾ része) az újvári katonák fizetésére, Újvár különféle szükségleteire minden évben kiadatnak és még nem is elegendők». «Más

¹ U. o. f. 16.

² U. o. Libri perceptionum stb.

³ Cop. Ann.

őrségekre ezen jövedelemből soha semmi sem adatott ki, mert ez az újváriak szükségletére sem elég.» A jövedelemből a katonáknak jutott :

	1581—1583.	1584.	1585.	1586.	1590.	1591.
búza	22887 kereszt,	135 kereszt	22 kereszt	411 kereszt	25 kereszt	1021 kereszt
rozsa	2702 €	16 €	3 €	6 €	7 €	900 €
tavaszi	9017 €	11 €	2 €	— €	7 €	1940 €

Szemes élet :

búza	6420 p. m.	5304 p. m.	413 p. m.	2773 p. m.	4405 p. m.	4741 p. m.
rozsa	510 €	589 €	523 €	— €	340 €	214 €
tavaszi	3802 €	4222 €	696 €	506 €	652 €	1772 €
széna	1151 ½ öl	40 ½ öl	19 ½ öl	— öl	60 ½ öl	450 öl
pénz	59809 frt.				31896 frt.	17588 frt.
bor	34604 akó	2779 akó	4163 akó	3649 akó	1483 akó	947 akó

Ezeket az élelmiszereket pénz helyett kapták és pedig a következő árakon : 1 kereszt élet átlag 50 denár, 1 p. mérő búza átlag 83 denár, rozsa 33¹/₃ denár, tavaszi 35 denár, 1 akó bor átlag 1 frt 58 denár, 1 pint átlag 4 denár.

1588 decz. 1-től 1589 nov. 30-ig Chutor Jánosnál, az esztergomi érseki jövedelem kezelőjénél maradt 441 drb különféle szarvasmarha, 81 drb apró marha, 4792 pozs. m. élet, 947 akó bor és sok egyéb mellett 5846 frt 41²/₃ den. készpénz és a kamara 1588-ban mégis kifizetett a katonáknak 10,122 frtot, 1589-ben 2400 frtot, majd 5200 frtot az eszt. érs. jövedelmeiből.¹ Ugyanabból fizettek ki Pálffy Miklós főkapitánynak 1589—91-ben 7750, 1593-ban 3000 frtot. Hogy még az érsekség nagy jövedelme sem volt elég, bizonyítja az, hogy mindkét rendbeli katona uraknak 1590 decz. végéig fizetendő hátrálék volt 10,077 frt és 1591 ápr. végéig négy óra 9921 frt. Ez utóbbi adat szerint az egész évi szükséglet volt 29,763 frt, a mit azonban a pozsonyi kamara sem tudhatott biztosan, mert hogy «mekkora a lovasok és gyalogosok száma, mennyivel növelik vagy apasztják azt, ezt a számadásokból tudni nem lehet, mert az újvári őrség kapitányai azt a kamarával sohasem közlik».²

¹ U. o.

² U. o.

Győr helyőrségének szükségleteit egy 1554-iki kimutatás szerint egészen Ausztriának kellett volna ellátnia.¹ De azt látjuk, hogy azokról a pozsonyi m. kir. kamarának kellett gondoskodnia. Erre fordították a győri püspökségnek 1588-ban 6438 frt 26 denárral kimutatott jövedelmét.² A püspökségnek tizedei nagyrésztben már régen el voltak egyes ausztriai uraknak zálogosítva, a kik pénzüket már uzsora kamattal visszaszerezték. Az 1552-iki országgyűlés kérte a királyt, hogy azokat vegye vissza és adja át a főkapitánynak a vár és város erődítéseinek céljára.³ A király válaszában meg is ígérte azt, de a válasz válasznak maradt és az országgyűlések többször hiába újították meg kérésüket. A püspökségnek Szarukő-(Hornstein-)várhoz tartozott tizedei is zálogban voltak s azokra a püspökség jogát csak az 1620-iki 50. t.-cz. ismerte el. A püspökségnek a szentmártoni castrumhoz tartozott, Győr alatt levő és Tanistravár körül fekvő szántóföldjeit, legelőit és rétjeit Fejérvölgy István nyitrai püspök, kir. helytartó, mint a győri püspökség administratora, bérbe adta évi 40 frtéért. Ezeket 1590-ig a győri főkapitányok, ez idő szerint Gregoróczy Vincze főkapitány-helyettes, használták jogtalanul.⁴ A püspökség szombathelyi várának jövedelmei, a mint már említők, Kanizsa ellátásához tartoztak. A püspökség jövedelmei így szét lévén darabolva, azok nem is lehettek elegendők, Ausztria meg nem felelt meg kötelezettségének és így Győr várának ellátása a kamarára nehezedett. Igazán nehezedett, mert a kamara nem volt képes azt ellátni sem az igénybe vett dicából, sem a kölcsönökből (1586—88-ban 6125 frt), sem más jövedelmeiből, melyekből 1586—88-ban 12,580 frtot adott. Az őrség katonái a kamara kimutatása szerint évenként 4200 frt húspénzt kaptak volna, de 1591—1594-ben 14,440 frt 20 den. volt itt a hátrálék, a mire a kamara 1596—98-ban 1938 frt 10 denárt fizetett ki.⁵

Palota vára a veszprémi püspökséghez tartozott, 9 község

¹ *Acsády*: Hadtört. Közl. 1888. 74.

² Cop. Ann.

³ Art. 18.

⁴ Cop. Ann. II. 1.

⁵ Cop. Ann.

jövedelmeire volt utalva. Ezek közül hétnek összes jövedelme az 1581-iki urbarium szerint összesen 656 frt 23½ denárt tett, két község fel sincs véve az urbariumba. Bizony ezek is eleget éheztek, még szerencsájük volt, hogy egyszer-másszor magyar kapitányaik voltak, a kik olykor gondoskodtak róluk, mint Pálffy Tamás, a ki 1578-ban 5180, 1583-ban 9204 r. frtot, egy alkalommal a hadi fizetőmesternek kezéhez a katonák fizetésére kölcsön 5509 r. frt 7 krt, máskor meg 1606 r. frt értékű élelmiszert adott. Ennek árát a katonák zsoldjából *már régen* levonták, de Pálffy semmit se kapott abból vissza. 1586-ban özvegye, Nyáry Sára részére utalványoztak a kamaránál 7115 r. frt 23 krt, de még 1604-ben is volt ebből fizetendő 2727 r. frt 4½ kr.¹

Komárom ellátására Ausztriának kellett évenként 32.000 frtot adnia, de már 1555-ben 85,776 frtra volt költsége előirányozva.² A többletet a kamarának kellett fedeznie, de honnan? Újabb és újabb kölcsönökből, a rendes bevételekből, a melyek azonban egészükben sohasem kerültek a kamarához, mert régibb tartozások fejében nagyrészt le voltak már kötve. Így a komáromiaknak se sok jutott, annyi, a mennyi ellátásukra kellett volna, sohasem. Krines Bálint komáromi kapitány a katonák fizetésére 1580-ban összesen 1000 frtot kapott; 1588-ban 4000; 1589-ben 2000 frtot kaptak a katonák.³ 1586-ban Rudolf király Pálffy Miklós pozsonyi gróf és komáromi főkapitánynak különösen a komáromi német őrség zsoldjának fizetésére adott 16,000 frt kamatainak fedezésére elzálogosította Modor város évi taxáját. Ugyanaz még szintén 1586-ban az őrség fizetésére pénzben és élelmiszerekben adott 13,079 frt 57½ denárt. Ugyancsak Pálffy Miklós adott az őrségnek 40,000 tallér értékben gabonát és bort. 1587-ben Telegdy Miklós püspök 500 akó, 1588-ban 1061½ akó bort adott kölcsön. Így, ilyen kisebb-nagyobb kölcsönökkel tartogatták össze az őrséget.

A pozsonyi kamara gondoskodott még Ó-Zólyom, Végles és Murány várakról. Ezeknek is saját birtokaikból kellett volna el-

¹ U. o. és Lib. debit.

² Hadtört. Közl. 1888. 74.

³ Cop. Ann.

látniok magukat. A kamara olykor küldött oda némi pénzt, de rendszeren nem fizethette az őrseget. Muránynál láttuk, hogy a katonák 1564-ben már 46 hónapon át nem kaptak zsoldot és azt beszéltek a király biztosának, hogy a kapitány két év alatt nem kapott többet 2000 frtnál.

A szepesi kamarához tartoztak: Eger, Szendrő, Tokaj, Kálló, Szatmár és Kassa, olykor idetartoztak még: Krasznahorka, Patak, Munkács és Sáros. Kassát kivéve mindenikhez nagyobb birtokok tartoztak. A század közepén és végén királyaink többet eladtak, másoknak egyes birtokait elzalogosították, Szatmár birtokának nagy része Erdélyhez került. Így aztán magukat nem láthatták el és őrsegeikről a kamarának kellett gondoskodnia. De miből? 1572 júli 14-én tett jelentésében írja, hogy «jövodelmei vannak a dicából». A hatósága alá tartozó 17—18 vármegyéből 7 egészen, 2 nagyrészben, 4-ben 588 porta volt a töröknek behódolva, csak 5 volt egészen szabad. Ezekből szedte a dicát, azaz csak szedte volna mint jövodelmet, ha azonnal rá nem teszik kezüket a hatalmasok, a kik közt leghatalmasabbak voltak maga a király és ennek főgenerálisai: Ungnád, Nogarollis, Teuffenbach, a kik különféle címeken elszedték a dicát. 1567-ben 1570—80-ig és 1582—84-ben 13 évről van kimutatás. Ezen idő alatt a várakba ment a dicából borért 8207, élelmiszerekért 9013, a katonák fizetésére 17,034, összesen 34,254 frt. És ezt mind elszedték a kapitányok, provisorok; Ungnád Kristóf 10,003, Mágóchy Ferencz a szállított gabonáért részletül 5155, Nogarollis 2170, Teuffenbach 1255 frtot, együtt 52,807 frtot vettek fel mielőtt az még a kamarához bement volna. Állítólag az egész összeg Eger, Szendrő, Tokaj, Kálló, Szatmár és Kassa őrsegeinek ment.

Bővebb jövodelmi forrás volt a bérelt tizedek jövodelmei. Ezeket a kir. kamara részben az esztergomi érsektől, nagyobb részét az egi püspökségtől bérelte Borsod, Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén, Ung megyékben. Fizetett bért 6686 frtot, más kiadásai voltak rá 2721 frt, tiszta haszon volt (1572-ben) 15,827 frt. Ekkor bevétel volt azokból 1572-ben:

	kassai köből	1584-ben: bevétel	kiadás	ára
gabona	13812 $\frac{3}{4}$	7235 $\frac{3}{4}$ k. k.	5898 k. k.	à 1 fr. 92 dénár
árpa	1165 $\frac{3}{4}$	1634 $\frac{1}{4}$ €	1408 €	€ 1 € 14 €
zab	3299 $\frac{3}{4}$	2994 $\frac{1}{2}$ €	3132 €	€ 1 € 10 €
vegyes	230 $\frac{1}{4}$	357 €	52 $\frac{3}{4}$ €	€ 1 € 32 €
liszt	—	5561 €	5256 €	€ 3 € 40 €
kenyér	—	76248 drb.	175697 drb.	€ 0 € 2 €
bor	5041 $\frac{1}{2}$ akó	2949 akó	2357 akó	€ 3 € 20 €
sör	—	1975 €	1970 €	€ 1 € 50 €
komló	—	352 €	351 k. k.	€ 1 € 50 €
maláta	—	1420 $\frac{3}{4}$ €	1295 €	€ = € 50 €
korpa	—	2128 $\frac{3}{4}$ €	2012 $\frac{3}{4}$ €	€ 1 € — €
készpénz	1179 frt 50 d.	9412 frt.	9479 frt.	
só	—		170 mázsa ¹	170 mázsa

Ez mind szétosztott és pedig 1572-ben a kassai, szendrői, szatmári, krasznahorkai, tokaji, pataki és munkácsi helyőrségeknek «*salariumaikra*» és pedig: búza 13,268 $\frac{3}{4}$ kassai köb. árpa sörfőzésre 1175 $\frac{3}{4}$ k. k. (ebből 3022 akót à 32 pint főztek) és 3299 köből zab. 1584-ben Patak, mint akkor már elzálogosított vár, nem kapott; de Kálló kapott. Sáros megye tizedét 4961 frt 5 den. értékben a sárosi vár részére visszatartotta Rueber János főkapitány.²

Az élelmezéshez egy-egy várban kellettek: Proviantschreiber (írnok), pékmester és segédjei, pinzémester és szolgálja, kaszsnár, kenyérkiosztó, molnár, sörfőző és élelmezési szolgák.³

Egészben véve így történt a végvárok őrségeinek ellátása. A kamarák gondoskodása folytán azokat el is lehetett volna tisztességesen látni, ha, a mint említettük, a várak jószágait nem a várak kapitányai használták volna és ezek a provisorokkal együtt nem arra töreksenek, hogy maguknak minél többet szerezzenek; de így bizony sokszor éhezett és fázott az őrség még akkor is, a mikor elegendő élelmet szállítottak a várakba, mert részint nem volt rendes zsold, részint mert a zsoldra előlegül adott élelem, ruhanemű és fegyverzet drága árukkal felemésztették a reménybeli zsoldot.

¹ 1 kassai köből = 2 pozsonyi mérő = 4 véka. 2 drb só nyomott 1 mázsát.

² Szepesi kamara számadási könyvei.

³ U. o.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha a föld népének zsarolása miatt a várak őrsegei ellen is volt elég jogos panasz.

A *táborokban levő* katonaság élelmezése és szükségleteinek ellátása még nehezebb volt, mert ezeket még részben sem támogatták a várbirtokok, de róluk a királynak és az országgyűléseknek kellett gondoskodniok.

Schwendi Lázár a *Kriegs Discursban* igen szépen elmondja, hogyan kell a táborban levő katonaságot ellátni. A Feldmarschalnak kötelessége felügyelni arra, hogy az árúsoknak biztosak legyenek a szabad piaczkok és az azokhoz jutás. Az élelmiszereket rendszeren és méltányosan kell megbecsülni és a katonaságot ádrágitással meghúzni nem szabad. Az élelmiszereket a Proviantmeister (élelmező biztos) készpénzért, ha van rendes zsold, kiosztja a legénységnek; ha nincs rendes fizetés, akkor előlegezi azt a zsoldra, így a pénz mindig nagy nyereséggel jön vissza a hadúr kezéhez és a legénységet jó részben eleséggel fizetheti. A kereskedőket a táborokban vagy azokon kívül megtámadni, az élelmező tereken erőszakoskodni, valakit megtámadni, valamit onnan erőszakkal elvinni, a táborból előrevásárlás végett kimenni nem szabad stb. De azt is mondja, hogy a Feldmarschal és a Proviantmeister utasításai szerint a profószkok szabják meg az élelmiszerek árát, ők kezelik az itczét, rőföt, súlyokat és a kereskedőktől meg az élelmiszerektől taksát kapnak.

Ha mindezt megtartották volna, a táborok mindig el lettek volna látva a szükséges élelemmel, mert a magyar országgyűlésekben mindig meg volt a jóakarát. Az élelmiszereknek árát az alispánok megyénkint 2—3 nemessel megállapították s azt is, hogy melyik község mennyit képes szállítani. Mindkét rendbeli (egyházi és világi) urakat és nemeseket kötelezte a törvény arra, hogy a táborba élelmiszereket szállítsanak, ha valaki vakmerően vagy hanyagságból elmulasztaná ezt, vagy árúit és élelmiszereit nem a táborba, de máshová akarná szállítani; fizesse meg a harminczadot, a vámokat és akárki elfoghatja az illetőt s az minden árúját és élelmiszereit veszítse el.¹

Törvényeink mindenkor meghagyták az ország minden lakójá-

¹ 1545. art. 29., 30.

nak, hogy a hadsereg részére az ország minden vidékéről minden birtokról a lehető legnagyobb mennyiségben kell élelmet szállítani. Az élelmiszerek árának megállapítását (limitatio) ellenőriztetik a nádorral és a magyar főkapitányokkal, a kik azt a Feldmarschallal és a kir. főlovászmesterével (Agazonummagister) intézik minden általános felkelésnél (Generalis expeditio); a részleges felkelésnél (particularis expeditio) a kapitányok és alispánok intézkednek arról.

Gondoskodnak a Kk. és Rk. az élelmiszereknek a táborba szállításáról is, kötelezván a jobbágyokat arra, hogy az élelmező biztos (Magister victualium, Proviantmeister) rendeletére mindenkor készen legyenek szekerekkel és fogatokkal mindenféle élelmiszert szállítani a következő fuvardíjakkal:

1 bécsi akó borért kapnak	1 mérföldre	1 magyar denárt
1 köből buza vagy rozsért	1 „	1 „ „
1 « zabért, árpáért, lednekért	1 „	1 bécsi numust (1 krajczár)
minden más dologért mázsánként	1 «	1 magyar denárt. ¹

Ezek a szállítási díjak érvényben voltak egészen 1597-ig, a mikor az országgyűlés véget akarva vetni a mult években előfordult rendetlenségnek, elhatározta, hogy minden dicéltatni szokott 25 portától egy jó, a szállításra alkalmas szekeret kell készen tartani négy lóval vagy hat ökörrrel. A táborban levő főélelmezési biztos napi egy tallért fizessen a fuvarosnak attól a naptól kezdve, a melyiken szekerét megrakta, beleszámítva azokat a napokat is, a melyeken az élelmezési biztosok a szekeret visszatartották a táborban.²

Hogy a táborokban nem volt mindig elegendő élelmiszer, annak oka az volt, hogy a katonák nem fizették meg a táborba küldött czikkék árát; az élelmiszerekért nem a megszábot, hanem a jövődöbeli árat fizették, a mikor fizettek; a fuvarosok ökreit minden kártérítés nélkül egyszerűen levágták. A jobbágyok az ilyenektől félve nem szállítottak elegendőt.

1596-ban a király a gabonára és takarmányra nézve új limi-

¹ 1557 art. 7.

² Art. 25.

tatiót kívánt. A Kk. és Rk. ekkor nem minden élesség nélkül válaszoltak. Szívesen megszabnák az árakat, de ezt otthon alkalmasan nem tehetik meg, inkább megtehetik azt a fővezér és a főkapitányok tanácsával és beleegyezésével a táborban, tekintetbe véve az időt, a gabonaneműek, a takarmány és más árúk bőségét vagy szűkségét.

Az idegen országokból Magyarország felszabadítása végett jött katonák a magyar név gyűlöletével panaszolkoznak, hogy a magyarok az ország lakóinak minden fölöslegét összevásárolják és azt nemcsak a katonáknak a táborban, hanem a király élelmezőinek is tetszésük szerinti áron adják el, innen van a gabonaárak végnélküli és elviselhetetlen emelkedése. Kik lennének azok, a kik elővétellel okozták az inséget vagy a gabonaárak emelkedését, nem tudják (dehogy nem tudták, hiszen olyanokul már az 1563-iki 12. articulusban megnevezték a kapitány urakat), hogy ők tennék, az csak rosszakarató ráfogás, mert hiszen a magyar urak gabonát osztottak ki a szegény jobbágyoknak a kiktől azt az ellenség vagy a katonák kegyetlenül elrabolták. A mult évi rossz termésen kívül a nyomorúságnak más okát nem látják, mint azt, hogy a külföldi katonák paraszttól, nemből, főpaptól és mágnástól személyválogatás nélkül mindent elraboltak. A hol, a mit magok nem fogyaszthattak el, ott a gabonát lovaikkal etették meg, vagy eladták, vagy szétszórták. A táborba élelmet szállítók közül többeket útközben megtámadtak, az élelmet elszedték tőlük és ha egyik-másik szállító elérte a tábort, árúinak kirakását nem engedték meg. Nem kis hátrány volt az sem, hogy a mult évi törvény ellenére¹ az árúknak taxatióját rá bízták a német Feldmarschalra, a ki aztán a profoszokkal tetszése szerint állapította meg az árakat, a mit a többi kapitány is úgy tett. Emberei a hidat állandóan megszállva tartották s a szállítóktól szokatlan pénzeket és a szállított árúknak egy részét kizsarolták. A profoszok ne avatkozzanak az élelmezés dolgába, ne vegyenek el egy részt a táborba vitt árúkból, ne szedjenek adókat, hanem éljenek megelégedve saját zsoldjukból. Szüntesse meg a király — a mint azt már többször igérté — a visszaéléseket, a szállítók zaklatását, károsítását. Így

¹ 1595 art. 47.

bővebben lesz élelem a táborokban, a gabona olcsóbbra fog kerülni és a katonákat könnyebb lesz visszatartani a rablástól. Az ország termékenyebb helyeit a törökök és tatárok elpusztították, a mi még megmaradt tőlük, azt a külföldi katonák *harpyák módjára* lelegelték. Minthogy ez az év terméketlenebb volt másoknál, a felség gondoskodik arról, hogy más szomszéd országaiból és tartományaikból is hozassanak élelmiszerek, mert különösen takarmányt és zabot az összességnek elegendőt Magyarországból nem lesz lehetséges szolgáltatni.¹

Kéri még a királyt, hogy a magyarok részére állítsanak fel a főkapitányok magyar piaci biztosokat (*magistri fori*) és a főélelmező biztos (*generalis ammonæ magister*) mellett mint magyar élelmező biztosok legyenek: Joó János kir. személynök és Nagyváthy Ferencz; az ország felső részeiben Paczot Ferencz, Dengeleghy Miklós, Várady Gáspár; a Dunán túl Tarródy István. Ezek úgy legyenek alárendelve Joó Jánosnak, hogy a mikor ez a főélelmezési biztos vagy helyettesének megkeresésére felszólítja őket, mindjárt állítsák ki a szekereket a gabona szállítására. A magyar haditanácsban nevezzen ki a király vagy a főherczeg három magyar élelmező biztost.²

1601-ben, tekintve a mult évek terméketlenségét, Magyarországból gabona szállítására semmi reményt nem nyújthatnak a Kk. és Rk., de ha a felség főélelmezési biztos a kellő időben gondoskodni fog a táborok részére gabona és takarmány beszerzéséről, fuvarokról készséggel gondoskodnak, feltéve, hogy a fuvarosokat nem fogják zaklatni és a köteles díjat megfizetik nekik. 1602-ben megint a fuvarosok zaklatása ellen és a profoszok taxálásai ellen panaszkodnak és nyíltan kimondják, hogy a felség kímélje meg az országot a szekereknek más czélokra kiállításától, mert a katonák, a török, a tatár és a mult évek dögvészei csaknem összes igavonó állataikat tönkretették. 1603-ban meg azt a választ adták a királynak: gabonát nem adhatnak és nem ajánlhatnak meg, mert a mi volt az országban, azt a telhetetlen katonák megemész-

¹ Art. 24—27.

² 1596 art. 25.; 1597 art. 25.; 1599. art. 21.

tették, úgy, hogy most sok lakó a legnyomorultabban koldulásból kénytelen magát fenntartani.¹

Idáig jutott a gazdagnak tartott Magyarország a Habsburgok háromnegyed százados uralma alatt pártviszályok, a török hódítás és az idegen katonaság zsarolása, pusztítása következtében. Sajnos, hogy itt a vád alól a saját vérünkből való katonaságot sem menthetjük fel. A legénység részére azonban van mentség.

A végvárakhoz és különösen a táborokhoz tartozott még a nagyszámú szarvasmarha és a sok ló. Ezeknek ellátásáról is gondoskodni kellett. Minthogy azonban nem volt elegendő takarmány és zab, meg kellett engedni a lovaknak legeltetését. Törvényeink ezzel is többször foglalkoztak. A katonák ilyenkor is sok visszaélést követtek el. A hol volt is a lovak részére alkalmas legelő egyszerűbbnek tartották a kaszálásra alkalmas rétekre bocsátani lovaikat. Az alispánok kijelölték a legeltetésre alkalmas területeket s azokon paraszt, nemes, úr és főpap köteles volt azt megengedni. Egy-egy helyen 30 napon át maradhattak a katonák, ennek letevével a kapitányok kötelesek lettek volna jószágaikból vagy zsoldjukból megfizetendő 1000 frt bírság terhe alatt elvezetni őket.

A katonák kihasználták a helyzetet, még a mikor meg is kapták a zsoldot, a szegény nép terhére éltek, azt élelmiszerek adására kényszerítették, holmiját elrabolták. 1588-ban azt mondják a Kk. és Rk., hogy hosszú lenne elősorolni azon nehéz és elviselhetetlen jogtalanságokat, elnyomatást és erőszakoskodást, a mit az ország lakói a legeltetésnél az évnek nagyobb részében szenvedtek. Sokszor kérik, de mindig hiába kérik a királyt, szüntesse meg a visszaéléseket, térítse meg a katonák zsoldjából a népnek okozott károkat.²

Gyilkosság, rablás vagy más rendkívüli büntény esetében alkalmazni kell az azon esetekre vonatkozó törvényeket, mondja a törvény 1588-ban. Pedig már 1548-ban felhangzott a panasz, hogy ha hazai katona ellen akar panaszt emelni az általa megkárosított, hozzájuthasson a generalishoz vagy a főkapitányhoz, különben a királynál, vagy helyettesénél, vagy az ország rendes

¹ 1601. art. 13. ; 1602. art. 11. ; 1603. art. 10.

² 1566. art. 20. ; 1578. art. 14. ; 1588. art. 22.

bíróságainál kell igazát keresnie. A külföldi katonák a generális ítélkezése alá tartoznak.

Nagyon hosszúra nyúlnék mindazoknak a törvényeknek felsorolása, melyeket az országgyűlések az egész XVI. századon át úgy a tisztek, mint a közkatonák zsarolásai, erőszakoskodásai, rablásai, gyilkolásai miatt panaszolkozva alkottak. Már 1559-ben azt mondják, hogy a törökök által mindennap okozott pusztítás, gyilkolás, fogságra vetés és kínzásoknál nem kisebb csapás az, a mit a királyi katonaság és annak tisztjei visznek véghez.¹

A katonaság mindig azzal védekezett, hogy zsoldját vagy épen nem, vagy csak igen elkésve fizetik, nincs miből élniök és magukat fenntartaniök.

A királyokat hiába kérték a Kk. és Rk. az egész századon át, hogy tiltsák el a katonaságot a szegény nép zsarolásától, fizessék annak rendesen a zsoldot, hogy a katona abból tisztességesen élhessen. A királyok mindig megígérték a segítséget, rajtuk talán nem is mult volna az, de mikor örökös pénzzsűkében voltak és rá voltak szorulva tisztjeiknek jóindulatára, meg a legénységére is. Ennek kimutatása végett csak egy példára mutatok rá. Miksa főherczeg az óvári táborból 1597 aug. 2-án rendelte a kir. kamarának, hogy a Csallóközben levő 300 magyar gyalogos és 100 lovas katonának hátrálékos fizetését a szab. kir. városok taksájából fizesse ki. Gondoskodjék továbbá az esztergomi érsekség jövedelmeiből tartatni szokott katonaság fizetéséről is, nehogy azok a fizetés elmaradása miatt elmaradjanak a mostani háborútól. A bécsi udvari kamara a pozsonyi kir. kamarához ugyanebben az ügyben 1598 okt. 13-án írta, hogy a király a csallóközi katonáknak 1598 szept. végéig már 24,439 frt 12 kr.-ral adós. A katonákkal olyan szerződést létesítettek, hogy kifizetnek nekik 4000 r. frtot készpénzben, 2000 r. frtot posztóban, 5000 r. frtot meg kifizetés végett átutálnak a pozsonyi udvari kamarához ; a többit — tehát 13,439 r. frtot, vagyis a nagyobb felét — a katonák elengedik a királynak. Az 5000 frtot minél előbb fizesse ki a pozsonyi kamara a dicából, vagy ha az nem elég, más jövedelmeiből. A kamara az előbbi rendeletre 1598-ban kifizettetett 100 frt 50 denárt ; az utóbbira

¹ 1559. art. 4.

meg 1598-ban «*diversis vicibus*» vagyis részletekben 4438 frt 50 denárt, 1599-ben 1436 frt 60 denárt ; 1600-ban 283 frt 10 denárt, azaz kamatostúl összesen 6157 frt 20 denárt.¹

Végül még néhány szót az egykorúak tanúságából. Forgách Ferencz írja :² «Ha az ország adójából vagy a bányákból valami arany, ezüst begyűlt, azt a tisztek maguk közt osztották szét, egynek sem volt elég az ország vagyona. Ha Ferdinánd olykor zsoldot küldött, alig adtak belőle néha egyik-másik katonának, hanem ezt az ország zsákmányolására és nem fenntartására utalták, beleegyeztek a leggyorsabb vagyonszerzésbe, a mi egyik oka volt annak, hogy az országot mindnyájan kegyetlenül pusztították.» 1557 : «E nyáron a császáriak részéről semmi egyéb nem történt, minthogy a nyomorult földnépet rabolták, nem is az ellenség földjén, hanem a saját birodalmán belül ; mert a katonáknak nem adtak zsoldot és ételmet, de azt magának kellett úgy maga, mint állatjai részére szereznie, vagy rabolt, — ha azt megtudták, a rabolt tárgy értékét levonták zsoldjából, a mit azonban soha se ő, se a nép nem látott. A legvagyonosabb és legnagyobb községek is csakhamar kipusztultak. Ilyen volt az osztrákok uralma alatt a katonai ügy». A katonaság viselkedésére jellemző az 1556-iki háború után téli szállásra menetelük a Csepelszigeten : «Elszélvedve a szigeten, mindenféle lascivia és luxus által kiélve a falukat és városokat, folyton változtatták szállásaikat, még azzal se érték be, hogy lovaiknak, noha szalma bőven volt, alomul csépeletlen gabonát használtak. A kastélyokból, házakból kiűzték a nemes embereket és úrnőket. Ez épen úgy történt a császárnak távol, mint jelenlétében s a lakosságot inkább legyőzte a császári katonaság, mint az ellenség... És ezen emberek tömege közül az ilyen kihágások miatt csak egynek is megbüntetését senki se nem látta, se nem hallotta. A régi katonai fegyelem teljesen kiveszett». 1567 június végén Miksa király megjelent Pozsonyban az országgyűlésen. Itt a Kk. és Rk. nem akartak tárgyalni addig, a míg az ország sérelmei nem orvosoltatnak. Főpontok voltak a katonák és tisztek rablása, kegyetlenkedése... a kik a néptől elvett gabonát annak

¹ Libri debitorum.

² Historia sui temporis 112.

drága pénzen adták el s ezt 3—4-szer is megtették. A kin többé megvenni nem bírták, az éhen vesztetett el. A tisztek tetszésük szerint foglalták el a jószágokat, maga a császár is, mikor Tokajt elfoglalta, elfoglaltak olyan nemes urak birtokait is, a kik a háború egész idején át saját költségükön harcoltak stb...¹

Illésházy István nádor írja: «(1598.)... Két esztendő alatt a katonáknak 2—3 hópénzt adtak. E miatt végre a németek Esztergomban feltámadtak, azután a szolgáló magyar vitézlő nép is. A hadnagyokat kizárták a várból, többeket megöltek és a várat maguknak tartották, míg meg nem fizettek nekik. Bűnbocsánatot is kellett nekik adni, mert azzal fenyegetődztek, hogy a töröknek feladják a várat». «Ez időben a szolgáló népnek oly nagy szabadsága volt, hogy személyválogatás nélkül minden úr és nemes marhája préda vala... a fejedelmek, kapitányok parancsaira mit sem adtak. A kiknek a király a kamarával fiztetett, a tisztek nem fizettek... egy esztendőre ha 2—3 hópénzt adtak... Egy regiment német gyalog, kinek Pecz volt hadnagyuk, Erdélyben pártot ütven Pozsonyig jött fel, fizetésüket kérven, szolgálni tovább nem akartak. Pogrányi Benedeket, országos vice-kapitányt hajdukkal, huszárokkal küldte rájuk a fejedelem, hogy levágassa őket. Végre megalkudott velük és újra Erdélybe küldte.»²

Ilyen volt a katonaság ellátása és viselkedése Kanizsától Esztergomig, a Csallóköztől Erdélyig az egész XVI. századon át. És ilyen katonasággal viselték a háborúkat a török ellen és ilyenmel alapították meg a Habsburgok uralmukat Magyarországon... Sic fata tulere.

Dr. DEMKÓ KÁLMÁN.

¹ U. o. 159. ; 346. ; 375.

² Följegyzései 1599—1603. 55. ; 99.